

С (ТЭВ)
949

ISSN 0235.0688.

УЛУТ ХЕМ

5

Тыва
чогаалчыларың
сеткүүлү

1994

ТЫВАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

УЛУГ ХЕМ

Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

ИИИ АЙДА
БИР УДАА
ҮНЕР

5 (14/92)

1994
сентябрь-
сентябрь

«УЛУГ-ХЕМ»
СЕТКҮҮЛДҮҢ
РЕДАКЦИЯЗЫ

КЫЗЫЛ.

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

Тоожулар, чечен чугаалар, шиилер.

А. Даржай. Душтук дүнү. Шүлүк-чугаалар.

Ч. Куулар. Кундус көвүрүү. Бот ары. Кажар каарганнар. Хайнак-Ала

А. Нугуурак. Сибирь тайгазының хааны.

К. Аракчаа. Эзир биле Үгүжүк. Тевениң мөөрейин алысканы

И. Кожбу. Аяа долган, аязы чагзылган. Шии

Шүлүктөр, шүлүглелдер.

С. Молдурга. С. Сүрүң-оол. А. Арапчор.

К. Экере-оол. М. Өлчей-оол. Ю. Кюнзе-геш. Э. Мижит. Б. Ондар. О. Монгуш.

С. Норбу. О. Охемчик. Г. Хомушкы.

Ш. Доржу. С. Майнак. Н. Сарыглар.

Ч. Чүлдүм.

Очулгалар

Бронтой Бедюров. Антон Юданов.

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

Л. Мижит. Э. Монгуш

Бистиң календарымыс

Ч. Ч. Куулар,
кол редактор

К. К. Кудажы,
тоожудал болгаш публицистика
килдизиниң редактору

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүдүк болгаш
литература критиказының
редактору

М. Ч. Чооду,
чурук каасталга
редактору

Чогаалдарның
машинага
пийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээн алыр.

Редакция
човүлели:

Е. В. Антүфьев
А. А. Даржай
М. М. Дуюнгар
Ч. Ч. Куулар,
З. В. Самдан
А. У. Күжүгет
А. Х.-О. Ховалыг

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялавас,
дедир эгитпес.
Авторларның бодалы
редакцияның туружу-биле
дүгжүрү албан эвес

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан

СЕТКҮҮЛДҮҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазаа, Пар-
лалга болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар эвилели.

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тываның Чогаалчылар эвилели, Тыва Республиканың
Парлалганың болгаш массалыг информацияның хосталгазын камгалаар
талазы-биле инспекция бүрүткээн. Бүрүткээн № Т—00028.

У $\frac{4702580600-13}{133/01/-94}$ без обьяв.

47.2.58.6
ББК 84—4—5Тув.

Александр Даржай

ДУШТУК ДҮНҮ

Бижимел тоожудан шүлүк-чугаалар

ДАЗЫЛ

Хүн даглар сиртин, бөмбүк дег ажылдыр чуглуп үнүп келген. Дөргүн алаак оттуп, херлип-көстүп дойлуп эгелээн. Ында-мында хадың, теректерниң будуктарында улуг-биче куштарның чирилешкен үннери янзы-бүрү аялгалыг бүдүн улуг хөгжүм болуп куттула берген. Куштар үнүңгө чаржалаштыр опчок, серниң, хоюг сырынчыгаш бүрүлери сылдырады дагжадып, хемчигештиң агар-акпас суун бырлаңнады ойнай берген.

Каарганның казырыктыг даваннарының өңүндөн улуг-ла маалбас бөзүргей чоон кара дазыл, хүннээрекке кырган соктерин чылыткан ушпа-чөнүк ирей дег, чер кырынче көкпейиң үнүп келген дамырын хүнге дөгөп, таалап чыткан. Бүрүлөр салгынга ааткышта чайганган чаштар дег, киискидир сылдыравышаан, куштарның уянгылыг үннерин чавырып, дазжап турган.

— Куштарның эң-не эткир үнүү айлаң безин бистиң ырышеска таалааш, ырлаарын соксадышты, көрөм. Ол хире ырыажы-дыр бис. Көрөм, көрөм, дуу куду кара бөзүргей дазылды — үн чок, мелегейзи кончуг чыдар — деп, теректиң ортаа унунда бир будукта бүрүлөр сылдыражып чугаалажы берген.

— Шын эскердиңер! Бо хире чараш-каасты бужартадып чыдыр мен деп, малгаш-доозунда борашкан корзагар, кодуур дазыл бодавас-даа ийин. Черниң чексээ чүве чер адаанга

чытпайн, чүгө дашкаар үнө халып келгени ол, мооң! — деп, оларның үстүндө будукта бүрүлөр чesкинген хевирлиг шыктырашкан.

— Харын аан. Черде чүве дээрже көдүрлүп үнмөс, дөлгөмнөрни харап, чарашсынар харыы чок! Чүүл бурuzu бодунуң хире-шаан билзе чогуур. Бистер дег бедик үнөр шаа бар эвэс, бистер дег ногаан чараш хеп кедер, хуннуң эргелединиге таалап, чассып билир эвэс. Бистер дег уяранчыг, ыягылыг үнү бар ийикпе?! Дазылда чүү боор, мат-кара апарган, черден сирбектенип алган сири-кавы чыдар ол-ла-дыр — деп, теректин шыпшык бажында бүрүлөр шылырткайнып, сыңзыы аажоок шулурашкан...

Кырган дазыл ону тоомча чок дыңнап чыткан. «Бүрүлөрниң кымның ачызында хун көрүп, чыргап турарын билбөениң харааданчыын аарай! Ийе, оларның оозу шын, хун караа көрбөйн, черниң каыттарынче шымдындыр сиңнигип, бар шаг-биле сирбектенип, салаа-сайгыттарның дузазы-биле өл-шыкты, чулукту ушта соруп, ыяштың унунче дамчыдары белен бе?! Эх, ам-даа кенен-тенек-тир силер, кымның ырын ырлап турарыңарны билбес. Бедиктиң таалалы, ооң өндүр чаагайы кедергей-ле! Бедиктиң эң-не шыпшыынче көдүрлүп үнери — алдар-аттың эң-не дээди чадазы. Ооң дүлгээзинин шыдажып эртип алыры чүден берге. Херек кырында шыпшыктың шыпшыы кайдал? Ооң дээрде шаштыккан бажында бе? Чок, ооң дежээнде, ооң дазылында. Ол бедикти туруп турар, анаа-ла агаарда астына берген чүве кайда чүвөл аан. Бодунуң дазылын кым-даа, чүү-даа уттур болза, шыпшыктан аңдарлып, молдуруун сый, чынчыра ушканы ол. Бо ыяштың, будуктарның, бүрүлөрниң кара хуну келир. Мен боларыы кыш-чай чок көдүрер дээш салаа-сайгыдым, дамырым ыжып аарып, ыстап-саргып пат-ла бооп тур. Өзү-тыны менде — дазылда деп чүвени чүгө билбес чоор. Болар дөгере мээң төлдөрим-дир, дөгerezинге бир аай ылгал чокка ынак-тыр мен. Хунум манаан кырган дазыл мен, мунгаранчыын, хомуданчыын. А халак!.. — деп, кырган дазыл кударанчыг бодалыи иштинде боданган...

Сырынның күжү чоорту дыңзыгып чоруп олурган. Хуну кара булут, та кайыын көстү хонуп келген чүве, хөмүрөргир бүргей апкан соонда, хат-даа дүргектелдир хадып келгеш, ыяштарны салбараңнады силгий-ле берген. Дазыл сөөлгү күжүн чыып, черден халбактанып сирбектенирин кызытса-даа, салаа-сайгыдының дамырлары ирик хөндир дег үстүп, частып эгелээн. «Ыяш, будуктар, бүрүлөр-ле ат болду. Бурган азыра-

лында хат намдап, кылыгы часты бээр чүве болза! Өршээ, хайыракан! Бак-ла чүве ыңай турзун!» — деп, дазыл чалбаргылаан. Бар-ла турган күжүн чыгдынгаш, шырбайза-даа, ыяшты ол тудуп шыдавазын чөгенип билип каан. Эң сөөлгү дамыры сөктү бээрге, дазылдың чүстери кызырт-казырт диген соонда, ол черден салдынышкан.

Ыяш хамык будук-бүрүзү-биле катый-хаара черже чыжырт кылдыр кээп ушкан. Чер боду безин сирлеш дээн. Хенертен кара булут чиде хона берген, хүн база катап дээрнин агынче ушта чүгүрүп үнүп келген. Хаттың бажы сынып калган. Катап чылыг, чырык саарлы берген. Ынчалза-даа дергүн алаакка баштайгызы дег байырымныг шинчи көзүлбээн, моодаан чүве дег, ыржым тыртып турупкан.

Ушкан теректиң бүрүлери, өзү үстүп калганындан даванары дырбаңайнып, сириңейни берген амытан дег, сылдырт-кайнып чоруй, шагжок шылырашпышаан чоорту халбайып бады баргылаан...

АВАМНЫҢ ЭРГЕЛЕДИИ

Орайга чедир бижиттинип олурумда, карактарым шимдинип, артында-ла ажып эгелээн. Баш база согаңайнып келген. Бижип олурган шүлүмнү төндүрүп чадап каан мен, бодалымны тодаргай илередиңки дег, дың-на чаңгыс херек ужурлуг сөс тывылбастааш туруп берген. Шүлүктүң тургузуу-даа, утказы-даа үндүрүк-киирик кылдыр туттуна берген ханага дөмей болган.

Чаңгыс сөстүң уржуундан шаам төнүп, шагзырап келгеш, баарымга ак саазын-даа салып алгаш, салааларымга демир-үжүк-даа аспактап алгаш олурбас мен деп ааш кыннырынга-даа чедип олурдум. Сөстүң барааны-даа көзүлбес, ыржым дүн өттүр ооң ыяңгылыг тааланчыы-даа кулакка дыңналбас. Кашкаш кышкы узун дүннер дургузунда улай-улай удуваан-даа чүве ышкаш, бажым чоорту стол кырынче чавызап батса-батса, халаш дээн турган боор.

Шыыгайндыр удуй берип-тир мен. Олурган сандайымга олура удуп чораанымны черле сагынмай-дыр мен. Бир-ле чымчак хоюг, куш чүглеринден сырып каан кудуста таалап чыдар дег мен. Чыдар өрээлимниң улуг, делгем, чырык деп чүвези кайгамчык. Мага-ботче, сагыш-сеткилче тааланчыы-биле сиңнигип кирип турар хоюг уяранчыг аялга-даа куттулар. Сөстери тода дыңналып турар-даа болза, та кандыг айлыг чүве ийик, тааланчыг-даа бол, сагышка таңмаланып артпас болган...

— Дыка-ла могоп шылаан-дыр сен, оглум. Ынчаар бодун чуду-каралаарга болур бе? Багай чүвемни. Дүнелерде демир-үжүк туткаш олуруптар. Чаңгыс-ла сөс тыппайн, шаг-ла болдуң — дээш, үжен чыл бурунгаар кызыл-дустаан авам бажымны хойнунда салып алган, суйбавышаан эргеледип чыттан олур. — Даарта эрген ол дезиг сөстү эмдик аът дег шалбадааш, чаажыктырар сен. Уду, оглум, өпей-өпей...

Даң адып, чер чырып келгенде, кадыг стол кырынга бажым салып алгаш хонган хиремде, омак-сергээм кончуг оттуп келдим. «Эртежи кижии эзерлиг аътка дужар» дээри черле чөп чүве-дир, меңээ хондур туттурбайн келген дезиг сөс чайгаар-ла мээң бажымга, чанып келир аът ышкаш, кире хонуп келген.

Шагда мөчөөн авам оглунуң канчаар түрегдеп олуарын билгеш, ол сөстү менче ыдыпканы ол-дур. Мооң мурнунда авам үргүлчү дүш-дүлүмге кирип туруп бээрге, арай сестип, мени алгаш чоруур деп турар-дыр бо деп иштимде хорадаан кижии мен. А бо удаада меңээ ындыг сеткил төрүттүнмеди. Ава кижии ажы-төлүндөн кезээ мөңгедө чарлып чоруп турар үеде, бодунуң өлүг мага-бодун черге хүлээди бээрге, ажы-төлүнге бодунуң чылыг, чырык, чымчак эргеледиин арттырып кааш баар деп чүвени бо кышкы эртен чаа-ла эскерип билип каар кончуумну-даа арай.

Дүнепин-не дүжүмге кээп, меңээ эргелиг сестериңни сөглет, уяранчыг өпей ырын ырлап, мени хей-аът кирип тур, авай. Амыдыраары хүн келген тудум нарыыдап-ла ор, авай, ынчангаш дириг бодуң ужуражып келбес-даа болзуңза, дүжүмге кирип, арга-сүмеден берип, күш-шыдалымны дадыктырып, мерген угаанны шаңна!

ИРЕЙ

— Амыргын-па бе? Ыт-куштан сол-менди-ле-дир бе? — дээн үн ашактың артында ханадан кээп дыңналган.

Ашак сырбаш дээн. Ооргазынче бир шиш сүвүр чүве-биле шаңчыпкан ышкаш болган соонда, ол хоочу-хораазын-даа уттуп, орнундан кожаш кылдыр тура халаан.

Ханада хоолааш азып каан чурукта аныяк кижии ону кыжырып шооткан-даа чүве дег, чоргаары кончуг хүлүмзүрүп көрүп олурган. Чурукче топтап көргүлээн: бодунуң аныяанда чуруу. Ашак кулактарын дуй туткулаан, көзүлбес кижиниң шала дунуксумаар үнү оон салдыкпайн, чугаа эреп сымыран-мышаан.

— Че, кырып деп чүве кайы хире кыпсынчыг-дыр. Эртен оттуп келириңге, аксынга шайын тудар алган кадайың ол чок, ажы-төлүң чер санай чашканналы берген, кышкы дээр-ниң соок карактыг сылдыстары дег, чырыдыптар чыры-даа, чылыдыптар чылы-даа чок. Аал-коданы сыңмас аалаан-чиилээн алды чүзүн малың-даа чок. Аныяанда кырый берген, мындыг чуртталга көөрүн бодаар байтык, дүжөп-даа чоржук сен бе?! Алдан артты ашкаш, чеден хемни кешкеш, дөмей-ле оруктарывыс белдирлежи бээрин чугаалаан мен, але! Ону кайың сактыр сен! Чаглыг эътти саат дег дайнап, чыраа-саяк-ты далдай мунуп, аныяанда аас-кежиң эриин ажып, сенден эрткен чок турду. Аяаң черле долар эвеспе деп аайлыг-ла сөглээн мен. Ажырымың чүдөн артык болган, багай чөнүк кырганнарның саап ижип орган чаңгыс инээн чишке соктур-руп-даа ап чордуң, шагдаа-медээ, дарга-бошка сээң аспааңга турду. Мени ынчан ажып тиилеп алдым деп бодаан сен. Мөңгө дөмей-ле аштырар сен деп чугаалаан мен, мурнумга кээп үңгөп сояр сен, сойбас-даа болзуңза, ооргаң күшпүе берген, кызыл-хүндө өө тынып, чедип кээр сен деп сагындырган мен...

Көзүлбес кижиниң үнү бирде чавызап, бирде хая часкап шуралыктап баткан шаалаан агым дег, дыңзыгып каап турган. Ашак чоорту орунче чавызап бады баргаш, ооң эриинге олуруп алган. Буттары сугда салдаан ыяш дег сириңейнип, соксаал чокка кожаалыктааш туруп берген. Холдарын дискектериниң кырынга салгаш, так базып алырга-даа, билдинмес күш хейдиктир адыра шааптар болган. Өрээлде оон аңгы кым-даа чок. Үн мырыңай чанында дыңналып, тыныжының изии безин билдинип турар. Ол хиреде кижини боду көзүлбес.

— Коргуп ор сен бе?! Чүүден-даа коргуп сезинмес эрес чаңың кайда адып каап алганың ол, кайгал?! Мөге шыырак холдарыңның эгээртиңмес күжү кайыл? Куспак четпес чоон чудук дег дөңмектериң, аптара дег калбак хөрээң канчап азарганчыг хензиг апарганыл? Хая-дашка чаңгыланып, көшкени безин сөгүлдүр бадырыптар көргүрээш чоон сүртенчиг үнүң бо канчап үнер-үнмес, дырылааш сыскынды сугнуң даажы дег апарганыл, күжүрүм?!

Ашактың арны ак тос апарган, чүнү-даа быттаваан. Сирилээри мырыңай дам барган. Чувүрүнүң хончуларындан ичези дамдылап ага берген. Эриннери чөлбеңейнип, карааның чажы ала чайгаар кылаш дээш, чаагын куду агып бады баарга, ам-на сөөлгү күжүн чыып, дыйылааш үн-биле сымыранган.

— Аза-четкер сен бе? Алыр болзуңза дүрген, ал! Кым сен? Көстүп көр! Кырган кижини дир мен. Мээң назынымны хүндүлөп көр! — деп, ашак чалынган.

— Ылап-ла кырган мен деп медресе билип турарың бо бе?

— Кижн кыжырба! Аныяк шаам турган болза, мени мынчаар дора көөр харыың чок ийин.

— Ол-ол! Сен бо чугаалаан сестериңни каш-даа кырган-дан аныяаңда дыңнаан сен. Кырып деп чүвениң кыпсынчыын көре бээр сен деп хомудаткан ирейлериң сеңээ каш-даа чугаалаан. Ынчан оларны канчаар шоодуп, каттырып, кыжырып туржук сен! Бо-дур, чедип келгеним. Мени кандыг-даа маадыр, кандыг-даа күчүтен ажып, тиилеп чадап каан чүве. Бо-дур, чедип келдим.

— Кым сен?

Үн харыылаваан.

— Кым сен? Көзүл!

Үн харыылаваан. Ханада хоода чуруктан аныяк эр олче шоотканзыг, чоргаары аажок хүлүмзүрүп олурган.

— Кым сен?

— Мынчага чурттап келгеш, угаан кирбээн-дир сен, күжүрүм!

— Кым сен?

— Кыпсынчыг кыраан назының-дыр мен.

Ашак соок арган холдарын атпаш кылгаш, дазылы ирик кырган терек дег сөөк-даяан кызырадыр кээп ушкан...

АВА

«Кайда, чүнү канчап чоруур оол боор» деп ава хондур карак шиммээн. «Кайда, кайда?» дээн айтырыг, тейже кайы ырак бедиктен дүшкен дамды дег, чулчургайже соолаңнадыр шивейликтир кадалып-ла турган. Ава хөрээн ала чайгаар кээп туткулаан, сактырга, ооң эмиглери хөлүн эрттир саамчаанын-дан дашталдыр кадып, шыдажыр арга чок кылдыр ыстап, саргып келгензиг ышкаш болган.

Кожа сыртыкта ашаа чырыы чырташ кыннып, хүлүмзүрүп чыткан. «Мооң дүжүнге оода оглу кирип чыдар чүве ирги бе?» деп, соңгадан бакылап келген ай чырыыңга ашаанче, аңаа ажынар канчаар-даа аайын тыпшайн, тамчыктыын мооң дээнзиг көрүп олурган.

Орундан тургаш, ава оглу-кениниң өрээлиниң эжиин чырта ажып көргөн. Кени чажын сыртык кырында чада салыпкан, база-ла хүлүмзүрөөн чүве дег, кандыг-даа сагышсырал-дүвүрел демдээ көргүспейн, удуп чыткан. «Мооң ол чараш дүжүнге оода ашаа кирип чыдар чүве ирги бе?» деп бодавышаан, эжикти дуй хаай тыртып кааш, улуг өрээлдиң соңгазы-

ның баарына кээп туруп алган. Айның кыйгак херелдери өрөөл иштин бүлүртүң-даа бол, чырыдыпкан. «Кайда чүнү канчап чоруур оол боор?» деп, ол иштинде айтырттынып-ла турган.

Оглу чорук чорааш, ийи хонук саадай берген, ону авадан аңгы кым-даа херекке албас, ол дег дүвүрөп сагыш човавазы кайгадыпкан. Ийи хонук бурунгаар кээр болган кижин алага баарга, канчап амыр-дыштыг олураар боор. Ава ашаа биле кениниң аайын черле тыппаан. Ашаа тургаш: «Кай баарыл ол! Чаш оол эвес. Ажыл-херээ-ле саадады берди ыйнаан» дээн. Кени: «Чедип-ле кээр ыйнаан. Машина-балгады-даа үрели берди ыйнаан. Чоп дүвүрээр силер, арага-дары ижер үен-даян кижин эвес» дээн. Аңгы-аңгы сөстөр-даа болза, кайызының-даа бодалы чаңгыс: «Кай баарыл ол!».

Ава соңга караанга тургаш, мынчаар боданган: «Ашак-даа, кеним-даа төрүп-божуп чорбаан улус-тур, ынчангаш оларга ие сеткил каая турар деп. А кеним кажан боду оолдуг апаргаш, ынчан харын аваның манаашкыны деп чүвени биле бээр. Мен «кай баарыл ол» деп хамаарылга чок чүгө чугаалаар кижин мен. Кайда, чүнү канчап чоруур оол боор?!»

Шынап-ла, кайда чүнү канчап чоруур оол боор?!.

Авазының чүрөөн ыстады саргыдып манаткан.

Ава бодунуң мага-бодунуң чиктиин элдепсине берген, сактырга ооң боду төрөөн оглундан талыйты ырап чоруй барган ышкаш кыннып келген соонда, чаш оглун үрдө эмзирбээн чүвө дег, ооң шагда-ла халбыйып чымчап калган эмиглери катап сүттөлип, дыңзыгып келген дег болган. Аваның холу чайгаар-ла хөрөөнгө келген.

«Кайда чүнү канчап чор сен, оглум?» деп, ол ыржым өттүр сымыраны каапкан.

ДУШТУК ДҮНҮ

Олар кайызы-даа тус-тузунда бо дүннү четтикпейн манап турган...

Оол бир чыл ажыр кысты бажыңының хериминиң аксынга чедир үдөп келген. Оол кысты эргеледип, эриннерин ошкаар дээш каш-даа катап чыра тыртып, куспактап алырга, ол чылбырааш балык дег, сывырлып чоруй баар турган. Бир чамдыкта оолдуң эриннери мырыңай чоокшулап, изиг тыныжы арнына шонуп келири билек, кыс: «Ойт, кижин кел чор!» деп, девидээн чүвө дег, ойт дүжүп, сымыраны кааптарга, оол ол-ла доран холдарын сула салып бадырыштар. Кыс боштуна сал-ла, херим иштинче кире-ле халыыр...

Час, чай, кыш ээлчештир бот-бодун солчуп эрте берген. Барык-ла бүдүн чыл...

Оолдуң шыдамы, чөгели төнүп, падын баравазы кысты кайгадыпкан, сеткилинден ону кээреп, бодунуң хая-даш дег кадынга човагынып, харын-даа иштиңде бодун чектээр апарган. Сеткил-сагыш-даа, четчип орар мага-бот-даа ала-чайгаар кандыг-даа албадал-күчүлээшкин чокка оолче чүктүкээр болу берген. Эр кижиге эргеледиң, суйбадып көрбээн додугуп хүрерген арыг-чаагай мага-бодун — шаажаң дег боп-борбак ийи эмиин, үстелчек чылбырааш ооргазын, чиңге белин, коюг чымчак дөңмектерин оолга бүрүнү-биле өргүп сунуштарын күзей берген. Бо чайгы айдың дүне оолдуң эриннериниң ошкаашкыкын, изиг-изиг тыныжын, эът-дамырнын таалалчыг чымыраажын танып, ынакшылдың алдын хувазында хуулгаазын хандызын чайгылдырбайн, амзангырлап турбайн, тын-биле ижипкеш, ачылыг даамчыралга өпейледик-сээзи келген.

Бышкан үезинде катты чыыр, чиир апаар!.. Ам чүве билбес чаш уруг болуп, баажыланган херээ чүл!.. Ооң сеткил-чүрөө хөрөөнге сыңышпастап, дамыр-ханы хөөп, четчип быжып келген. Кем чок чаш назын мага-боттан, сагыш-сеткилден адырлыг хоорулгаң, эрткен үеже шилчип, чырыткылыг сактыышкынче хуула берген...

Бүдүн чыл чаңгыс дүн дурту хире-даа болуп болур. А оларның эрттирген бүдүн чылы — бүдүн чүс чыл-биле хемчээттинер. Чүс чыл дургузунда хемниц ол-бо эриктеринге муңгашталып, бот-бодунга душчуп чадап-даа чораан ышкаш.

Ам бо дүне хемниц ийи эри — оларның чүректеринче көзүрүг кежир салдынар, оларның бот-бодунче сунчуп чадаан холдары туттунчу бээр. Бо айдың чайгы дүн оларның узун амыдырал-чуртталгазының баштайгы дөжек дүнү болур.

Ооң соонда, база-ла айдың дүннер... Ооң соонда кудажылар... Куда-дой... Дун уруг... Ол-ла бүгү оол-кыстың чуртталгазынга кажан кезээ уттундурбас. Куда-дойну хөй кижилер сактып артып каар. Дун уругнуң төрүттүнгенинге база хөй улус амырап хөглээр.

А бо чайгы айдың дүннү, баштайгы дөжек дүнүн чүгле олар иелээ чүректеринге шыгжап артып каар. Ай, сылдыстарны, дөргүн алаакты санаваска кандыг-даа херечи чок болур. Ол дүннүң эргимчезин, таалалын олар өлгүже чедир утпас. Дүн «ынак-тыр мен» деп чаңгыс-ла сөстүң ындынныг уяралы-биле эгелээр. Ооң соонда эриннерниң изиг-изиг ошкаашкыны, оолдуң хөрөөнге бөрбек шаажаң дег ийи эмигниң чымырадыр хоюш кылдыр өйдүгери... Таалал... Эргелениг... Чер-дээрниң

ортаа аразынга олардан аңгыда ол үеде кым-даа чок турар. Оол-кыс — иелээ, Үстүнде — Дээр-Ада, адаанда — Чер-ие эриг баарлыг ада-ие дег, төлдериниң хан-дамырын тудушту-руп каар...

Чер-Ие кыска: «Кортпа, кызым! Бо дүне эр кижиниң эргелединден коргуп сестир болзуңза, бүгү арткан чурттал-ганда ынакшылдың ёзулуг таалалын ап шыдавайн баар сен. Сен кем чок, арыг чаагай чаш назыныңдан дөмей-ле чарлыр апаар сен. Кыс кижиниң салымы ындыг — херээжен болуп, төл төрүүр ие болуп чаяаттыңан...» деп чагыг-сөзүн берип турар. Ону кыс бүгү сагыш-сеткилинден, бүгү-ле хан-дамыры-биле медресеп билип турган.

Оол хөлүн эрттир эрзиг түрүн көргүзүп, эпчок хөделиш-киннер кыла бээр ийне деп кыс сезинген. Хенертен бажын иштеп келген ол коргуушкундан кыс чииги-биле хосталып алган. Чырык чер кырынга он тос чыл чурттааш, ол бо чайгы дүнге чедир сеткил-чүрээн, мага-бодун эң-не арыг чаагай тудуп, бүгү чараш-каазын хирге-чамга боравайн, чүгле оолга кадагалап, хайыралап шыгжап келген. Оолдуң өске кыстар-биле мооң мурнунда харылзаазы турган бе деп ол уктап ай-тырбаан-даа, айтырар-даа хөңнү чок, чүге дизе оолду кыс дег база-ла арыг чаагай кылдыр бодаар чораан. Шынап-ла, оларның сеткил-сагыжы-даа, мага-боду-даа эртенги шалың-ның мөңгүнү дег, шилдегер, арыг-чаагай... Иеден канчаар төрүттүнгенил, шак-ла олчаан, хирге-чамга бораашпааннар...

Оол биле кыс болчашкан черинге барык-ла удаа четкен. Оол кыстың холундан чедип алгаш, кара суг уунче ба-зыпкан...

Оол көк кырынга костюмун чада салыпкан...

— Олбукче саадаңар, алдын даңгына! — деп, ол кысты звилең-ээлдек чалаан.

Кыс костюм кырынга олуруп алган. Кайызының-даа чү-ректери тиккиледир соп, тыныжы дүргедей берген. Оол уруг-нуң хөйлеңиниң өөктерин чеже каапкан...

Ай чырыынга кыстың хөрээнге ийи эмии, ээрип каан чүң дег, борбалчыңайнып, агараш кылдыр чуукталып үнүп кел-ген. Хамыкты мурнай ол ийи «болчайтылыг» ак тейжигештер-ге» айның кыйгак чырыы эргеленип ойнай берген. Оолдуң хол-дары аккыр хөрекке чылбырап чоруй, эмиглерни бөрбеңедир суйбавышаан, чуура тудуптарындан сезинген чүве дег, кам-ны аажок аспактай шаап алган. Кыс оолдуң хоюг, чымчак чассыдыынга уярап, сеткил ханышкыны деп чүве бо-ла-дыр деп бодавышаан, оолдуң адыжының хоюунга таалап, ка-рактарын шийе каапкан. Ооң мага-бодундан сүнезини, хей-

куду чайгаар-ла адырлып, чалгынныг-даа чүве ышкаш, ырадыр, чер-дээрний аразынче киискидир ужуга-даа берген ышкаш болган. Кыстың мага-боду чоорту черже чавызап, аяар бадып бар-ла чыткан. Оолдун холу кыстың аккыр иштин куду чыллар-чылбас чылбырап, суйбаттынып бадып каан...

Ай, хейде боду эпчоксуна берген, чалыыларны эгендир-бес-даа дээн чүве дег, кезек шырым булуттуң аразынче карак чивеш аразында чашты хона берген...

ҮЖЕН ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ...

...Чарлышкынның шактары чалыы чүрээм саргыдып, чаш-биле холушкан муңгарал-даа хайырлаваан. Кежээки автобус мени суурумдан алгаш чорупкан. Меңээ муңгаранчыг-даа болбаан. Ийи будумну хүлүп-шарып алган чүве-даа чок, ыы-сыы-биле эдээмден халбактанган кижиде-даа чок болган. Кымга херектиг ийик мен аан! Бажым ажыр өре-даа тары-баан кижидир мен. Чүүден-даа, кымдан-даа ойлап деспээн мен. Чудум чажырып, чуртум каап, карак ажыт чорбаан мен. Муустурга уржук-бала халдатпаан-даа бол, угдунмас кежик-даа азап, сөңнеп көрбээн мен. Эртеңги даңның эртинешурузу — кылаң, мөндүң мөңгүн шалың дег, арыг-чаагай мен.

Ол үжен чыл бурунгаар болган. Кежээки автобус мени суурумдан алгаш чорупкан...

Суурумнуң довурактыг кудумчузу кызаа, дыкпыш апарган. Ооң дээринге чалгыннарым сыңышпастай берген. Мээң чүрээм делгемнерже чүткүп турган. Ынчангаш чер-чуртунуң тулааланчак шынаа-шыгынче эглип чанып келген дуруяалар-биле карыштыр төрөөн суурум каггаш, аас-кежик сүрүп, бир-ле кежээ хоорайже арлы берген мен...

Чоокка чедир-ле суурумда ам мени кым-даа манавайн турар деп бодап чордум. Авам-ачам шагда-ла кызыл-дустаан. Ха-дунма бар-даа бол, олар боттарының амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-ижинге чардыккаш, мени кайын үргүлчү сактыр турган деп. Үжен чыл эрте бергенде төрөөн суурум дугайында бодалдар ам кээп, сагыш-сеткилимни саргыдып, ийледип канчаары ол дээр силер! Азы чарлышкынның сарынналы ынчангы часкы кежээден эгелээш, амдыгаа дээр өшпейн, мага-боттан, сеткил-чүректен ырады тайлы бербейн, кезээде чорааны-даа ол чүве ирги бе?!

Кара башта хыраа дүжүп, бызай чыдып алган, хөрзүннү дилиндектей чарып үне берген андазынның изи дег, дырыш-кактар кадыр хаваамны кезе куржап алган. Ынчалзажок

амыдыралдың кара тамызынче чуглуп кире бербедим-даа. Ынча чылдар иштинде хоорайның кымыскайк дег, имилеме чонунуң аразынга элезин-кум дег эстеп-хадый-даа бербедим, хөл дузу дег эстип хайлы-даа бербедим. Амыдыралдан ап болгу-ла дег, кежиктерниң шуптузун бажым ажылдыр, эктим чүдүрүлдүр четтирген кире болчук мен!..

Ол хиреде үжен чыл бурунгаар суурумдан аьттанган хүнүм ам кээп, сеткилимге чеме-хала болуп, аарышкылыы аажок кылдыр баарым адаан ажыңнады саргыдып келир апарды. Сактырымга, ам-даа суур биле хоорай аразында орукта автобуста чайгатпышаан хевээр ышкаш мен ийин. Ша кыңдыг бодалдан сеткил-сагыжым хөлзөп, дүвүрөп эгелээн.

Сеткил-сагыжым хөлзөп, өкпе-чүрээм, четкиге туттунган, тын свуучалаан балык дег, шапкыланып, дывылап эгелээн ышкаш болган соонда, карактарымга, төрөөн суурум автобус доозунунуң аразындан көстү хонуп келди. Караам чажы чайгаар, бүрүден чуглуп баткан шалың дег, мөндүш дигеш, чаакты куду ага берди...

Төрөөн суурум, авам ышкаш, улуг тынып, үрде келбээн, алага барган оглун дүвүрөл-биле сактып, дүн-хүн дивейн, кыш-чай чок орукче көрзүнүп, карак албайн-на турар ышкаш.

О, төрөөн суурум, мени өршээ! Мени шыдамык манааның дээш, сөңээ тоомча чок болганым дээш, сенден өршээл дилеп, довурактыг кудумчуңуң дап-дал ортузунга дис кырынга олуро дүжөр мен, авам болган төрөөн суурум!..

Чарлыышкынның үе-шагы ам-даа үргүлчүлевишаан-дыр, чап-биле холушкан, үжен чыл назылыг кударал-муңгарал мени күскү хат дег өттүр шаап тур.

ЧАҢГЫС ПАК ШАА ЧЕТПЕС...

Кижилер, чүге сөөк хунаашкан ыттар дег, хербектежи бээр силер? Хензиг-ле чүведен отче каапкан сиир дег дырыжаш-ла дээр, кылык-чардан курлуп тырта-даа берги дег, сугда ыяш дег, сириңейни-ле бээр...

«Чогушпаңар-кырышпаңар! Чодам эьдин кезип бээр мен!» — деп кускуннаксаазы келир. «Чоокка — шоот, ыракка — ыят» кылып тур бис, ол шаанда бодаар эвес бис. «Хирлиг холуң пашка сукпа, киришпеске киришпе!» — деп, удур хөрөктөп каар. Чок болза, чогушту көргөн кижиге боттары-ла билзин дээш, карак ажыт чоруптар. Удаваанда дыңнаарга бирээзи кемдээн, бирээзиниң тыны үзүлгөн болур. Хайыраан бот! Ындында-ла кыска назынны!..

Кижилер, кым силерге дээди шийткөкчи болур чүвөл? Кым?.. Чүү!.. Сүвүр баштыг бижек?.. Хензиг коргулчуу?.. Кым силерге шийткөкчи болурул? Бурган?.. Ажы-төл?.. Арбын-нүүр?..

Ужурашкан санында-ла ыттар ышкаш ээржип хербөкөгө-жи бээр кижилер соңгу ачы-үреде дүктүг калдар ыт болуп, катап бодарап төрүттүнөр чүвө дээн... Көк дээрниң адаанга чер кырында амыдыралга кандыг чораан сен: каржы, дерзини, араатанзыг... Соңгу назында бир-ле коргунчу, ханга лөкпөс араатанның овурунче шилчий бээринден чүгө коргун сезинмес бис аан...

Алгыш-кырыш, адаан-өжээн... Кылыр ажыл тылпаан эвес, ооң херээ чүл аан!.. Ол чокка-ла чуртталга дыка кыска чүвө ышкажыл!

Таптыг бодап көөр болза, чуртталга шай хайындырым шаа четпес. Ийе, шак ындыг, кижиниң чуртталгазы ол кире кыска, шай хайнып чадап чыдырда-ла, бир көөрүңге; карак чивеш аразында төнүп калган болур.

Чүс чыл чаңгыс хүн дурту-даа бооп болур. Чуртталга чаңгыс пак шаа четпес, ол хире хензиг, ол хире кыска!..

БАЧЫТ

Сырбаш дээш оттуп келдим. Девидээнимден шуут-ла тура халып келген мен. Биядыр-эгенир деп чүвөм аажок. Сыртык кожа кадайым шимчеш-даа дивейн, шыыладыр удуп чыдыр. Ооң дүш-дүлүңгө үш-үдүрүм чүүлдер кирбейн чыдар хевирлиг, дыштыг, тамчыктыы аажок ийин.

Орун эриинде олур мен. Дедир чыдар-даа хөөн чок. Уругларым иезин оттурбазын бодап, улуг дааш үндүрбейн, бут баштап, өрөөлден чылбыртып үнүп келдим. Чемненир өрөөлдин сайгылгаанын кыпсып алгаш, соңга баарыңга сандай салгаш, дашкаар көрүп олур мен. Дүмбей караңгы. Чоок-казы бажыңнардан чырык кывыскан кижиде-даа чок. Чаңгыс-ла мен уйгум шагда чаштай берген, улуг кем-даа кылып каан чүвө дег, улуг тынып, таакпылап каап олур мен.

Дүжээн дүжүм сагыжымны дүвүредип, оожургал-даа бербестээн... Шуут-ла херек кырында болган чүвө дег, карактаарымда көстүп турар...

Хиндинде хир чок дендии аяс кылагар көк дээр. Кадайым, уругларым хууңнар туткулап алган хем алаагыңче кирип бар чоруур бис. Бодавыже каттаар дээн хевирлиг бис. Айыраң-каас чечек шыпкан аяң... Мээң баарымдан алдын шокар дыка чараш ховаган ужуп үнген. Ону уругларымга тудуң

бээр дээш, ооң соондан чүгүрүп чоруп каан мен. Ховаган бир чечектин салбааның кырынга хонуп алган.

Мен ону хоюспазын бодап, дөрт-даяктап, кеденгирлеп союп сагдым. Адыжымны кончуг аяар базыра салыптым. Ховаган туттурган, дырбаш-даа диведи. Ховаганның чалгыннарын чада тудуп алгаш, чарашсынып олурар арамда, артымдан танывазым кыс кижиниң үнү дыңналды:

— Ховаганны салып чорудуптуңар. Чечек баштап, хостуг шөлзөп ушсун!..

Кая көрнүп келдим. Аксым азадып алган тур мен. Салааларым чайгаар-ла салдына берген. Ховаган боштунгаш, ужул чоруй барган. Ыя аразында та кайын көстү хонуп келген чараш кыс чүве, черле аайын тыппас мен. Сактырымга, ону шагдан бээр-ле таныыр, билир ышкаш болган мен. Харын аңаа бүгү сеткилим-биле кезээде ынак чораан ышкаш мен. Чүгө аравыс ырап, удаажырай берген. Кыс-даа, мен-даа бот-бодувусче уткуй басыпкан бис. Бистиң мага-бодувус, чүрекеривис сорунзалыг чүве дег, чыра тыртыгып келген соонда, туспактажы каапкан бис. Алган кадай-даа, ажы-төл-даа. алаакта чыып алып кат-даа уттундурган. Чараш кыстың изиг туспаанга, хөрөккө өйдүгүл дегген эмиглеринге таалап, ооң эриннерин харамдыгып ошкап-ла тур мен. Эргеленип-чассыдыгың эзининге алзып, чер-дээрниң аразында эстээн бүрү дег эмискип тур мен. Кандыг кончуг чаагай, амданныг, сүүзүниң эриннер чүйүк, чүс-сөөгүм адырлып, чештиниң келген. Ынакшылдың дээди уяралы, таалалы деп чүве бо-дур деп угааным чидирер чыгыы тур мен.

ДАҢ БАЖЫ

Бир уйгужу кижиде даң хаяазын уткуп көрбээнинден шууг-ла эгенир, ыядыр болу берген. Ооң четпес-ле талазы — уйгузунга дыка ынак.. Ол амыдырал-чуртталгазының дургузунда элээн хөйну чедип алган, уйгужу дээрден башка, ону черле чалгаа кижилерниң санынга кириштирери берге. Ооң бүтпээне күзели — даң бажын көөрү. Ол эгени-эгени кожазындан сүмө айтырган.

Кожазы олче хүлүмзүрүй аарак көргөш, мынча дээн:

— Дүннү сывыртап чорудуптар болзуңза, даң боду чайгаар чедип келир.

— Дүннү кандыг янзылыг ойладып, сывыртаар чүвел, күжүрүм? — деп, демгизи айтырган.

— Чүден белен. Караңгылай бээрге, хамык бажыңнарның оттары уурук-суурук өжүп эгелээр. Ынчан сен кудумчу-

же үне бергеш, бир-ле элээн херии черге чедип көрейн адыр деп бодал ал. Чедер черинге четкеш, бажыңыңче дедир эеп чанып оран аранда «даш бажы сарыг-шокар, даң бажы шаракхере» апарган турар эвеспе. Дүн ортузу орууңуң төнгөн ужунга даң бажы турар. Дүнү сывыртааның ол болур, даңны уткааның ол болур — деп, кожазы чугаалаарга, уйгужу кижичушкуузун дырбанган...

— Дүн ортузу оруктуң төнчүзүндө — даң бажы... — деп, кожазының сөстөрүн катаптавышаан, кылаштап үне берген...

— Хүн дурту оруктуң төнгөн ужунда — дүн, хүн дурту оруктуң төнгөн ужунда — даң.

ШАГАР-ОЪТТА ШАЛЫҢ

...Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган...

Хөй-ле чылдар эрткениниң соонда безин он чеди харлыг эржигеш шаамда көргөн чурумалымны амдыгаа чедир чүгө утпайн сактып чоруур мен? Чүгө?

...Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган...

Барып-барып, шагар-оътта шалыңны эскерип каан. Хүннүн херелдери шалыңның арыг мөңгүнүңгө хаяаландыр чырып туржук. Өске оът-сигенге, терек, хадыңга дүшкен шалыңны эскербээн мен. Чүс-чүс дамдылар эртенги даң хаяазыңга чылчырыкталдыр чайынналып-ла турган болгай. Барып-барып, шагар-оътта шалыңны чүгө эскере тыртып кааным ол. Ынчан аңаа мен кандыг-даа харыы, тайылбыр берип шыдаваан мен, ол дугайында элдептиг бодал сагыжымга-даа кирбейн турганын дыка-ла чарт сактыр ышкаш мен.

...Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган...

Мөңгүн шуру дег шалың. Хүн караанга мөңгүннелдир чайынналып турган шалың. Карактан сыстып үнгөш, кезек када чаакка доктаай дүшкен чаш дег шалың...

Карактарым шийиптеримге-ле, шагар-оът бүрүзүндө шалың эсти бербээн, ынчангы хевээр арыг мөңгүн дег кылаңайнып, мөндүө берген олурбушаан.

Азы баштайгы харыы чок ынакшылымның ажыг хинчээниниң менден адырылбаан эрэзи-даа чүве ирги бе? Сагыжымны ажыдып чадап чорумда-ла, ынакшаан уруум хөйгө көзүлдүр-ле кызыл-хүндө бир оол-биле четгинчип алгаш, хем алаагыиче базып кире бержик. Оларны мен база көрүп турдум. Ынак-

шаан уруум мени-даа эскерер-ожаар хире эвес, аас-кежикке бүргедипкен, өске оолдан четтинипкен, чаным-биле базып эрте бербезикпе.

Чаным-биле базып эрте бербезикпе. Ооргам артында-ла ажыш дээн — шагар-оът-биле ажыңнадыр улдапкан ышкаш болган... Караам чажы хомудаанымдан чайгаар-ла мөндүш кылдыр чуукталып чүгүрө бержик... Мөндүш кылдыр чүгүрө бержик.

Даартазында даң хаяазында шагар-оът бүрүзүндө мөндүгүр шалыңны эскерип кааным ол. Дүүн кезжээ чаагым куду чүгүрүп ага берген караамның ажыг чажы ол болган. Хайыр-ралыг караамның чажыңга хаяалыг хүн херелденип турбайжыкпа. Ону кижичерле канчап уттур!

...Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурбушаан...

ХОСТАЛГАН СЫРЫН

Хемчигеш сукпаанга келгеш, чайгаар-ла бодунуң маңың оожумнадыпкан. Элденчек ээпекте ээремниң кыры дээрниң өңү хунаап көрүнчүктелип чыткан.

Улуг-дүүш. Чыраа-хаактар изиңге шыдашпаан чүве дег, бүрүлерин халайтып бадырыпкан. Чер-дээрни хүннүң изиг чалбыраажы ышкамнандыр, албыктыр чий берген. Ээремниң дап-дал ортузунда хүн салдап турган. Агаарда өрге чылгаар өл чок. Хемчигештиң эриин дургаар үнген чыраалардан куш-каштарның мыжырашкан үнү безин дыңналбас, сактырга-ла чер-дээрде шимчеп болгу дег-ле бүгү чүүлдер дөгерези кагып оңгааш, харык-шинээ төнүп, чилчии үстү берген чүве дег, ыржым тыртып турупкан.

Хүн чалбырааш одунга боду безин шыдашпайн, көк ээремче мойт кылдыр шымны бээрин бодаан чүве дег, сугнуң көрүнчүүндө салдап турган. Хүн караанга ээрем билдирер-билдиртпес бусталып чыткан, хензиг болза-ла, сугнуң кырын чалбырааш от шыва алгаш, улуг өрттү өөскүдүп үндүрүптөр ышкаш кыннып келген.

Шак-үе чылбастап, доктаап турупкан, амыдыралдың судалының сөөлгү согуллары шагжок сокпушаан, чоорту өжүп бар чытканзыг апарган.

Өлүг ыржым. Өрү дээрде — өрттендир чиир изиг хүн...

Бүгү бойдус кааң изигден аргастаныр-хоргастаныр арга дилеп, ырак кадыр-кашпал таңдылар артында чаштына берген булуттардан дуза эреп, талыгырда менги баштары агаргылаан тайгаларже чөгөл төнүп, барааланып кайгыгылаан.

Сыг дээр сырын безин чок. Чонаада сериин шык агаар челбий кагар хемчигештиң безин тыныжы — изиг бус-ла.

Бүгү бойдус түвектиг манаашкынче дүлнү берген. Хүн безин бодунуң от-көстен артык изинге быражыр хире эвес, черниң кырынче сая-сая бузундулар болуп, тоглап бады баарының кырында келген.

Хенертен эеремниң ортузунда салдаан хүннүң дээрбээн ол чүктүп, сугнуң кырынче аттыктыр, өөн агараңнадыр кары-көк кадыргы ушта шурап келгеш, мойт кылдыр чемней наагкан. Турнугуп турупкан көк эеремниң кыры чалгаан хевирлиг бырлаш дээн. Чыраа-хаактар сырбаш кыннып, хоюп, чалгыннарын далбайткан тааннар дег, бүрүлерин шылырадып, салбаңайны бергилээн.

Изиг-кааңга бектедипкен сырынны, бузулган шаажан дег, тос-башка чарлып чаштаан ыржым тудуп шыдавайн, салыг чорудупкан. Бузулган ыржымның бырлаңының девиибиле сырын эстээш, өөде берген бойдушту тынгара челбий берген.

БОШТУНГАН КУТ

Хоорайның ышкамынга, ооң дааш-диңмидинге угаан-саткым албаараар чыгап келгени ол чүве, та азы бүгү бодумунуң шагзырап туруп могааным ол чүве, чүнү-даа кылыр дээш дөп бээримге, холдарым салдынып, чүрек шуут-ла чагдатпас, сеткил-сагыжым хамык бүрүзү тоглап дүжүп калган, шаарарган алаак дег апарган. Угаан-бодалга чүү-даа кирбес, барлы турган эт-хөреңгимни таваан карартыр оорладыпкан чүве дег апарган мен.

Мээң сеткил-сагыжымны чүү-даа чүве өөртпес ышкаш. Мээң элеп-хилээн сеткил-чүрээмни кандыг-даа чүве, кым-даа хей-аът кирип шыдавас ышкаш. Кут-сүнезиним бо чырык ортаа өртемчейден шагда-ла ырап чоруй барган, хову кежир чуукталган каңмыыл дег хадып, мага-бодумга катап каттыжып, сиңер дээш, мени тыппайн, шуут-ла букшуур чыгыы апарган азып-тенип чоруй бергени ол-даа чадавас.

Чүү-даа чүвеге хөөн, сорук чок байдал барык-ла беш хонж үргүлчүлөп келген. Бир дугаар хүнден беш дугаар хүнге чедир ажылдаан аттыг кижини болуп чоруп келдим. Өрээлге үр олуртунмас, карак углаан черже салып бериксээр. Пятница хүнүндө, дүш үезинде буттарым мени аш-чем садынга чедирип келген. Бодавыже, мээң бүгү хөделишкиннеримни бажым эвес, а буттарым башкарып эгелээн байдалдыг. Янзы-бүрү чараш савалыг даштыкы арагалар делгүүрүнүң баарында

кайгамчык чараш-каас, хуулгаазын чүүл көрүп каан чүзө дег, карактарым хере көрүп алгаш, аксым азадыпкан тур мен. Сактырымга, мээң мага-бодумдан адырлып чоруй барган угаан-кудумну шак бо чараш саваларда куткулап каан-даа ышкаш кыннып келген. Делгүүрде бар турган арагаларның дөгөрезин садып алгаш, ижиптер болзумза, ам-на мээ-медерелим оргаланып, катап-ла кижини шинчизи кире бээр ышкаш болган мен.

Холум чайгаар-ла костюмумнун иштики карманында барган. Акша хавын ужулгаш көргөн: чүгле чаңгыс орус водка өртөөнгө өй... Араганы садып ишпейн чыдырымда-ла, водканың аасты оя чиир ажыы хөңнүм булгандырып келген. Кужар чыгыы апарган мен. Уткуштур кирип олурган кижилерни тавара-тавара, оларны ажындыра-ажындыра дашкаар була булгап үнүп келгеш, теректер аразынче маңнап бар чыдырымда-ла, кускум бүлгүрлү берген...

Карактарым ам-на чырып келген. Артында-ла чиигеш кел-лынган мен. Эрткен-дүшкөн кижилерниң кылажының даажы, каржып шуушкан машиналарының диңмиди мени хөмө алып келген. Мага-ботта, угаан-бодалда тудуу-чемдик чүвө чок дег, сергек-омаам киткеп келген. Мага-бот биле азы тенээн угаан-кут тыпчып алгаш, куспактажы каапканын билип турдум, чүгө дизе бодум биеэги бодум апардым.

САКТЫЫШКЫННЫҢ ХЕМИ

Хемени ол-бо талазынче чайгаар чалгытлар дег, сактыышкын хемениң күштүг агымы бодунче ээргиништелдер кирип тыртпышаан, мени ол-бо эриктерже чыгай хап, чалгытларының чалдарынга силгивишаан, алгаш бар-ла чытты. Хөнертен хөмө ап келген хөлзээзинниг сактыышкын сеткил-сагышты чемире хемирип келген. Үерлээн хемни көрүп турарга ындыг боор, кызыл божа апарган ол-бо эриктерни чире шаап, диңмит-дааштыг агып бадып чыдар...

Сугже кирген кижини кургаг черже үнерин бодаар. Сактыышкынның хеминче киргенде, ооң чалгыындан кижини м дораан хосталырын, эштип үнерин черле бодавас, харын сон таалалынга, дүлгээзининге алыскаш, боттуг амыдыралдан хоорлуп, ханы уяралга алзыптар. Ол эжиндириишкын шай хайындырым шаа четпес-даа бол, кижиниң чурттап эрткен бүгү назынының хемчээли дурттуг. Ол хире узун, үр хуусаалыг-даа бол, кижиниң амы-тынынга ондагайлыг айыыл-лаа тургузуп шыдавас.

Хемге дүшкөн кижини оң, солагай эриктерниң кайызы чөөгүл, ол эриктен дөмей-ле эштип үнүп келир. Сактыышкын

кайы эрикче үндүр шааптарыл? Ооң хеминиң оң, солагай талакы эриктири чок, ол төнчү-даа, эге-даа чок улуг далай-дыр. Ындыг-даа бол, ол дүп чок далайже дүлнүп кире берген кижиниң сеткил-сагыжын ооң чалгыглары силгип-силгип, мага-бодун дүк-хап кылдыр хейтиктир өрү көдүрүп-көдүрүп, сирт кылдыр боттуг амыдыралче катап үндүр октаптар...

Кижини бажын туттунуп боданып олурар. «Чер кырында чурттап чоруур-даа болза, үргүлчү чалгыгларга хөмө алзышкан, дажыг сугнуң ортузунда эштип чоруур-дур бис, кижилер» деп түңнелди ол кылыр.

Сугже эштип кирбээн-даа бол — хеминиң эң-не шапкын агымының ортузунда. Бистиниң хүн бүрүдө чуртталгавыс сактышкыннарның кырлаң чалгыгларының мөгөннерин эзертеп-көш, агып бадып чыдар ышкаш ийин.

Каракты шимерге-ле, сактышкынның кырлаң чалгыгы шыңайнып келгеш, хөмө ап келир. Сугже кирбейн чыда-ла, хеминиң эң-не шапкын агымында эштип бар чоруур сен.

Сактышкын — шапкын хем...

ЭҢ-НЕ ЧЕДИНГИР ЧЕЧЕН СӨС

Чамдыкта бир онзагай чүүлдү көрүп кааш, карактарымга чуруттунган чараш-каасты ооң овор-хевиринге, өң-чүзүнүңге, чаадынга дүүшкөк эң-не тода сөстөр-биле дамчыдыптар дээш чадажып каар мен. Сактырымга, мооң мурнунда кымның-даа сөтлөп көрбээни чаа сөстөр аңаа тааржыр ышкаш болур, ыңчангаш-ла идик-хеп шыгжап, тырып каан аптара үжөп чиндээни дег, бажым иштин чиңчерлей-ле бээр мен. Кымның-даа кулаанга дыңналып көрбээн, кымның-даа аксындан үнүп көрбээн онзагай чаа сөстөр черле тывылбас, кижилериниң муң-муң чылдар дургузунда адап, кыйгырып каапканы эргэжиреп калган сөстөр болур. Баш-мээ, сеткил-чүрек бар-ла чүүлдерниң дөгerezин бодунда долдур сиңирип алганындан чаа сөстөрниң сыңар чери чок-даа болганы чадап чок.

Чараш чечек көргөндө, сеткил-сагыш чүглө: «О-о!» — дээр. Амданныг чем чигенде база-ла: «О-о!» — дээр. Чараш, казып-өй чаа хеп кеткенде база-ла «О-о!» дээр. Хүлүмзүрүү эрэннеринге үзүм-чигир дег эрип турар, хүн херелин шырайланган чазык чаагай чараш кыс көргөниңде база-ла: «О-о!» деп магадаар сен. Оон ыңай, оон артык, онзагай сөс-даа тывылбас.

Магадаашкынны, сеткилдиң дээди ханышкынын чүглө чандыс «О-о!» деп үн-биле илередир турган боор.

Бурун шагның кижизи чер кырынга тыптып келген хүнүдө бодун долгандыр турар чүүлдерни чарашсынып бир дугаар адаан үнү ол турган чадавас. Оон бээр сая-сая чылдар эрткен. Кижилер черниң тыртыжышыкынын ажып эрткеш, Айга безин чедип каапкан. Ол хире сайзыраан, ол хиреде бүгү магадаашкынын илередипки дег онзагай хуулгаазын сөс амдыгаа чедир тып чадап каан. Ол хиреде кайгамчык чүүлдерни дилеп тып, чогаадып алган...

«О-с!» — шынап-ла онзагай, хуулгаазын үн-дүр. Сеткил-сагыштың бүгү хайныышкынын, хей-аътты илередип, арткан сөстөрни чааскаан солуп турар.

Кайгамчык кестүп көрбөөн чүүлдү эң-не чечен сөстөрбиле илередип, бижип, чуруптар дээш сая-сая чылдар дургузунда сөстөр дилэш, кижилер чадажып каан-дыр. Мен ону бадыткап болур мен. Мен ындыг сөстөр тыппадым. «Оо!» — дээримден аңгыда эптиг сөс чок-тур.

«Оо!» — кандыг кончуг ханы уткалыг үн боор. «Оо!» — кандыг кончуг чараш чоор! Чуртталга черле онза-дыр оо!

КИЖИ ЧҮҮ ДЭЭШ ЧУРТТАП ЧОРУУРУЛ?

Шынап-ла, кижичүү дээш чурттап чоруурул? Сая-сая чылдар мурнууда-ла кижилер боттарынга бо айтырыгны салып келген болдур ийин деп чүвени сактып, хаайывыска керттип алгаш, ол-ла айтырыгны бодувуска салып көрээлиңер!

Айтырыгны кижичүү бодунга хамаарыштыр салыр болса, черле ажыктыг хевирлиг ийин. Че, харын менден эгелээлиңер. «Мен чүү дээш чурттап чоруур мен?» — деп айтырыгны бодумга салдым эвеспе.

Ынча дээримге: «Ол-даа бүзүрениң эвес-тир, бедик сөстөр кайы-хамаанчок октава. Кижичүү бүзүрээр арга чок-тур!» дээр силер.

— Төрөөн чонумнун аас-кежи дээш!..

«База-ла меге чүве-дир. Хүн, шак бүзүзүнде чонну бодап чоруур эвес сен. Ол база-ла хөлүн эрттирипкен хары-дыр» — дээр силер.

— Ажы-төлүмнун аксының кежи дээш, алган кадайым дээш...

«Ол харын бүзүрөп болгу дег-дир. Ынчалза-даа чүгле бодунун кежиин бодаан сеткил-дир» дээр силер. Мээң ол харымыга кым-даа таарышпас, ол хиреде мээң өг-бүлениң өөрүшкү-маңнайлынга иштиңерде адааргап, чүгле бодун бодаар чүве болбазыкпа бо деп, мени бактап турар силер...

А кажан бир-ле катап дүннүң орайында, азы эртенги даң хаязында, улуг-дүүште... карактарым кезээ мөңгедө шимдине бээрге..., кажан мени сөөлгү «көшчө» үдөп, черниң куспаанга хүлээдип тура, мээң өлүг мөчү-сөөгүмчө көрүп алгаш, мынча дээр силер:

— Ооң бүгү чуртталгазы, ажыл-херээ, төрөөн чуртунуң ат-алдары чораан;

— Ооң бүгү чүткүлү, күжү, угааны, үзел-бодалы төрөөн чонунуң аас-кежии дээш демиселге бараан болуп чораан;

— Ооң ажы-төлү, алган кадайы кажан-даа түрөг деп чүве көрбөйчө чораан...

«Силерниң оңар-даа бүзүрөнчиг эвес чүведир. Кижидыңнап чыдырда-ла, ынча дээринден канчап диттир силер!» — деп, мээң өлүг мага-бодум силерге чугаалаар-даа харыы чок чыдар. Өлүг кижиде ыядыр, эгенир дээр чүве бар эвес, аңаа изиг-даа, соок-даа эвес болгай...

Херек кырында бо өлчейлиг өртемчейге кижиде амытан буян-биле чергелештир хай-бачытты кылып-ла чоруур чүведир ийин. Ынчангаш муңчулуп-тулуп келгениниң соонда: «Чүү дээш чурттап чоруур кижиде боор мен?! — айтыртына-даа бээр ужуру ол-даа чүве ыйнаан.

Шынап-ла, чүү дээш чурттап чоруур кижиде боор мен? Чүү дээш?..

Черлиг-оол Куулар

КУНДУС КӨВҮРҮҮ

Хан-Дээрниң Кара-Суг аксы деп черге күскээр кыжын киш сүрүп чордум де. Безерек баралыг кижиде мен, оомну дунчу өөжүңгө салып кааш, балыктап алып бодай бердим, киш какпалаарда, балыктан дээрө чемиш чок деп аңчылар сүмелөөн чүве.

Сүлде бо ыйнаан, хемни куду бадып орган. кундус моондаанга таваржы бердим. Мындыг-даа кайгамчык тудуг-жулар көрбөөн мен. Хөлчөк узун, хөнү ыяштарны олуй-солуй хемни кежир ужургулааш, дээрбе турар черге суг хөөлбөө белеткөөн чүве дег, кара сугнуң дедир харып чыдар белдиринде четки таары дег, муңгаш моондак тудуп каан.

Кундустарның «бригадири» кайгамчык салым-чаянныг «инженерниң» ол көвүрүгнү туттурарда, бүгү чүвени кижиден артык бодап, санап, билдилиг удуртуп турганын кайгадым.

Эң узун чоон ыяшты моондактың адаа талазында авый-шавый хемни кежир ужурган. Эрикте ол ыяштың төжээн барып көрдүм, та чеже кундус шуужуп барып, ээлчежип хемирген. Оларның оруу кара тевис улуг кокпа. Суг талазында ыяштың ужар уунда кертий шала чавыс, удур эрик талазында кертий — элээн бедик. Ук шивиниң суг талазы мурнуу чүкче көрүнгөн болгаш, ында будуу хөй, ынаар чая ужарын баш удур бодап алганнар.

Мурнуу чүкче ожуруптарга, бадып чыткаш, ызыртына берип болгу дег, кожазында адыр будуктуг ыяшка олар дег-бейн, оюп эрте берген, дуу-ла ырак үстүндө эптиг черден ужурган, агым куду бадып чыткан ыяшты хөй «салчылар» дем-биле мергелей соп эккелгеш, эгезинде оорга кылдыр салып алганы доораларга чөлөндир чыып үндүрүпкенин кижж кайгаар!

Ыяштың адаа талазында будуктары черге үскеш, көвүрүгден эртир бедий берген оорганы кундустар чавызадып бадырарда, ол артык будуктарны чидиг «кержектери-биле» таарып каапкан болур чорду. Оларның уран ижин сонуургап шинчилээр дээш бүдүн шак болдум.

Хем чаа-ла чаактап эгелей берген. Көвүрүгнү кырлап көөрүмгө, чөөрем дош чудуктар дамчып калбарза-калбарза, демги «четки таарының» кырын дуглай берген. Бо моондакты кундустарның кызып-кылайып тудуп турганын бодап көөргө, бирээде, бусталып тынып чыдар доңмас кара сугнуң хөөлбөөн улам тереңнедип, аңаа кышкы уяны магадылаары, ийиде, балык дунчулазын дээш, кожазынга чөмөннир «ферма» белеткеп алыры ол.

Че харын, ындыг-ла-дыр, меңээ сартыңар хайырлаар силер, кундустарым дээш, көвүрүг адаанга барам салып кааш чоруптум.

Бир хонгаш, барам кезип чедип келдим. Сүлдө бо ыйваан, балык орнунда садыга сыңмас сарыг кундус салдап тур! Дириг. Хирезин бодаарымга, ол ынаар балык сүрүп кире берген болбайн аан. Кирген соонда дедир үнер ужур чок, таалайы хагдына бээр тускай сээниг бара болбазыкпе.

Аал кундуска хор салып канчаар дээш оомну салыпкаш, хемни куду элээн баткаш, бир-ле ос адаанга барам салып кааш чоруптум. Эртенинде барып көөрүмгө, элээн хөй балык туттунган. Ол балыктарны чемиш кылып, какпалап тургаш, чеди хире киш олчалыг чанып келген мен.

Оои бээр Хан-Дээрже дыка-ла үр барбаан мен. Киш-даа сагыжымга кирбестээн. Сагыжымдан чаңгыс-ла үнмес чүве — кундус көвүрүү. Ындыг мерген тудугжу амытаннырны кым көргөн!

БОТ АРЫ

Бир-ле катап арга кезип чорааш, ушкан хадың унууга дыштанып олурдум. Ооң хоорулган тостары кезек-кезек черлерде бичии хоолайжыгаштар дег, дүрлүгүлей берген болду. Көрүп орарымга, хоолайларның бирээзинден ары ужуусуп үндү эвеспе.

Маңаа чүнү кылып чыткан ары боор дээш, сонуургай бердим.

Хоолайны кончуг оожум чазыптарымга, кара хөк чөөр, ында дың чаңгыс арының өө бар болган. Шүүр үдү дег түмөн көвей өрээлдерлиг, дал ортузунда чечек чулуундан бүдүргөн чочак-чочак хола-сарыг чигир үүжелээн ёзулуг ары өө-ле болду харын. Элдепейлиг чаңгыс бот ол ары бүдүн улуг «ордуда» чурттап турар болган.

Тос хоолайны биеэ хевээр дүре идип кааш, ары өөнден бүдүү дезип чоруптум. Бодун тогдунар бот кулугур чигир-чимизин, «ордузун» хопталааш, шагар болза, чүүден айыылдыг... Чок болза, чааскаан элээн байып-байып алгаш, «кадай» кудалап аар деп чоруур-даа чадавас, оозун кижги канчап билир.

КАЖАР КААРГАННАР

Өртенги дег изиг хүнге хемниц суу соглур чыгыы сыыгай берген. Оялчыктарда туң курттары паш дүвүнде хавыктай кадырган далганнар булгапкан дег имиңейнип-ле эгелээн. Терек хөлөгезинде олурган каарганнарның бирээзи туң куртун ызырып алгаш, өрү көдүрүп чоруй, өжөгээр даш кырынче октапты. Кажар деп чүвезин мооң, кадыг туңну дашка ынчаар буза шаап алыры ол чүве-дир. Чаг дег чаагай ак курт бодунуң хавыындан уштуна бээри билек, демги каарган ону сыыра шаап алды. Хүннүң изиинге каарганнар безин шыдашпайн аксын ажып алгаш, терек хөлөгезинче дывыскыланып, боттарының үлүү курттар буза шаап чиир чаңгыс дажының «оостурун» манап орлар.

Ажыглааннай мен шүве дээн ышкаш демги-ле каарган база бир туң куртун ызырып алгаш, маңнап чоруткаш, демги дажының кырынга шак кылды. Ак куртту ызырып алгаш, ол уязынче ужуп чорупту, оолдарын-на чемгерери ол боср.

ХАЙНАК-АЛА

Экер честей ала харда чылгы көрүп чорааш, сарлык оолу үңгерип эккелген. Аалывыс ишти ону магадап тывызыктаан турар чүве:

— Чогу́м хайнак бызаа-дыр, иези өскелээш, хоскан болду бе мону?

— Соңгу димзенип чораан дилги көргөш, оглун хопта-лаан инек ону сывырып чоруй баар аразында, хүреген оол канчап маңаа таваржы берген болду?

— Мен база ынчап бодааш, харын элээн үр манагзынган мөн, чүве сураг болган, ам канчаар доң харга баарныга берген чаш малды чылды шуглап чорааш, үңгерип эккелдим.

— Буян кылган-дыр сен, оглум, оон башка хинчек болур — деп, ачавыс чугаалады. — Ам чүге саңгая берген тур силер, сарлык оглун эмискиктеңер!

Шары мыйызындан кылган хураган эмискиин бызааның аксынга чедире бээримге, думчуун хирт кылгаш чөрүүлээр болду.

Авам келгеш: «Каям» дээш, бызааның чырыын ажа тырткаш, чылыг сүттү ооң аксынче ийи-бирни дамдылады кааптарга, ол чылганып эгеледи. Мен ооң мойнундан дыр-бал, чаажыктырып эргелеттим. Бызаа ам-на улам дидимденип, эмискиктиң бажындан таккылады сора берди.

Чокпак кудуруктуг, кыр челдиг, таңдаш ак бызаа өзүп-ле орган, ооң адын Хайнак-Ала дижи берген бис. Ала дээн чылдагааны ийи чаязы дам-дум кара-шокар чүве. Канчаар-даа көөрге, кой кырында саргы димзенген кара-баарзык-ла: чудурук дег мага-боду, ходугур кудуруу, чинге мойну, шиш хаайы.

Хайнак-Аланы авам Чааш-Көк деп сүтүг инекке телдей алзып алган, семирээни хөлчок. Чаяңнадыр кылаштаарга, ооң жокпазында кара-баарзыктар маңнажып чораан чүве дег, чаязында дам-дум шокарлары элдеп-чиктиг көжүп чоруур, кижжи каткызы келир амытан боор. Алызындан сарлык чүвөң хөрлүү сүргей, саарының дүктери әдектелип узаан, ыт көргөш чааргап, думчуун хиртиледип чоруй, кудуруун азыпкаш ыңай-даа болур, бис ону чаптап-ла ханмас бис.

Бир-ле катап Баян-Колдан сарлык кадарчызы Көгже деп кижжи аалывыска чортуп келди.

— Сарлык хайнаа черге төрүп каапкан. Сураа бо аалда болгу дег, аан келдим, акым — деп, ол ачавыска чугаалап ор.

— Сарлык бугазы эдерген инекти сарайга төрүдөр деп чүве бар ышкажыгай. Төлүн хозуп каапканын бодаарга, хунажын-дыр аа? — деп, ачам оон удур айтырды.

— Ийе, багай хунажын-дыр ийин, өгде кижжи күңгүрээзин орта көрүп турбаан боор. Харын-даа силерниң чылгычы күдээңер таваржы бергени эки бооп-тур, оон башка мындаа соогу аайлыг эвес, доңуп өлүр турган бызаа.

— Баарныга берген чүвени Экер чоанаанга шуглап эж-келген чорду.

— Бичии оолдарыңар малзына берген ышкаш, азы?..

— Хөлчөк өөрени берген оолдар чүве харын, чаптаан, чассыткан — ооң кырында-ла хүнзээр. Бир инээвис база ийистепкен, ооң бирээзин аппаратчып бергеш, ол хунажыныңга алзып берейн бе, дом?

— Аа, богда, ынчап-ла көр, күжүр акым, буян боер, силерни инек алзыры кончууг деп дыңнаан мен.

Көгже шилги бызааны үңгерип алгаш чоруй барган.

Ачавыс эртенинде мургу кылып алгаш, инек хөөглээрим ол деп, Баян-Кол ашкан. Оон кезжээликтей өөрүшкүлүү сүргей, бичии апкан: «Сарлык хайнаа багай инээвис оглун аппаратчы, авазы, дүңгүрлендир үрүп тургаш, дүкүледир хамнап гурдум» деп келген.

Инек алзыр кижии ёзулуг хамнаар чүве-ле чораан харын. Дүүрге уну хире, үш карыш ажыг, саң дорт тал картын ушта долгааш, мургу кылып алыр. Инектиң ийи будун дужап алгаш, бызааны аңаа ыдып тургаш, мургузу-биле ооң соондан үрбүшаан, хөөглээш-ле туруп бээр. (Мургунуң бажын төл савазынга чедир суп алыр):

Хөөг-хөөг, хө-өг-хө-өг-г!

Ийиги одуругга инектиң адын адаар, чижээ, Шыдаяктың Шывар-Шилги)

Көвей сүдүң хайыралап көр,
Көк-ле шыктың авырала,
Хөөг-хөөг, хө-өг-г-өг-г!

Өскүспейге эдип берем,
Өзүң-баарың чылыга бээр,
Өөр инек бустажы бээр,
Хөөг-хөөг, хөөг-хө-өг-г!

Итлик, хектер эде берген,
Инек хойтпаа элбей берген,
Ишти тыртым канчап чоруур,
Хөөг-хө-өг, хө-өг, ө-өг-ы!

Бистиң ачавыс инек хөөглей бээрге, кижии кударай бээр. Ону чалаан кижилер демги шимени албан кудар, эъдин-даа дүлөр, ёзу ындыг. Мен ону эдерип чорааш, алыскан инээниң хокпазын дырбап, сартыын чип шаг болга-ан. Оо, изиг хүн адыгуузун-биле чокшуп деп чүвең амыр эвес. Калбак аастың иштиң шөртейти үргеш туруп бээр, сидиктеп-даа турда тоовас, мургузун ынаар дыгааш, улай үрер, че оон хөөглээр, хаваа дериде берген, хүнге кылаңнаан кээргенчиг-даа...

Чеже-даа чөрүү, дедир инекти чүгле эттеп, соп болбас дээр кижн. Оон башка өскүс бызаага ол ээлбейн баар. Мен чүгле инек соо дырбаар эвес, сөөлзүредн хөөкүй малды кээр-гээш, ачам-биле кады хөөглей бээр мен. «Дуэттээш» туруптарга, чеже шыдажыр, инек ам-на кегженип, өске бызааның дус чаап каан кудуруун чыттап чоруй, чылгай бээр, ооң соонда эгидип, эмзире бээр — мугулай амытанны аялга-биле чагырып, улуг үүлени бүдүргенивис ол.

Хайнак-Ала бир харлап турда, чазын багай божаалыг чүвени базынчактап, мойнун дырбап тургаш, дуңмам Эрес-биле мунуп өөредип алган бис. Эрес эмдик молдурга байтык, эмдик богбаны безин мунуптар, коргар чүрээ чок төл. Ынчалза-даа бо удаада Хайнак-Аланы колдуунда мен өөреттим. Чүге дээрге, ону бызаадан эң-не хөй эмискитээр кижн мен боорумга ынчаары ол ийикпе, дуңмам эр кижиниң дидим чорукка сургуулун меңээ чайлап берген.

Кижн бичиизинде боду-биле деңге өскөн мал төлүнге хөлчок ынак боор чүве. Ооң кадында Хайнак-Аланы чоок кавы аалдарның улузу шупту таныыр, «ажыл аьды» дижир. Чамдыкта Чылбастың азыранды оглунуң черден тып алган хайнаа деп кээргээн-даа боор. «Ажыл аьды» деп, хой кадарып мунар хөлгевис боорга, ынча дижн берген. Ылгыны ана эстээр молдурга боор, чоржаң аьт ында-ла каар. Хүн хөөрөп келгнже, Шангыштың хөлегелиг чоогазынга хоювус тоттур када-рып-кадарып, дал дүьш турда, Хайнак-Аланың саксагайын чызырады Хемчик кыдында аалывысче челдирип кириптер бис. Изиг хүнде девээлиг, суглуг Хемчин сагынган хой-өшкү өскээр кайнаар-даа барбас, бистиң соовустан куу доозунну кулуксуду шуужуп кириптер.

Ынчалдыр-ла чай эрткен. Күзүн Хорум-Даг школазынче өсренип чорупкан бис. Кышкы дыштанылгада Ак-Баалыкта аалывысче чедип келиривиске, бизон дег улуг мыйыстыг, дүрзүгүр ала, улуг хөрөктиг, көк «юбкалыг» буга «таакпылап» чыткан. Хайнак-Аланы дөрт-ле ай иштиңде мынчаар өскерли берген деп кым сактыр, иий кончуун! «Таакпылап» чыткан дээр чүвем тускай төөгүлүг. Хоорайга чурттап турган угбавыс чоокта ачам сугга аалдап чораан-дыр. Ооң бичин уруу эртенинде өдекке чыткан инектерни көрүп туруп-туруп: «Көк үйүпкалыг инек таакпылап чыдый, көй даан, авай» — дээн. Кышкы эртен кыры хыраалай берген инектерниң тынып чыдарын бичин кижн көөрге, шынап-ла, таакпылаан ышкаш болду ыйнаан, соокка өрү алзы бусталдыр тынарга, ынчаар кестүр.

...Манчүрек бажынга адыг чазыйлаан деп чугаа дыңналган соонда, аалдар эртежик-ле чайлаан каггаш, хем куду кө-

жүп эгелээн. Өвүс чаңгыс өг арткаш, эртен көжөр деп турда, ол дүне кудай чүдөрээн, ам арта караңгы, сезинчии аажок, ачам боозун кежээ-ле белеткеп алган.

Өг мурнунда суг кыдыынга хойтпак тигер одаг бар чүве. Ыттар ынаар-ла чидиртип эгеледи, инектер мөөрээи, ошкулер мышкырышкан — аал коданы дойлуп-ла үнген.

Ачам боозун алгаш үне халаан. Эрес биле мен фонары-выс алгаш, ооң соонче халыштывыс. Дээр кызаш дээр аразында көөрүмге, ала буга одаг чанында текпек кудуруун азып алган маңнап тур. Ооң мурнунда доскаар бажында кедип алган селбегер кара чүве ийи бут кырында туруп алган буганы кел че харын, көржүптээли дигензиг, олче удур маңнап ор. Буга сыр маң-биле баргаш, ооң хөрээнче үзер орта, элдиве чайлып кире берди. Оңгарлып чадап чыдырда, ачам ону бир боолаан:

— Балыг араатан айыылдыг, бээр келбеңер! — деп, ол бисче алгырды.

Ыттар ам-на дидимненип, ынаар харылашкан соонда, балыг араатанны хербелеп эгеледилер. Адыгың алгырбазын бо-дап көөрге, ол өлгөн азы демисежир хары үзүлгөн болгу дег. Бис ынаар чеде халчы бердивис. Аксы тарзымаар безерек доскаар бар чүве, ону бажында кедип алган өлүг адыг узунна кара чүве апарган чыдыр.

— Чазыйлаан чүвең божжа ижип чыткаш, ыттардан меңнээш тура халыыр орта, доскаар ооң бажынга олчаан кедирли берип-тир. Ушта тыртар дээш часкаарга, доскаар бузулгаш, ооң куржаа адыгың мойнунга шуут дузакталы бербес бе, слүмүн диленген деп чүве бо ыйнаан, хунан иргек-ле-дир бө — деп, ачавыстың чугаазы ам-на үнүп келди.

Бир-ле дугаарында адыгга өлүмнүг согугну сарлык буга-зы таварыштырган болбайн.

— О, богда, буганың мыйызы чүрек дужунче кадалы берип-тир, көрүңерем, оолдар, ханы оон бүргүткейнип чыдыр. Оък изи бо-дур, хендирбени үзе дээпкен.

— Адыгың эштери ам база чедип келбес бе, ачай — деп Эрес бо-ла.

— Боо хайт, бо хире сүрлүг буга турда, бис ам чүүден көргар бис — дээш, ачавыс каттырып кагды.

Эртенинде Экер честей чедип келген, машина-даа келген, өөрүшкү-маңнайлывыс аттыг. Хамык улустуң аксында Хайнак-Ала, адыг. А ол улам чоргаарап калган чүве дег, Хелчүк ерү көрүп алган хүлге бораан мойнун чайып каап, буга коданынга кончуг деп чүве ол-дур бе дээрзиг, бустап-ла турган.

Оон соңгаар аалывыстың инээ улам өскөн.

Алексей Нугуурак

СИБИРЬ ТАЙГАЗЫНЫҢ ХААНЫ

Бедиктерже чоорту чадаланып үнген каът-каът сарыг даглар эвээжеп орза-орза, ам эң сөөлгүзү бо. Ооң кырынче үнгеш, ыңай көөрге (октябрь төнчүзүндө күскү кончуг амс хүнде) ак-көк хевим бо-дур дээн ышкаш, чайынандыр шугланган улуг чаагай сын ырак эвесте менди эреп турган. Иштик черден үнге-ле үш хонган кырган, аныяк ийи аңчы мунган ивилериниң тавы-биле калгыдыч, демги сынның дөжектелген эдээнге кезжээликтей чортуп келгеннер. Кайнаар-даа көөрге пеш ээлээн, оларның аразында ийи-чаңгыс дыттар, хадыңнар, өскүс чүве дег, чааскаанзыргай тургулаар. Тооруу дээрге бажында адаанда чоон будуктарынга чедир улуг сарыг долгактар дег көстүр, күштүг хатан-на боор, черде дүшкүлээн-нери-даа чыткылаар. Ол хамык пөштүң магалыг деп чүвезин!

Аңчыларның мырыңай чанында турар улуг кара-сарыг пөштүң чаглаа магалыг, боду-ла чыгдынган күзүрүмү магалыг чымчак боор — бөлгөн өдек дег көстүр. Тайгаа чорук кижилеринге тускай белеткээн ышкаш, кургаг чинге дыды чанында белең турар.

Кыска хүн дурту орайтаан. Хонар апарганнар. Өске арта чок — ол улуг пөштүң доорзунга хонары-биле дүжүрүнүп алганнар.

Эвээш, тарамык кожагар сегел салдыг, соолбураш чаактарлыг, бични сыгыр карактарлыг, арганзымаар ашак биле, чүве пактап алган чүве дег, борбак семис чаактарлыг, чолдак чинге кара оол. Ашак алдан-чеден хар аразы хире назынныг, оол — он чеди — он сес харлыг хып дээн аныяк. Тайга кижизи — ивижизи-даа, аңчызы-даа ындыг: хонар дээнде эзер, чоңаан сойгаш, артыг-дергизинде чүү-хөөзүн удуп хонар черинге оваалай салгаш, одаар ыяжын белеткээш, чай кадында одагланы каапкаш, шайын хайындыра каапканы безин эскерттимес. «Оожум чорук — олчазындан хаяр, шүшпөң чорук — шүүделин дуглаवास» деп, оларның ынча дижири чөп. Кады чораанда, кырганы аныяанга Үлегерим көргүзөйн дээштиң, аныяа кырганынга — эрес-кежээмни, аныяк күжүмнү көргүзөйн дээштиң ындыг. Черге каяа-даа (одаг-хонаш белеткээринге база) олар бүдүү чаржып-ла чоруурлар. Шай безин хайынмаанда-ла, аңчылар мунган, коштаан иви-чарыларын бир будундан көстей баглааш, шулунга оъткара салыпканнар. Чер чорукта кижичерле туттунгур-ла чорза эки.

Шай аартап, чемненип алганнар. Ивилери арбын оътка дүргөн тодуп четтигипкеш, дыштанып чыдыпкан. Кежээ айдың болган. Ыттары ээрген соонда аъттыг кижиге бо чортуп келген. Ол кижиге орайтай бергенде бо дөжемикке чортуп келгенин бодаарга бо сын-тайганы эки-ле билир кижиге кылдыр кырган, чалы ийи эжишкиге сагындырган. Одагдан ырак эвесте ийи-ле аътты аргамчааш хондуруп болур хире даялыг бичии оймак барын ашак черле билир кижиге-дир, ону ук келген кижиге база чандыр бодаваан ышкаш.

— Хаа, эртер-дүжерде хонар улуг пөжүмнү ээлепкен эрлер-дир бо! — диге-ле, боо чүктээн, аъттыг аныяк кижиге баштактангаш, амыр-мендиге эрээр. — Ча, эки-ле ыйнаан, аңчылар!

— Силер, экии! Чаагай-ла ор бис ийин! — деп, ашак харылааш, демги ол даялыг оймакты сакты тыртып келгеш, удур баштактанган. — Бо-даа эрни, адың одура дайнаптар терезин безин бо чоокта бар эвес, оол!

Келген кижиге одаг чырыныче көзүлдүр базып келген: калбак ак шырайлыг, үжөн хар иштинде эр болган.

— Ындыг боор деп бодаан мен... Харын, канчап аът хондуруп аар чоор... — деп, удур баштактангаш, аът ойдундан бергезинмээр хевирлиг тоомча чок олурган.

Ам аъттыг кижиге эзерин союп кааш, адың четкеш: «Срайтаваанда... — дээр, ашактың эки билири демги оймакче углуг базыпкан. — Хаанга бараалгап хонмас болза кайын боор...».

— Билер-ле эр-дир. Кым боор бо? — деп танышпааны ол эрниң чугаазын ашак бодай берген. — «Хаанга» деп чүчүл ооң? Харын, бис-биле кады хонары ол ыйнаан. Бо сынның одаг, хонажын шуптузун билер, бажында суп алган эр-дир эвеспе...»

Адың аргамчыга өртеп кааш келген эр ам бодун таныштырган: кожуун төвүндө чурттап турар мал эмчизи Доржудур мен дээр. Бо сынны, ооң иви, аът оъттаар эптиг черлерин, диң, киш болганчок турумчуур девискээрлерин, безин чадаарда аъттыг чаңгыс кижиге хонар черлерин бо-былааже ажылдап, аңнап эгелээр-ле үш чыл болган аныяк эмчиге совхозтуң улгады берген аңчылары айтып берип келген болган. Ам чааскаан-даа бол, Доржу бо-ла улуг пөштерниң бирээзинге одагланып хонар, демги оймакка адың оъткаар дээр бээр шиглээр, ооң соондан кээр эжин маңаа манаар болганы ол чүве-дир.

— Кырганы аныяаңга, билири билбезинге айтып берип, өөредип чоруурундан артык чүү боор харын, Доржу — деп, ашак чугаа аразында ону чугаалаан. — Адырам, оол,

«хаанга бараалгаар...» деп чогуу чүнү чугаалай тыртып ээг-дың моң? Азы кулаам кадыг болду бе?

— Ам чугаалаар мен, хөөрежип хонар бис харын — деп, Доржу чугаа өөскүдеринге туралыг орган.

Ооң соонда «хаан», «Сибирь», «тайга» деп сөстөрни ажыглап, үр-ле хөөрөшкөннөр. Элээн хөөремик деп болур Доржу чугаазын эгелээш, мынчаар улам ханылаткан. Мындыг чүведир. Пөш дээрге тайга-сында ыяш аймаандан эң-не улуг чаагай, чараш, ыяштарның чагырыкчызы, адаанда чылыг часлаа, дөжээ-биле хөй-хөй дириг амытаннарга, кижиге база ачылыг бараан болган, төттүнмес тооруу-биле ие-чемгерикчи. Пөш ыяжындан улуг өртектиг янзы-бүрү кылыгларны бүдүрүп турар. Бистиң улуг делгем Сибирь черивисте пөштүң ачыдузазын бодааш, шуут-ла ону «Сибирь тайгазының хааны» деп чоргаарады, чеченчиди адап турарын безин бодап көрүңерден. Сибирьжилер мындыг үлегер домакты-даа тыпканнар: «Шивиге — ажылдаар, хадыңга — хөглээр, пөшке — бурганга чүдүүр. Ынчалза-даа алыс бодалдыг болгаш хандыр угаап билер кижилер болза чүгле чаражы база тейлээшкин-биле тодуг-догаа болбас сен деп билгеннер. Олар пөштүң ачылыг беримчезин шаг-шаанда-ла эскерип кааннар. Пөш тооруу — киштиң, диинниң, адыгның, хөөрүктүң, өске-даа арга-арыг дириг амытаннарының кыштап чиир кол чеми болур. Пөштүң үрезининиң онагай чем шынарын кижиге амытан чедишкенини-биле ажыглап болурлар деп көргөннер.

— Тывызыктай аарак кончуг мерген сөглээн-дир сөз. Ылап билдим, эмчи! — деп, Дамдың хоочун безин коваш кынып каап ора, өөрээнинден дыңзыг чугааланы каапкан. Пөш ыяшка хамаарыштыр Дамдыңның бо назыда билгени хөй, ынчалза-даа бо кезээ Доржу эмчиниң хөөрээнинден база элээни немен алганынга кончуг таарзынып орган.

Та кайы үеден бээр төөгүнүң хаңганы чүве, ол «хаан» пөштүң кадыг күзүрүктелген чаглак адаан хөрлээлетпес, дазылдарынга «кавын» дээртпес дээш үш аңчы одагны таптыг хавыра одап алгаш, бирээзи одаг бажынга, ийизи — ийи талазынга орун-дөжөөн салгаш хөөрежип органнар. Шынап-ла, Улуг-Хемниң сыстып үнген чыгыс бажы черге пөштер аразынга төрүттүнгөш, база-ла оларга чаглактанып аңнап өскөн, иви малын азырап өстүргөн, «сын кырында сыра бажында кижиге» деп болур хоочун исчи-тывышчы Дамдың ирей пөштү «Сибирь тайгазының хааны» деп чоргаар адап турарын бир-ле дугаар дыңнааш, пөштер бажынче ужуп үне бергензиг орган.

— «Хаан» дәэри шын болбайн, хамык акша-төгерик деп чүве бо пөштен база үнер ийин, оолдар. Хаан черле бай-ла болгай. Диң дээрге пөшке эң хөй чыгыр амытан, аңчылар оон эң көптү тып олчалаарлар. Мен бир чылын бо-ла олурар сынывыстан, мооң артында Кара-Хем сынындан алды чүс ажыгны олчалапчык мен. Чамдыкта бе, тооруктай кааптар ашак мен. Үш чыл мурнунда эжим ашак-биле кады ийи тоннаны чыгган бис. Аа, пөш магалыг-ла байлак бээр бурган ыйнаан! Мурнунда чылдарда диң, тоорук акшазын бодаарга, ол үениң акшазы-биле пат турду чоп. Ам бо үениң саны көвей акшазы-биле алырга өлүк өртээ куду эвес-ле-дир: бир диң ортумак дизе чеди-сес чүс акша, бир килограмм тоорук база талыйган-дыр. Бо чылын бистиң кожуун улузу тооруктан амыр байып үндү чоп, оолдар. Харалаан, мен сын үнүп, бурган пөштен буян дилеп шыдавадым, арай пат болдум — деп, Дамдың дөжэниң кырында бичии апарган олурган, демне кезип белеткеп алганы узун чиңге ыяжы-биле одаг көзүн садырадыр иткилеп каап олурган.

— Мен, кырган-ачай, Кара-Дагдан ийи эжим-биле үжелээ бир тонна ажыгны чыгган бис, хөй акша үлешкен бис! — деп, кезек ыт чок олурган Сергей чугаалаан.

Кырган ирей ону деткий тыртып каан:

— Ол боор, көрбес бе, кежээ эр болган-дыр сен!

— Ам диңнеп, алдылап алгаш, чазын база бо «хаандан» тооруктаар мен!

— Сергей, «хааныңга» эки бараалгап чор» дәэрим ол-ла болгай! — деп, Доржу Сергейни база деткээн.

Шынап-ла, бо чылын Тожу девискээринге тоорук кедергей чаагай үнгөн. Мырай-ла аал чанындан эгелээн деп болур. Тоорук белеткээр тускай план-хүлээлгелиг ксжуунуң аңныр-тывыш болгаш ыяш ажыл-агыйының коллективтеринден эгелээш совхозтар ажылчынарынга, хуу ажылчы чонга чедир чадаг, аъттыг, машина, тракторлуг хөй кижини муң-муң рубльдиң тооруун дужааганнар. Чүве өртээ каш катап улгадып турар бо берге үеде ол хире акша кармаанче анаа-ла кире бээр эвес. Дамдың хөөретсе-даа хөлүн часпаан чугаазы-биле алырга, «хааныңар» бо чылын алдынын биске ажаан чок төп берипкен...»

Кырган от кыдыынче чылыдыр идип каан кара-паксындан шайын кудун иже берген. Оон эмчиже көргөш, биче бодангаш, чугаалаан:

— Сен болза пөштү «Сибирь тайгазының хааны» деп хүндүлөп адап ор сен, оглум, ооңну эки билдим, мен ашак болза, сен дег «хаан» — даа деп, оон ыңай «чүдүүр-ыяжым», «бур-

ыным» деп-даа ыдыктаар мен. Бодунуң будук-бүрүзү дег, хөй аттыг эр ыйнаан бо, пөш!

Хүндүткелдин чугаазынга бо-ла кире бээр чемгерикчи пөш ыяштың арбын үнген чериниң-даа (даш-хоруму, кадыр-бөрти бар-даа бол) буяны болду ыйнаан, Дамдың биле Сергей бо күзүн хөй эвес-даа бол ортумак санныг деп болур диинниг келгеннер. Кыраанынга чалынмас «бажы каткан» Дамдың аңчы сес кишти олчалап тыпкан. «Хаан» пөш дугайында чугааны өөскүткен демги солун оол Доржу олардан чарылган соонда, та кайнаар аңнап чорду ыйнаан? Черниң черинге тавышкан аңчылар соонда кээп черле ужуражып, чорук чораанын чугаажок чугаалажы бээрлер.

Бойдустуң эгээртинмес беримчези — ыяш дугайын бодап, дааа мөгейип чорбаска кижиниң сагыш-сеткили кайын орта чоруур деп! Ыяштың кайызын кайы дээр — шупту-ла бистиг амыдыралывыска, ниитилелдин бүдүрүлгө хөгжүлдезинге ажыктыг эм-дом шынарларлыы база арбын. Ийи эжишкн олча-омактыг чанып ора, чүгө-ле ийик, ылап-ла улуг пөштер тартта хонуп чорааннар (куду баштанган селбегер сырый будуктарлыг кончуг чаглак дээн улуг шивилерни-даа тоо-ыланнар).

Оларның чанарда сөөлгү бир одаа база-ла хаңган пөш доорзунда. Хөөрешкен чугаа-соот чери болганындан одагдан черле чүү эгелеп үнмес деп! Кижилерниң оон сонгааргы улам билчирн быжыг найырал, аңчы дуржулгага өөренири, аймак-сөөк хөй аңчы кижилерниң өңнүк-тала болуп чоокшулажылдыгы, чер-чурттуң кандыын хөй-хөй кижилерниң биллип алыры.

...Ам даарта эртежик аъттаныптар болза дүнеледир совкса төвүнче чортуп кире бээр боор бис деп баштың аңчы абыяк эжи-биле дугуржуп алган. «Олчалыг черинни ойзуп чакырба, одаанда эжиңни олчадан тудапта» деп, аңчыларда үлөгөр домак бар. Бодавыже ол домак болза аңчының арын-бүүрүндөн, чаагай аңчы өзү-чаңчылындан, өңнүк-тала хүндүткелден үнгени чугаажок. Дамдың аңчы барбазын үжөп, чүү-хөбсүн суктунуп ора, улуг-ла дээн кара кишти Сергейге ийи холдап сунган:

— Ужялаар сен, оглум. Мону барбаңче суп ал. «Хаан» асжууус кайырлаан чүве.

Сергей баштай эпчоксуна берген, бодаарга дерн төктүп келгенниг, барып-барып ол хире кырган кижиниң олчазын бөдү кире абыяк кижн алып апаар, а бир эвес албас болза, эпчөгү база аайлыг бе!

— Харын... — деп, бүзүрөл чок хевирлиг оожум чу-
гаалаан.

— Ажырбас, сеңзэ бээрим бо. Кыргызаны аныяанга дуза-
лаан деп чүве бар ийик чоп. Бистиң аңчыларда мындыг бир
чаңчыл бар: хөй өлүк олчалаан кижги кады чоряан эжин чер-
ге ыяап өөртүр, аңаа өлүүндөн сунар. Ужалап дээрге улустуң
аңган шагдан бээр ёзу-чаңчылы ийнээн, оол. Мээң адам ындыг
болган, ооң адазы база ындыг болган дээр чүве. Чаа өгленген
эр-ле болгай сен. Сергей, мээң бо аңымны кадайың уругга-даа
көргүскей сен. Дөмей-ле шыырак аңчы болур сен, билдинип
келди! — дээш, ашак оолче кижин тутпушаан, улам чоокшу-
лай сойган.

«Четтирдим!» дээш албас аргажок болган. Ол-ла ми-
нуталарда оолдуң сагыш-сеткилин база бир чүве хөме алгаш,
аңаа хүлээндирип, сагындырып, хей-аът киире берген. Сергей
сактырга, хоочун аңчының «Шыырак аңчы болур сен» дээн
угаадыг сөстери бодунга катап-катап сөглөп турганзыг бол-
ган. Бо чанындан эгелээш дээскиндир ырадыр-ырадыр турар
хамык пөшче оол чоргааралы хайныгып көрүп өрган.

Куулар Аракчаа

ЭЗИР БИЛЕ ҮГҮЖЕК

Тоолчургу чугаа

Бо дээрге үе-дүпте болган таварылга чүве-дир. Та кажан
чүве ийик аан, оозу орта билдинмес. Ынчалзажок салгалдан
салгал дамчып чорза-чорза, алыс утказы биске безин чедип
келген. «Өрт чок болза, ыш үнмес, хат чок болза, сиген бажы
шимчевес» дижир. Бо тоолчургу чугаада база шынның үлүү
бар турган болбайн аан.

Бир-ле катап кончуг берге кыш дүшкен. Күстен эгелеп
улуг хар чагган. Кижилер олулар хамаанчок, мырыңай тура
албаннаар апарган. Ооң соонда чыкылама соок ажыңнадыр
хаара берген.

Ол шагда чон тараа-даа тарывас, азыраан малынга арбын
чем-даа белеткеп албас чсраан. Аал бүрүзү ажаанзыраар хи-
ре-даа эвес, а чүгле аксынга өй мал-маганныг турган. Кол-ла
кордал тайга-таңдызы. Ооң аң-меңин адып, аялап, дузактап

өлүрүп, кат-тооруун чыып, ай, безин казып алгаш, ажы төрүп, амыдыраар бо-ла.

Биеэги кадыг-дошкун, берге кыштан аалдарның мал-маганы арылдыр чыгыы кырлып калган. Шала часкаар аалдар коданы ээнзирээн. Арткан каш мал арган-дорган, эьдин, сүдүн-даа кордаар хире эвес. Ол кончуг берге аш-чут үезинде агбай-хөөгет чон аштап-сускап, амыдыраарының аргазын бодап, чер кезип, арлып чоруп турган мындыг эвес-тир эвеспе.

Кожа турган ийи аалдың ийи эр ээзи ужуражып келгеш, аразында чугаалажы бериптирлер. Уран-оол олура мынча дээн:

— Азыраан мал деп чүве шупту кырылган. Алган кадай, ажы-төл аштап эгелээн, ат болган чүве-дир. Чүнү бодап олур сен, Кажар-оол?

— Бо коданның кончуун көр даан — деп, Кажар-оол аңаа харыылаан. — Ходуяр чүве чок. Каш мал кыштан кырылган. Көңгүс боостааже ажырап чүве чок бис. Сээң-биле демей-ле. Аңнаар дээрге, ок-чемзек база төнгөн, аттыг чүве-дир. Че, чүнү канчаар бис, харын? Эрте дээре хөделбээже, агбай-хөөгет ат болур дей берди.

— Адың безин анаа эвес кижиле болгай сен, артында Кажар-оол дээр — деп, демгизи удур чугаалап-тыр. — Ындыг-ла хоомай болзуңза, аваң-ачаң ынчаар адап каан деп бе. Черле бир чүведен бодап тып көрөм.

— Мээң адымда чүү боор — деп, бирээзи аңаа харыылаан. — Сени харын чүге Уран-оол деп адап каан чүвел? Сен черле бир ургаа чүвени бодап тыптар болгай сен аан.

— Ат адында-ла ыйнаан, өднүк — деп, Уран-оглу чугаалаан. — Өске аалдарның улустары салым-хуу билзин дээш, аас-кежи дилеп чоруй бардылар. А бис ийиде ынчаар харык чок улус-тур бис: хамык ажы-төл шуптузу чаш-чаржынчыг. Хелге кылыштар дээрге, ходугур кудуруктуг аът чок, чода сынык чүве дег, хаван чадаг.

— Ам чүл, Уран, чыда өлүр чылан дег мындыг бис бе? — деп, Кажар-оол удур айтырган.

— Черле чүү адам боор, эжиким, чудуруун чудук алдынга суккан эвес — деп, Уран-оглу харыылаан.

— Шынап, эр кижиле алды аргалыг, беш мегелиг дээр ийикпе мон, Уран?

— Думчукка тулганда бызаа сугжу чүве дээн. Бис чоонган бис. Булганып көргей бис аан.

— Ийет, ындыг харын — деп, эжи демгизинден улам-на кордал эрээн.

— Бо хемде ам бис ийиниң аалывыс арты. Өске кым-даа чок, арлып чоруткан мындыг-дыр. Ам канчаар, алды арга-

шидиден бодап тывар апаар. Мен бир чүве бодап алдым. Ону сенээ чугаалап көрейн.

— Иет, иет! Эр чүвени! — деп, эжи амырай берген. — Ургаа, уран-угаанныг боорга, сени ынчангаш аан Уран-оол деп адаан болбайн аан. Ол бодап алган чүвеңни чугаалап көр харын.

— Бээр аа де шүңме — деп, демгизи чугаалаан. — Мында кедээр дагда үгү төрүүр куй бар чүве. Ону барып манаар бодап олур мен. Чууден чүү-даа болур чадавас. Кандыг деп бодаар сен, кордал бар бе?

— Ону манааш канчаарың ол ынчаш? — деп, Кажар-оглу кайгаан. — Ол үгүнү өлүрүп чириң ол бе? Чаш оолдуг амытанга канчап хол дээр чүвел!?

— Таптыг дыңна даан — деп, Уран-оглу мындыг болган.

— Үгү хөөкүйнү кайын өлүрүп чий бээр ийик мен аан! Аң теп чиир араатан куштар ажы-төлүн азыраар дээш, олчаны эңдере эккээр деп дыңнаан кижиги мен. Ол куйда үгү уязын манап чыткаш, ооң оолдарынга эккелген олчазын артыктап сартыктап көрзе деп бодап оорарым ол-дур ийин. Оон бир чүве үнер чадавас. Алдай-таңдыдан аң-мең колдаар дээрге, бөз-нуң ок-дарызы чок, көңгүс демиртең эт-тир.

— Ой, эжен, сээң ооң шынап-ла тывызык бодал-дыр! — деп, Кажар-оол хөөрөөн. — Араатан куш уязы манаар болза, ааска кирер чүве тыпты бээр чадавас-тыр харын. Мен база сени өттүнүп, Ээр-Каятта эзир төрүүр уялыг чалым бар чүве, ону барып манап көрейн.

Ооң Уран-оол биле Кажар-оол ийи тарай чоруткаш, бирээзи үгү төрүүр куйлуг хаяже, өскези эзир уялыг чалымче чоруу каан мындыг-дыр эвеспе.

Кажар-оглу-даа чүү боор, Ээр-Каяттың эзир уялыг чалымынга эртежик-ле четкеш, экер-эрес эзир чиптер чүнү-ле эккээр ирги кылдыр бодап, ынаныш-биле манап чыдып аптыр. Чай эгезинде чаа-ла частып келген эзир оолдары уязында сыйтыладыр алгыржып чыдар мындыг бооп-тур. Манаан, манаан, сураг, уяның ээзи эзир хүнзедир келбээн. Куш оолдарының алгыржыры-даа киткээн. Бодап көөрге, олар база чаш чүвелер, аштаан, ат боор четкен хире. «Ана халаптыг чүве-дир аа? — деп, Кажар-оол бүдүү иштинде боданган. Хей-ле черге эзир уязы манап чыдар ирги мен бе? Аалда аш ажы-төлүм ат болуру ол эвеспе. Азы ай, бес дилээни эки ирги бе? Бо эзир күске, күжүген хире чүве эккелзе, ооң чүгле оолдарынга өй ыйнаан. Меңээ кайын сартык артар. Ол чаш куш оолдарын курут каап, иезиниң оларга эккелген чүвезин хунаап аарымга, дора өлүр ыйнаан. Эзирде эмзириптер эмиг бар эвес. Бурган өршээ, ындыг хилинчекти канчап кылыр!... Ынчаар бо-

дап, алаң кайгап чыдырда, чайгы хүн чүгүрүүиче кире бергенде, кедергей улуг ала эзир ана олчазының аарынга ужул чадай-чадай дөө ол-ла далбаңгыырлап кел чораан. Кажар-оол дам-дам хоруй берген. Демги эзир хая кырынче кара күш-биле көдүрүлгөш, теп алган олчазын оолдарынга аппарып салып берип-тир. Оон чүү боор, хая чарыындан Кажар-оол харанып туруп кээр орта, корткан эзир шакыра каапкаш, ужул ыңай болган. Оон оолдарынга эккеп берген чүвезин көөрге, хөлчок-ла улуг хүлбүс буду бооп-тур. Кажар-оол-даа амыраанындан артында каттыра каапкан. Эзирниң ийи оглу чаш чүвелер аң будунга күш четпейн, шокшайжы берген слурганнар. Эккелген олчазын ие-эзир оолдарынга үзе соп бээр ужурлуг турган. Оон башка чаш чүвелер аңаа күш чедер эвес. Ам канчаар, амыраан Кажар-оол хылыш бестиг улуг бижээн ушта соккаш, хүлбүс будун чара кескилэст, борбак-борбак эъттер-биле эзир оолдарын чемгерип эгелээн. Олары аштаан чүвелер сунган эътти соора ап, аксы-боксунче сыңмааже сыырып олуруптурлар. Удаваанда чаш эзир оолдары шартайтыр тода шаап алган. Ооң соонда эът бээрге тоовас апарган.

Оон чүү боор, барык бүдүн тоннуг, кончуг хүлбүстүң хөлчок улуг будун чүъктеп алгаш, Кажар-оол-даа карак-кулак чок маңнааш, аалынга келген. Ол эътти хээп тургаш, кымчы-биле кагарга шимчевес кончуг хоюг быдааны кылгаш, Уран-оол сугга барган. Өгнүң ээзи куйда үгү уязы манаар дээш каксы чоруткан болган. Үгү дүн чоруктуг куш болганда, ооң олча эккээрин дүне манаар ужурлуг чүве бооп тур. Ам канчаар, Уран-оолдуң аалының иштин өөнге эдертип эккелгөш, демги эзир сартыы эъттен кылган быдаа-биле чула чемгерип каан-дыр. Кажар-оол дүне эзир манаар эвес, аалынга хонгаш, эртен чаа-ла туруп келген турда, Уран-оглу бо келген. Оозу кодан бели тудуп алган болган.

— Барык-ла даң адар чыгаанда, куй ээзи үгү коданны бо ууй чадай-чадай, халаңнадыр тудуп алган келди — деп, оозу хөөрээн. — Ам канчаар амыраан кижин хөөкүй кызыл-үгүнүң теп эккелген коданының дал ортузундан дедней кескеш, хөрөк талазы-биле куштуң ийи оглун чула чемгергеш, төтпейн барганын база кады эккелдим бо.

— Мээң манаан эзирим келзе-келзе, кедергей улуг хүлбүстүң будун эккелди — деп, Кажар-оглу чугаалаан. — Куштуң бодунуң оолдарын шартайтыр чемгерип кааш, барык бүдүн тоннуг бут эъдин эккеп быдаа кылгаш, ийи аал иштинин хамык агбай-хөөгет кижилерин баък кежин дүжүр быдааладып кагдым. Ам эзирниң барган черин бараадап чорааш, ооң тепкен хүлбүзүн барып тып аар мен.

Кончуг аш-чуттуг өйдө ийи аалдың улузу ынчап, эзир биле үгү уязы манап тургаш, ол куштарның оолдарына эккелген олчазын артыктап сартыктап тургаш, арткан каш арган-дорган мал-маганындан деңгип, сүтенип, кат-тоорук бышкыже чедир ажырбайн, амы-тынның чурттап, аргастаны бергенер-дир.

Куйда үгү уязы манаан кижиге дыка берге болган. Чүгө дээрге, үгү дүн чоруктуг, дүне олча хайып ужуп чоруур куш болган. Ол оолдарына олча эккээрге, манаан кижини караңгыда ыяап-ла чырыдып көөр ужурга таваржыр.

Куш уязы манаан ийи кижиниң кайызы-даа баштайгы удаазында шоолуг олча чок болуп, чамдыкта харын-даа куруг кээр турган. Куштарның бир дугаарында эккелген олчазына-ла оларның оолдары тодуп каар, ынчангаш иези олче хайып чорувас, оолдары-биле кады олулар мындыг бооп тур. Оон демги эрлер база кажар арга бодап алган-дыр. Куштарның баштай эккелген чемижин оларның оолдарына бербейн, оозу күске, күжүген чүү-даа болза, чажырып аар апарганнар. Ынчап кээр орта, куш оолдары аштааш, чииледир алгыржып эгелээр орта, иези хөөкүй аштаан алгы-кышкылыг оолдарын канчап анаа көрүп олулар ийик, чем дилеп дораан-на ужуп чоруп каар. Оон база-ла бир чүвени тудуп алган бо келир. Манаан кижини ону алгаш, чаш куштарга бичии өс эдер кылдыр берип кааш, өскезин база чажырып каар мындыг. Оолдар база-ла алгыржып үнгөш, иезин чем дилээринче албадаптар. Уя манаан кижини эзирли ынчаар хүнзедир ажылдадып кээр. А шала кежээ ооң хүнзеди дажыглаан олчазы овааланы бээр. Ынчан ам ооң оолдарын шартайтыр тоттур чөмгөргөш, артыын чүөктөп алгаш, аалына эккээр турган. Ийи манагжының үгү уязы манааны чүглө чииринге өй эвес, харын-даа артыкшылдыг болуп, эътти хөңмөлөп тургаш, а эзир уязы манааны чүглө хырнынга өй болуп турган.

Адак сөөлүнде ийи эр мынчаар дугурушкан чүвө-дир.

— Буян-кежиктиг бо куштар бистиң аал-чуртувустуң, ажы-төлүвүстүң амы-тынын ап кагдылар-ла — деп, Кажар-оол чугаалаан. — Боларга мөңгөдө мөгөөр апаар-дыр бис.

— Чүглө мөгөөр эвес! — деп, Уран-оол харыылаан. — Оларга тураскаал кылыр болза эки-дир.

— Ам чүнү канчаар бис ынчаш? — деп, бирээзи айтырган.

— Алга-йөрөөл кылыр деп бодап орап мындыг кижини-дир мен. Бо хире буян-кежиктиг, экер-эрес куштарның баскан изинге тейлеп, эткен үнүнге чалбарып чоруурдан башка.

— Ындыг харын — деп, Уран-оол аңа каттышкан. —

Ынчаарга бо экер-эрес куштарга тураскаал кылдыр мынчаал. Сен чаа төрүттүнгөн оглуңну Эзир-оол деп адап ал. А мен чаа төрүттүнгөн оглумну Үгүжек деп адап алыиң.

Ийи кижги ынчаар дугурушкаш, ийи оглун ынчаар адап алган дээр чүве. Эзир-оол биле Үгүжек деп аттарның эге бажында тыбылган төөгүзү ындыг чүве-дир. Ол дириг бойдустуң аразында ыяк харылзаалыының херечизи болуп ынчаар артып калган.

ТЕВЕНИҢ МӨӨРЕЙИН АЛЫСКАНЫ

Тоол чугаа

Шаг-шаанда болган чүве-дир. Теве дыңнап турарга, дириг амытаннарның хааны эң-не шылгарааннарга тураскаадып, оларның адын мөңгөжидери-биле чыл ады кылдыр адап турар сураг бар апарган мындыг. Улуг-биче, эки-бак кандыг-даа амытан бодунуң адын мөңгөжидип, чыл адынга кииртип алып бодап, аас-кежиин дилеп, дириг амытаннарның хаанынга бараалгаары-биле сөктүп чоруп турган.

Теве тургаш, боданган: «Өске амытаннардан мээң чүм дудаан деп?! Олардан дора чоонган мен! Мен дег улуг-чаагай амытан ховар-ла болгай. Ийи мөгеним безин чүү-дүр ол?! Олар дээрге шупту чаг-дыр. Мен хаанга бараалгап чеде берзимзе, кандыг-даа чугаа чокка мээң адымны чыл эргилдезинге кирип каар ол. Харын аамай амытан мен арай озалдай берген бооп чадавас-тыр мен. Ынчалзажок таан-даа кайын мыяк чыыр деп мен. Дүрген чоруптар-дыр, адырам!».

Оон чүү боор ийик, күжүр теве-даа алчаңнадыр чыраалап чоруп каап-тыр эвеспе. Орукка бар чоруурга мурнунда доозун-даа бурулаан ышкаш болган. Чыраалаан теве тура дүшкеш көргөн, чүве-даа көзүлбес мындыг. «Бо кандаай чоор? Орукта доурак-доозун бурулаар. А кылаштаан, маңнаан бараан-даа чок. Элдептиин але?» кылдыр бодааш, теве база-ла алчаңнадыр чыраалап ыңай болган. Бир канчангаш-ла көөрге хензиг бичии, хөөэ тырттар күске (күжүген) узун кудуруун дээр шаар көдүрүп алган, дөрт даваннап, бо орукта бар чораан. Теве ону көрбейн, хензиг-ле болза, кончуг калбак даваны-биле мышпайтыр базып каар часкан.

Күскези тевени көрүп кааш, тейлеп, чаннып-ла бериптир оң:

— Бурган өршээзин, күжүр акым теве! Мени мөгениң кырынга олуртуп ап көр. Орук-биле дөрт даяктап шураар

дээш пат-ла туруп, могап-шылап калдым. Соңгу назынында буянный боор сен, мени дириг амытаннар хаанынга чедирип каап көр.

Тевези кайгап айтырган:

— Сээң бо орукта чүге мынчап өпээликтеп, өл чазып чорууруң ол? Аза албадаан эвес, чүге мынчаар эшкедедиң? Хаан сеңээ чүнү хайырлаар дээн чүвөл?

— Эшкедеп деп чүң боор, акым тебе! — деп, күскези харыылаан. Хаанывыс хамык амытаннарның ады-биле чыл адаар дей берген чүве-дир. Бажында карактыг амытан бүрүзү-ле ол алдарны чедип аар дээш, хаанче далаш-биле чоруп түр ышкажыл. Мен база ол алдарга четсе бе дээш, аан кызып-кылайып, бар шаам-биле ынаар хокпаалыктап бар чор мен.

— Мен база хаанче ындыг алдар чедип алып дээш бар чоруурум бо. Ынчангаш оруувус чаңгыс-тыр, мээң мөгеним кырынга так туттунуп ал! — дээш, тебе чыда дүжүп-түр.

Күжүр күске-даа чүү боор, чыткан тевениң кырынче дүгүнден туттунуп үнгөш, ооң мөгөннериниң аразынга ыяк сирбектенип алган. Теве-даа оон ыңай алчаңнадыр чыраалап чорупкан-дыр.

Ынчап чорааш, та каш хонганда чүве ийик, хаанынга чеде берип-тирлер. Баштай-ла тебе барып хаанынга бараалгааш, келген херээн чугаалаан. Хааны чүве-даа ыттавайн, күскени келдирткен. Оозу бараалгааш, база келген херээн айыткан.

Дириг амытаннар хааны ам-на мынча деп-тир:

— Кайыңар-даа көңүс озалдап каар часкан амытаннардыр силер. Ам чүгле ат тыпсыр чаңгыс чыл арткан. Ону та кайыңарга онаар чүве?

Тевези тура, мынча дээн:

— Бис мында чүгле ийи амытан-дыр бис: мээң биле күске. Черле бодавыже мен дег улуг-шыырак, хөрлүг-көрүштүг амытан арткан чылга адым бээримге төлептиг мен ыйнаан, хаан хайырааты. Күске дээрге, каракка безин орта көзүлбес, харык чок бичии амытан ышкажыл. Ону меңээ канчап деңнээр боор! Мен дээрге муң-даа күскеден артык-тыр мен.

Күскези тевени дыңнап олура, база бодунга болчуп, хаанга сыйтылаан:

— Тебе дээрге хөлүн эртир көөргеттинип турар-дыр, хаан. Болбас тenek бодун мактаар дээр-ле болгай. Мактанырыңдан бак чүве чок. Бардам бак, шалдан соок дээр ышкажыгай. Ындыг болганда, тебе арткан чылга адын бээринге төлеп чок деп бодай-дыр мен. Кымга чүнү бээрин, кымны канчаар үнелээрин хаанывыс-ла болгаар ыйнаан. Ооң хаан болган херээ ол-

дур. Мээң мактаныштар чүвем чок, харын. Ынчалзажок хаанымның чаагай сеткилдинге, буян-кежиктиинге улуг ынамыш-биле, довук дег боттуг-даа болзумза, бараалгаар дээш түрөп кел чытканым бо.

Оон дириг амытаннар хааны чарлык болган:

— Кымга чүнү-даа бээрин, кымны канчаар-даа өршээрин мен билир мен. Мен хаан болганда, ол мээң эргем-дир. «Мактаныры бак» деп, маңаа күске шың чугаалады. Биче сеткил ботту каастаар чоор. Боду бодун көөргөттинмес. Ону өскөлөр мактаар болза, ол төлептиг амытан-дыр. Ынчаарга ам мындыг-дыр. Бир-тээ орайтаан болганда, эртен келинер. Ол кээрде мындыг эвеспе: эртен үнген хүннү кайыңар баштай көрүп каар эвес, маргыжыңар. Эртен хүннүң үнерин чаңгыс черге кады тургаш манаар силер. Ынчан кайыңар баштай хүннү көрүп каар болдур, ооң адын арткан чаңгыс чылга тыпсыр мен.

Ам канчаар, хаанының чарлыын өзугаар тебе биле күске ийи чоруткаш, бир черге барып хонуп аптырлар.

Эртен чаа-ла чер чырыыр деп, даң хаяалап келгенде, күскези тевеге чугаалап-тыр:

— Че, көскү черге барып, хүннүң үнерин манаалы. Мен база сээң мөгениң кырынга олуруп алыйн.

— Ынчаалы харын — деп, оыттап турган тевези каттышкан. — Дөө ол дөлем дөң кырынга бараалы. Кайда-даа чүве оон көстү бээр.

Тебе биле күске ийи биеэги дөңнүң кырынга үнүп келгеннер. Шынап-ла кайы ырактан бээр хамык чүве көстүп турар мындыг бооп-тур.

Тебе тургаш айтырган:

— Хүн кайыын үнүп кээр деп бодаар сен, күске?

Күскези аңаа харыылаан:

— Чөөн чүкте какпактай каап каан паш дег кара сыңның кырындан үнүп кээр ыйнаан. Оон башка соңгу чүктөн үнүп кээр эвес!

— Ынчаарга мен чөөн чүкте ол капыгыр кара сыңке көргөш чыдар мен — деп, тевези ынчанган. — Сен олче көрбөс сен, күске!

— Ындыг болза, сээң соңгу мөгениң кырынга чыдып алгаш, соңгу таңды бажынче көрүп каап чыткай мен аан — деп, күскези харыылаан.

Хүн ыяап-ла мээң көрүп чыдар чүгүмден үнер болгай. Ындыг чүве төлээде, мен ону баштай көөр апаар-дыр мен. Ам маңаа хей черге хүннүң үнүп кээрин манап чытпайн, хүннү мен баштай көргөн кылдыр хаанывыска барып чугаалаалы — деп, тевези саналдаан.

— Суг көрбейн кудуруун көдүрбес чүве болгай — деп, күске аңаа удурланган. — Көрбээн хүннү көрдүм деп мегелээрге кайын тааржыр. Хаан ону бүдүү билип орап болгай. Борбак бажывысты алза хөңнү. «Ийилээ маргыжыңар» деп, хаанывыс чарлык болганда, хүннү кым мурнай көрүп каарын манап, маргышкай бис.

— Көргей-даа сен, күске сен куруг үнер эвес сен бе! — дээш, тевези бодунга менээргенип, чиге бурунгаар көргөш, кегженип чыдыпкан.

— Куруг-даа, иштиг-даа үнер болза, ол мээң херээм-дир — деп күскези тоор-сестир хире эвес харыылаан. — Кымның куруг, кымның олчалыг үнерин үе көргүзө бээр оң.

Маргышкан тебе биле күске ийи хүннүң кажан үнерин манап чыдыптырлар эвеспе. Чер кыры-даа чылаан, черниң хамык-ла улуг-биче амытаннары үнүп келир авыралдыг хүннү уткуп, аңаа алгаг-йөрөөл кылган дег, янзы-бүрү аялгалыг ыр-шоору-биле аян тудуп эгелээн. Хүн-даа кажан-на харап кээр болду дээш, тебе чиге бурунгаар көргөш, карак албайн кайгап-ла чыткан. Үнүп орап хүн бодунуң херелдери-биле дээрниң кыдыын хүрerti будуй берген.

Кажар күске хүннүң херел баштай шалып дээп кээр соңгу танды бажынче кайгап чыткан. Хүннүң хүрең херелдери соңгу тандының килчең кырын солаңгыландыр будуй бээри билек-ле күске-даа алгырып-ла үнген:

— Хүн! Хүннү мен баштай көрүп кагдым! Мен чылга кирдим! Тебе сен куруг үнгениң ол-дур.

Ынча дээш, мөгенден дүже халып чыдырда, тебе хора-дааш, күскени чуура ызырыптар дээш, соора алгаш, оон чүгле кудуруун үзе соп чыдып каап-тыр. Оон шынап-ла көөргө, соңгу танды бажында хүн чаптылдыр дээп келген болган.

Хаанга келгеш, маргылдаазының түңнелин чугаалаарга, оосу күскени мактаан:

— Тебе сен муң күскеден-даа улуг мага-боттуг болзуңза, күскеге аштырып каан-дыр сен. Күске бичии-даа болза, угаанныг, көөреттинмес шору амытан-дыр. Хүннүң херели баштай эң-не бедик сын бажыңга дээп эгелээрин күске довук дег бичии-даа болза, эндевээни ол-дур. Ынчангаш ооң адын чылга кирдим — деп, хаан чарлык болган.

Ол-ла хевээр күскениң кудуруу чолдак болуп арткан дээр чүве. Ынчалза-даа ооң ады он ийи чылдың бирээзи болган.

1989 ч. май

Иван Комбу

АЯА ДОЛГАН, АЯЗЫ ЧАЪЗЫЛГАН...

4 көжегелиг, 8 көргүзүгүг ши

КИРЖИКЧИЛЕРИ

Эрес-оол	Кадай
Ашак	Лейтенант-шагдаа
Чечек	Таңныыл
Намчыл	Кара-оол
Сарыгоол	Солан-оол

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Бирги көжегениң 1-ги болгаш 2-ги көргүзүглериниң декорациязы дөмей. Хавакталчак эриктиң соңгу талазындан үнгөн талдар бажы. Дөрбелчин демирде «Арга-арыгны өрттөн камгалаңар» деп бижип каан чагы чаньда сандай бар.

Эрес-оол (ырлаар).

Бажыңарның арты чары
Мажалыкка үне берген,
Баштайгы-ла кезэвисти
База катап сактып келем.

Сындан каккан чымчак салгын
Сыйбап эртип турбадыва.
Сылдыс, шолбан кырывыстан
Чырыткылап турбадыва.

Туруп келгеш дыңнааланып көргүлээш, өске аялгага ырлавышаан көзү-ленир. Ол үеде Чечек чедип келгеш, чаштынып турар.

Элдепейлиг болчаг-ля-дыр, чиктиг,
Эзим черге асканнар дег, хөктүг.
Эжи манаан, душтуу келбээн, элдеп,
Эге чааскаан сырынналган көргер.

Сорук манаан аңчы болза, аңаа
Сорук кирип, олча манаар апаар.
Сарыын манаан мен-не хөөкүй канчаар,
Сакпак адаа ийлей берди, көрөм.

Чалгаазын чазып, чаш чылдарын сактып чаңгыс буттап халып ойнаар.

Аскаңгырлап ойнаарымга,
Анаа-ла эвес дишпес силер.
Анай чажым сактырымга,
Албыстаан деп бодаваңар.

Кедезинде сандайда Чечек ном номчуп олурар. Эрес-оол хая көрнүп келгеш көрүп каар.

Па, дадайым...

Чечек. Па деп чүңүл!... Баарыңда орда көрбес-даа.

Эрес-оол. Көөр чүве кайда боор. Илби-шиди күжү-биле ийи караам хаптай тырткаш, мени дүш чок хынап орда...

Чечек. Хынавадым, кылыктанма. Кыргызан-ачам сугга чорааш, озалдадым.

Эрес-оол. Ынчаарга ында кем чок. Дүне боорга, дүштен ыравас, хүндүс боорга, сагыштан салдынмас — бо-ла кончуг-дур, меңээ. Бирги класстан онну дооскуже аъттың ийи кулаа дег, эдержип келдивис. Аажы-чаңывыс билчип, арга-сүмени солчуп, чаңгыс борбак тарааны чара дайнааш, үлежип чиир чордуvus... Бодангаш, бодумга бодум муңчулуп, сагынгаш сакпаам адаа катажып ийлээр четтим... Өршээ, сарыым, кер-гетлейн ону эмнеп берип кер!

Чечек. Алгаш-йөрөөл ырыңарның уянынга алзып болгу дег киртимчелиг кижиле болдуң. Ынчап тура, чамдыктар дег сөтка орза?... А-а?

Эрес-оол. Бижек бизин чылгап, чыгаанга кирип боор мен. Орта сен бе, бүзүрөвес.

Чечек. Сагыжымга кирбес-тир сен.

Эрес-оол. Баштактанма.

Чечек. Чечек частырга, каас-коязы мөңгө ышкаш сагындырар, чадып каан маңнык ышкаш... Чылдар эртерге, оон та чүү болур?

Эрес-оол. Шара чаштан кады өзүп келдивис чоп. Шол-баннар дег карактарың шоо-биле чүлдү-чүрээмни өөртүп кер. Ам кээп чүге каразып сен, хая көрнүп канчаарың ол?

Чечек. Часпадыңар. Чөптүг сөстүң буруузу чок, чөрө-монин сөөгү чок.

Эрес-оол. Ажыт-чажыт чокка чугаалап бер.

Чечек. Өртемчей үш тудуулуг: дагның куру чок, далайның бышкызы чок; дээрниң баганазы чок. Олзүг четпестерим бода, бирээзин узуткааже сөзүм ол, күжүр өңүк.

Эрес-оол (өжежил). Баажызы?

Чечек (билгеш). Бистерде-ле.

Эрес-оол. Ынанганың бажын ыт чип, ыңгыржааның

бажын өрт чип кагганы дег, ынакшылывыс үзе жемдээш, кадыг-сөөгүн каккырып, чымчак сөөгүн сиңмиерер бис бе?

Чечек. Өгленири — частырыг... Даңгырактың доңгурак деп мидиг күжү — эртем-билиг. Бичии мана.

Эрес-оол. Бичии манаар харыым чогул. Чаңгыс дүне чарлы хонмас, чараш карам бооп көр.

Чечек. Садыглашкан ажыы чок боор, сакпай менден өскөөр хайдын.

Эрес-оол (*сырынналдыр ырлаар*).

Анай-хаак дег чараш кыстар,
Арат чонда көвей-даа бол,
Чечегимге деңнээр кысты
Черден черле тыпастыр мен.
Чүгле меңээ.

Ынаам сеңзэ доңнаштым деп,
Ынак чүрээм даңгыраа-дыр.
Дат дег сагыш, меге хопту
Танывас мен, бүзүрөп көр.
Сенден өске.

Хүнче көргөн чечек ышкаш,
Күштүг күзөл бодаралы
Уйгу-дыш чок эртем чедип,
Угаан кирип сайзыраалы.
Эртем биске чалгын болзун.

Эрес-оол. Ынак мен деп чаңгыс сөстү сөглөвит. Ооң сөөгөдө өрөгелиг өггө өөрүвүстү чалааштың...

Чечек. Далашкан күске сүтке дүжер, бачым болбаалы, Эрес.

Эрес-оол. Душтуум боор сен, ол-ла. Өгленип аар бис!

Чечек (*ажындырып*). Хоржок-ла мен, талаар-ла мен, холум берген хоорум-на бар... (*Кара маң-биле чоруптар. Соонче Эрес-оол*).

Эрес-оол. Кырым сынар, караам соглур, кырыгыже эжим боор сен. Ол-ла. Оон өске күзелим чок.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮҮ

Бирок көргүзүгнүң декорациязы. Даң бажында. Эрестин шөлээ-чөпшээрел чок тракторлуг сугже кирип халытканы. Улустуң чугаа-соодун, дааш-ши-жөөлөрүн хөгжүм фонунга магнитофонга бижип каан. Ол бүгү Чечектин сактыышкынары бооп турар.

Намчылдың үнү: Свечкаларны сугга өтпес кылдыр дулдай халыптаар.

Ийиги үн: Хоолайны узатса чүл?

Үшкү үн: Дажыг далай савазын ажып, оруунга тава-
рышкан чүвени ширбий шаап-ла тур. Кудай-дээр хам-калчаа.
Вертолетка ынанган херээ чок, сүмележир.

Үшкү үн: Орта төл бе, албыстаан-дыр. Эй! Дедир э!
Ат-ла болду, хайын биске халдадыр-дыр.

Намчылдың үнү: Кымыл?

Үшкү үн: Эрес-оол-ла-дыр, туразы улуг чүве.

Дөрткү үн: Ону кым албадааныл?

Үшкү үн: Бодун боду-ла ыйнаан.

Дөрткү үн: Хайыраан эт, сугга калыры ол-дур.

Намчылдың үнү: Кортуктарның чудун аштаан, Эрес
эр-дир.

Дөрткү үн: Согур сен бе? Айбыл көрбес. Дажыг
далай-дыр ол, дарга-бошкаа чагыртпас.

Намчылдың үнү. Көстүп келди, көстүп келди... Хө-
лүн эрттир дидим төл-дүр...

Чечек. Өршээ, корга бердим, ол чүзүл! Тенек бол
дег, опчоктанма.

Эрести эскергеш дезип чыда, холга кирер.

Эрес-оол. Чоп дезериң ол?

Чечек. Та... Канчап дедир кежип келдиң?

Эрес-оол. Чайлыг.

Чечек. Мактанмас чоор. Мактаар болза, чон боду билер.

Эрес-оол (*оожум, чымчак*). Мактанмадым, баштак-
тандым.

Чечек. Шорузумаар-ла-дыр.

Эрес-оол. Кай, шынзыкпазың ол бе?

Чечек. Бүзүрээр мен.

Эрес-оол. Арның чоп муңгаргайыл?

Чечек. Шупту ынашпады, туттунуптар чел-кудуруу
чок, савазын ашкан дажыг далайже албыстаан ышкаш кире
халды берип чүңүл?... Дүже бээринге, чүрээм аксымга кел-
ген, караам чажы аттыга-ла берген. «Үне берди» дижирге,
ыяткан кижги ыдын өлүрер дээн ышкаш, мында келгеш сетки-
лим часкарып турдум.

Эрес-оол. Шаңнал кылдыр ошкап калам.

Чечек. Сөөлүнде.

Эрес-оол. Кызып-кылайып манаар апарган-дыр.

Чечек. Аза албадаан эвес...

Эрес-оол. Ажы-төлдүг кижилер, мал-маган айыкыл
адаанда турда, албадаашкын туруп боор бе? Кежик-оол, Аң-
гыр-оол ынашпадылар, а мени кыжырыырлар. Тракторну му-

нупкаш, кириптеримге, алгы-кышкы. Херек келдейзе, эштип үнгей. Дедирленирге, кочу-шоотка киргей дээш, ийи кулакты кыскаш, ийи каракты чара көргөш, ыйыдып-ла оргаш, ээрем-че мөң-не дидим. Чүгле угааным оскунмаан мен.

Чечек. Угаан оскунмааның эки-дир.

Эрес-оол. Угаан сугга улам күштелир чорду.

Чечек. Оон?

Эрес-оол. Уруун туткан Уйнуку угбай, Чаш-оол маң-биле келдилер. Трозумну терекке херипкеш, ооң ачызы-биле эеп келдим. Акым чагызы-биле адырыкты үзе боггаш, аалын көжүрүп бердим. Хөөкүйлерниң тыныжы ажыды. *(Карактары хоюн, эриннери чоокшулажыг чорда, Кара-оол шаптыктаар).*

Кара-оол. Буруудатпаңар, кайгалдар. Эрес-оол дивейн, Эзир-оол дээн болза эки турган, эр-хей болдуң. Ачы-буянынгы үүле бүдүргөн дээш, чалап тур, кайгал.

Эрес-оол. Эриин ажыр хөөредиптиң, акым.

Кара-оол. Удурланма, кайгал. Дүргөн чоруул, улус сени манай берди.

Эрес-оол. Кайнаар!... Кымнар!

Кара-оол. Дарга-бошка кымны чок дээр, бүгү чон өөрүп четтиргенин илередири ол ыйнаан.

Эрес-оол. Канчаал, Чечек?

Чечек. Харын аан... Барза эки тур боор.

Эрес-оол. Кара, чорувут, акым, каш минута болгаш чед-де бээр бис.

Чечек. Барганывыс-ла ол.

Кара-оол *(караан баскаш)*. Ындыг-дыр, кайгалдар, шаптык болбаайн, чайлап бэйиң. *(Далаш чоруптар)*.

Эрес-оол. Чүү-даа канчаар, күжүр Чечээм, ачы-буянынгы харыдан берип көр, кажан кудавыс дүжүрер бис?

Чечек. Ынак болза, ырак, чоок-даа доктар болбас. Хып дээн назынывыста өөрөнмейн, кырый бергеш өөренир бис бе? Далаш кижиги хүнүн бодааш, даңгыракты үрөп болур. Назын узун, амыдырал нарын, ону хандыр бодадың бе?

Эрес-оол. Өөренир деп өндүр күзел менде база бар. Чүгле хевир аңгы дээрден башка. Азы өөренип тургаш, чүр-ректеривистиң шынчызын шылгап көөрүң ол бе?

Чечек. Боданырга, боданмаска холум бодур, шынчы мен дээш берип тур мен. *(Холдарын тудуптарга, Эрес чыыра соп эккээр)*.

Эрес-оол. Мен сеңээ... сөглөп четпес ынак-тыр мен.

Чечек. Мен база. *(Чечекти ошкаптарга)*. Канчаарың ол?

Эрес-оол. Харыым ол-дур.

Чечек дедирленип чоруй ыңай боор. Ооң соонче Эрес маңнаптар.

ЭПИЛОГ

Суперкөжеге мурнунда, азы авансценада.

Эрес-оол. Экии, Саая Сайын-оолович?

Намчыл. Экии, оглум.

Эрес-оол. Ажыл-иш аайлажып... мындаа силердин аазаан аксыңар ээлээрин манап тур бис, дарга.

Намчыл. Аазаарда амыр, амыдыралга боттандыраары берге боор-дур, дуңмай.

Эрес-оол. Бис канчап күүседиптер-дир бис.

Намчыл. Чарык деспи септээринден, чаа деспи чарыры дүрген-дир.

Эрес-оол. Бригада бот орулга-чарылгалыг байдалче кирди. Бодалдар-биле ажылывыс дүгжүп турар. Артык кижини эртен хүлээдир мен бе?

Намчыл. Бодап көрөм оглум. Ол он кижиге чүнү кылдырар мен.

Эрес-оол (*оваарнып*). Хөлүвүске куш фермазы ажытат? Куш ораны турган хөл дижир болгай.

Намчыл. Эр хей! Бир ай хуусаадан бер. Байырлыг!

Эрес-оол. Байырлыг!... Элдептиин аа. (*Бодунуң уунче чоруптар*).

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

УШКУ КӨРГҮЗГҮГ

Эрес-оолдуң ада-иезиниң бажыңы.

Кара-оол (*кирип келгеш*). Амыргын-на, Эрес дарга! Аалчылар бис, үр-чар чокка хүлээп ап көр.

Эрес-оол. Чаңгыс удаа келген эвес, шайлажыры ажыр-бас боор.

Кара-оол. Аскымнатпа, Солаан. Углап-баштап, Эрес кылзын.

Эрес-оол. Менче көрбейн, башкарыңар акыларым. Буулал, хүндүлел билбес, үргүлчү меңээ арга-сүме кадар дөңш келген акыларның сагыш-сеткилин саарзыкталдырып болбас.

Кара-оол. Угаа, Солаан. Пашты эзери ырак-тыр, гүвек үндүрбейн, саарыптаалыңар. (*Көзерин ужулгап*). Иде каазык, Эрес. Че, Иргитович, карбавыт.

Солаан-оол. Болар — дидим ойнакчының бирээзи. Бир катап кактадывыс чоп.

К а р а - о о л (*рубльдер салгааш*). Муң! Чаңгыс эргилдириттейн. Чыггаш боже сувут!

Э р е с - о о л (*база кожа салгааш*). База муң! Дүвүрөөн бот, дүктейген баш. Алысса — шорум, алза — мөрүм. Өл чер чок кылдыр өрттензе, өртенгей-ле мен... Боостаага тулду. Бодунга.

К а р а - о о л. Каңза-дыр. Немей салгаш, үнүвүт че.

Э р е с - о о л. (*үлээш*). Солаан акым, үзе шаавыт.

С о л а а н - о о л. Чүске, муңга-даа будун тыртпаан аман боор мен. Че, эккел. База бирээден. Барыктыг-ла. Бодун.

Э р е с - о о л. Он чеди, ону артаар эргем чок.

С о л а а н - о о л. Каям, дуңмай, катый шаап алыр-дыр... Дөрт муң борбак төгөрик-тир, дөгөрезин тулуптавыт!

К а р а - о о л. Хаайга какпас, каракка илдикпес, хартыга дег акың-дыр мен... Очко кылдыр ойтур каавыт!

С о л а а н - о о л. Чемге хор чеди-карааң аалдап барды.

К а р а - о о л. (*Көзөрнү чыггааш*). Илби-шидилиг ийи көрүрү бодумга ынаныр мен. (*Тейлээр*).

Э р е с - о о л. Өлзе өлгей-ле мен... Шупту!

С о л а а н - о о л. Өлежикти өттүнмес, дом, чадараар хире апарзыңза, чаактажып болур мен, дом. Хендирбези дынзез акың кедерезе ушкашкай мен.

К а р а - о о л. Эәремдиве халышпаңар, эштип билир эвес силер. Чаактыгга октадып, чаактыгга сөгледип чорбаан тал мен. (*Солаан коньягын Эреске кударга, амзааш дедир сундар*). Балдыр-бээжек оолак эвес, хүндүткелди чаалап алган, хүрөң-дайны мунар эзир-дир сен. Өртемчейниң үүлезин бүдүрөрдө, чүгле арага шыдаан чүве дээн. Хөй чүве кайдал, дөзү үзүр чүве-дир, иживит.

Э р е с - о о л. Хоржок мен, өршээп көр.

С о л а а н - о о л. Ийи-чаңгыс, ында-хаая четтириптерге, өл-шыкка эки.

Э р е с - о о л. Че, харын...

С о л а а н - о о л. Дидим кижии тийлээр, олча-омак сээңки.

Э р е с - о о л (*маажым ажып көргөш*). Ай-дыр, хүн-дүр, акыларым, ол-ла хевээр долгап көөр-дүр.

К а р а - о о л. Адыр, оолдар, аштаан хырын дүптөт аар-дыр. Соруп чиир чыгаан боор. Кончуг чаглыг эът чорду, коньяк-биле согажалаар-дыр.

С о л а а н - о о л. Эмин эрттир йөрөөл сөстериң өктерепе, акый.

К а р а - о о л. Хойтнак оглун шийгээдирде, хой кудурууңдан ээп орап херек.

Э р е с - о о л. Кудуруктуг хойларның когу үстүр четте. Өөрөнгөн чаңчыл-биле чиксээрин чиксээр болбайн.

К а р а - о о л (*ажыглан*). Карак дырбаш аразында акыларын өзөй сөп эккээр. Кажазы куруг бол, хамык өңүктөри холун актаптар. Кайгал кижиги шөндөө сеткир, карманы долу чоңуур.

С о л а а н - о о л. Ынчанмаска (*ырлаар*).

Иртти часкап эккээр-ле мен,
Иргит-биле сеткил кадып,
Иштежир мен, холбажыр мен.
Иштии хову аалындан

К а р а - о о л. Бээр дыңна! (*Танцылап тура ырлаар*).

Акша барда — машиналыг,
Аалында — аштыг-чемниг.
Акша барда — анык кыс,
Ады-сывы улуг дээрги.

Акша барда, моюн-на чоон,
Черниң ыраан дивес-ле сен.
Анай кара күжүр кадын
Сээң будуц суйбап орап...

Акша деп чүл? Амыдыралдың өмөктээр өңнүү-дүр. Акша барда, шупту чүве белең!

Э р е с - о о л. Чугааңарның утказын!...

К а р а - о о л. Чулчуруушкун деп билип ал.

С о л а а н - о о л. Билдингир-дир...

Э р е с - о о л. Сөс-домааңарның эрбенниин...

К а р а - о о л. Эрбен чокта, эге дивес, элгевээнде, хоюг дивес.

С о л а а н - о о л (*танцылап тура ырлаар*).

Аътты мунгаш шаппайн канчаар,
Ая тыргып кагган эвес.
Араганы ишпейн канчаар,
Хоран холуп кагган эвес.

К а р а - о о л.

Аътты мунгаш өйлей шавар,
Арбас кылдыр, турбас кылдыр.
Араганы өйлей ижер,
Оорлаарын утпас кылдыр.

КИИРИЛДЕ

Авенсценада лейтенант биле Эрес келирлер.

Л е й т е н а н т. Чугаавыстың төңчүзү бо, кол сорулга — шоочадан артык быжыг боорунда. Чаштанчыдан чалбыш үнөр, частырыгдан айыыл үнөр.

Эрес-оол. Ынанып боор силер.

Лейтенант. Бүзүрээр мен. (Ёзулааш чоруптар).

Эрес-оол. Кырым-чодам сып, карак-кулаам дешсе-даа, үн чок хөлөгө дег боор мен.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ.

Эрес-оолдуң ада-незиниң бажыңы. Танцылап турарлар.

Кара-оол. Моораар чедир туруптум, кайгалдар. «Тевек кара» арткан-дыр бе, ханым-чиним кургааш...

Солан-оол. Бар-бур дигилээн, чиктивисти аа, хар-даачы. Саваның байын бодуңар чаштыңар чоп.

Кара-оол. Байыыр деп бодаза, бар турган арга-опту ажыглаар, кайгалдар. Бир дугаар хүнде акша дужаап бараан-наар болгай. Ону эрттирер болзувусса — аас-кежиин кусканыбыс ол.

Солан-оол. Таңнылы калдар ыттан дора сойлук. Адар даңны атсы элейтип тура хонар.

Кара-оол. Алды арга, беш мегениң херээ чүл?... Ажыг чүвээ ынак ашак, амзадыпса, чындырап каар. «Кужурадыр» кижиге сен сен, Эрес.

Эрес-оол. Тыппас мен.

Кара-оол. Сагыш човава.

Эрес-оол. Салгал ирей домзактады... Бодап көр дазы, ырак-узак-даа бол, төрелиң кээргевес сен бе, Кара.

Кара-оол. Кара эвес, а кайгалдар адазы... Төрөл чоктан төрөл тыртып, төжөктөн чаглак дилеп. Оор азы кым мен? Ону чүгө коптара бердиң.

Эрес-оол. Билдине берди.

Кара-оол. Билип ал... Кордук кижиниң ажыг чок. Адаан кончуг, кылдыр дизе кызыл тынны артынга каггаш кылыр. Оруувус чаңгыс.

Солан-оол. Аъдым демир, бодум демир, кымчым чокка дүшпес-ле мен. Дааш үндүрүп болбас.

Кара-оол. Оларның дүлгүүрү менде бар. Хептээш кылып каан мен.

Солан-оол. Бурганымны, кайгалдар адазын. Чүгү колдадырыл?

К а р а - о о л. Акша-мөңгүн, алдын эдилелдер, орну биче барааннарны.

Э р е с - о о л. Бүдүреринге бүзүрөвөс кижидир мен.

С о л а а н - о о л. Тура чокта күш чок, дус чокта амдан ок. Иелээ кылзыйысса?

Э р е с - о о л. Ол-ла шын.

К а р а - о о л (*алгырын*). Өзүм-баарым үзерлеп, куйга бажым адыңнатпаңар!

С о л а а н - о о л. Билдинди.

К а р а - о о л. Бүзүрөвөс?... Ха-ха, хи-хи! Бүзүрөвөс? Бир дугаар эвес-ле болгай сен. Мындаа чаа хол-будуң сирилеведи чоп. Аңмаардан алдын, мөңгүн кармаппа аарда, ам кээп сирилээн-кавылаан херээ чүл?... Холуң хирлиин утпа, Эрес!

Э р е с - о о л. Арыг кылбас болза, аяа долуп, аязы чагытып, домзак-биле дооступ болур.

К а р а - о о л. Ырбаксааш өгүң турлуп, өзүң үстүп бе, аңар? Ховаган дег кортук, хей бижек чылгап, чыгаанга кирип, бисти чүге мегелээн сен? Дүктүг арынның ыт безин ээрер, көрбөс кижилерлиг. Ам чүл, Солаан? Торгап каар бис бе? Борлар даңгыраан үрээнде өске орук турбас.

С о л а а н - о о л. А-дыр, Кара, изигленме... Өзүн үзерде, адуун алыр. Шилип алыр — орууң ийи: чевег азы өрегелиг аңар!... (*Эрес-оол хаайга какпасака, Кара-оол бижээн арнын көр. Чечек келгеш, шимээн эскергеш, дыңнаалай бээр*).

Э р е с - о о л. Билир-ле чүвеңер бижек, ооң-биле кортуктарың ырмасын сып, ыргаан хөндүрүп амдажаан силер. Чидиг бижектиң бизин дээмни билгеш, чеди хемчээш, шийтпирлэним — оорларга удур демисежир мен. Шынчы чурттаар мен. Оңгаажык, Чурукпан, Самбыра, Кара-оол болгаш Солаан-оол оларның оруун оруктап, изин истевес мен. Чагыым: кижизиг чурттап өөрениңер. Удур силер. Чыда өлүр чылан эвес, камгаланыр аргалар тыпты бээр.

К а р а - о о л. Ишкени иштинге хоолу болбаан, шозу карарган сойлукутуң бөрттүг бажын бөргү-биле, чеңниг холун чени-биле! Кады кылган херээвистен канчап черле агарар сен? Кырындыва чая каапкан, арыг-тас үнө бээр бис!

С о л а а н - о о л. Ойта дүшкөш чыргап адуур оңгарыңны көзүң мен бе? Азы чүл? Билидим дээш өршээл дилеп, бижек билин чылгаар сен бе? (*Бижектиг басыптар*).

К а р а - о о л. Арай оожум, изигленме. Дыңназа чүл? Орта жары бербедиң, хоозун йөрээл чулчурдуң. Дерзилленип теңвейин, шынын чугаала!

Э р е с - о о л. (*этажеркадан балды туткаш*). Келиңер че! Хөрбөрлежиң тураалыңар, өлүп-дирлип, чидер-даа бол, өртең

чечекш өлүр мен! (Үзөр бугалар дег чааланчыл эгелээрге, Кара-оолдуң, бижээн ушта шааптар. Чечек алгы-кышкылыг маңнап келгеш, дашкаартан).

Чечек. Бээрлеңер, Эрести өлүрдү-ле! Соксаңар! Дириг кыжиниң ханын ижиксээр болзуңарза, мээң ханым-биле катый сукуннаңар!

Солаан-оол. Чок-чок, Чечек...

Кара-оол. (Солаанны чайлады идипкеш). Чечек, багай чүөе бодава. Концертке киржир дээш, шии сургуулдап турдур. Че, оолдар, ам болзун. Бистиң ойнаарывыска Чечек бүзүрээнде, чонга бүзүрөнчиг болур. Солаан, бис-даа чоруулу... (Эрес-оолду имнеп алгаш). Белеткел эң бедик деңнелде эрти. (Кара-оолдар чоруптар).

Чечек. Ижин-кара чокка чугаалаар сен.

Эрес-оол. Чүнү чугаалаар кижжи мен?

Чечек. Чоп чажыраар сен, өлүржүр чедип турдуңар чоп, өлүртүрүн күзээр сен бе?

Эрес-оол. Кара-оол сеңээ бирден бир чок тайылбырлап берди чоп.

Чечек. Нүгүл төрүвес — төл төрүүр. Ыят билбес ыт арынның деп сени дүжүмге безин бодаваан мен... Бодандырдың. Дыңнап тургаш, идегелим күштелип турду. Кээримге, чаш уругну чажыг эът-биле мегелээр сагыштыг, мени ыттан эрттирип тур сен бе?

Эрес-оол. Адыр, Чечек. Ыглап-сыктап хорадавайың, арыг шыңчы чурттаарымны Ай, Хүн мурунуга, сеңээ азаап тур мен.

Чечек. Чалар от дег кыштыккан ынакшылым өжүрүп алдың, сени көөр хөңнүм чогул.

Эрес-оол. Тайып ушкаш, даянып туруп орумда, чоп идегевес сен? Чоруп чору дээриң ол бе?

Чечек. Кээргел билбес үптекти маңгыс чүнү бодааш, мээң-биле сагыш-сеткилицни кадыксаар сен? Арын-нүүрүн сөкүн дээриң ол бе?

Эрес-оол. Өршээ, Чечек. Ёзулуг кокааракты даялаар дээш сегит кылып турарымны билбейн-дир сен. Ийи отгун арызында мен. Бир болза мен азы олар шыдаай. Көргей сен.

Чечек. Ийи, үш чыл хире моортан чорувут, өөренип ал.

Эрес-оол. Ырбакчы дээш кээргел турбас. Чытчы ыт дег чүвелер истеп тургаш өлүрүп каар.

Чечек. Эжин өлүрүп каан кижжи каяа чурттаар, кортпактап турарлары ол ыйнаан.

Эрес-оол. Өлүреринден олар кортпас. Өске арга херек.

Чечек. Шагдаа черинге билдиривит.

Эрес-оол. Билдирери дээрге, бажымче хан кутканым ол дур. Олар сээниг болгай. Кара-оолдарның харылзаазы

Абакан, Каа-Хем, Би-Хем, кара-бажың дээш кайда-даа бар. Оларның холундан эвес, өскениң холундан айыыл кончуг...

Чечек. Бузуп, чаштынарындан бужар чүве турбас, Эрес. Хоругдазын, корткаш чоор сен. Бурууң миннип, өрөң төлө. Хосталгаш, төлөптииңни көргүскөш, чонуң бүзүрелин чаалап ал. Кылбазыңа, бодум билдирер мен.

Эрес-оол. Кандыг кончуг кадыг баарлыг кижиги боор сен. Чаш назынның хып дээн хүннерин «шооча» артынга эрттирзин деп бодап орап.

Чечек. Бодуң-на билип көр... Сөөлүндө халактадың халак.

Эрес-оол. Билип ор мен, ынак эвес чораан-дыр сен. Ынак болза, эжин канчап тамыже сугар.

Чечек. Ынакшыыры — карак огу дег камгалаары-дыр. Бир эвес херечи бооп миннир болза, шенелдээ шиидип болгай. Ол бүгүну ханы бодап көр.

Эрес-оол. Минниримге, мени чассытпас, кады суп аарлар. Кара-оол менден салдынып өлбөс. Бистерни катай тутса-даа хөңнү.

Чечек. Чүү дээш? Муң каралыг бодалың-дыр.

Эрес-оол. Энир чылын көзөрлээш, өрге чылгаар өл чок кылдыр алыстым. Бажым ажыр олча сүргөш, Кара-оолдуң какпазынга киргөш, арага-хымыс ажыттаар-чажыттаар апарганым ол-дур. Сен тарийги, мен тарийги ийи арнывыс көрүшпес кылдыр хая көрнүп херечилеве. Бодум думчук башкарып бодум харыылап көрейн.

Чечек. Бирден бир чок чугаала!

Эрес-оол. Ону чоор сен?

Чечек. Кортпа, өмөк болуп чадавас мен.

Эрес-оол. Дүвүрээң мен. Нүүрүм шиитсин.

Чечек. Арга-сүмөм албас сен бе?

Эрес-оол. Дузала.

Чечек. Кара-оолдан сестир-дир сен. Ужук чок ине-беле ойбак иддинмес, билер сен. Ужук херек.

Эрес-оол. Ужукталы бээр билек, ужур согар деп бодап ор сен.

Чечек. Хартаачыңны камгалаар сен, кара баарын берген мээң чагыг сөзүмнү хаайга-даа какпас-тыр сен. Бодап чорааның улуг частырыг-дыр. Бодуң чолуң бодуң тып көр.

Эрес-оол. Далаш болба, Чечек.

Чечек. Дем кадып, үптөөн үвүңер үлежиң, аксы-мурнуң нар шыгытчып чурттаңар. Менди чаагай!

Эрес-оол. Аастан хей үндүрбейн, көк хая бооп орман болза, өске херек. Ижин кара чокка чугаалаарга, херекке албас...

Чечек. Менден кортпа. Чондан, чоннуң хоойлузундан корт!

Эрес-оол. Ушкаш турар, удааш оттур.

Чечек. Мегеңге тоттум, пөктүм. *(Соңгаже көргөш)*. Бургайнарың чаларап орлар. Өзүн-баарын өртендир сөглөптейн адыр!

Эрес-оол. Хая-даа чаңгылыг болгай, адыгуузун малдарга чүвө чугаалап чоор сен...

Өөрлери кирип кээрлер.

Кара-оол. Шуулганыңар узун-на болду, өңүктөр. Ачыбуян улуг-ла болган боор аа?

Чечек. Өлгөн кижини диргистир, өшкөн чүректи кывыстыр дээн чижектиг болду. Шиңерни улуг-хүнде көөр мен. Белеткениңер! Чайлап бээн. *(Үнө бээр)*.

Сол-а-н-о-о-л *(эжикти бакылап келгеш)*.

Девидиптер, самнадыптар,
«Девер караң» эккелдивис.
Аян ырлыг хөгнү шаңнаар
Араганы ижээлиңер.

Кара-оол. Бистиң албыстап турганывысты Чечек эскерткен-дир бе, Эрес?

Эрес-оол. Улуг эскербээн чорду.

Кара-оол. «Хөрүүн» база бербес боор аа?

Сол-а-н-о-о-л. Шии-шаа деп тывызык-ла болдуң, Кара. Эскерип, эскербейн чүнү шыдаарыл ол, кызыжак.

Кара-оол. Анчыг кылынмайн арагаң кут!

Сол-а-н-о-о-л. Менде чүү боор.

Кара-оол. Буянын шийтпиривис сени өөртүр ужурлуг. Эчир сорулган, өөренир күзелиң бүдүр. Аравыска хир-чам турбас...

Эрес-оол. ...база катап өөренир.

Кара-оол. Оозун чоор сен, ооргазы бүдүн болза. Бистиң эштөжилге бөлүүңгө албадал — багай. Кызыжааң чыдыр-гар, димзенип чоруур херээжок болгай. Чели узун, четпес угаанныг Чечэниң эжүнден караш кыннып болгай. Элдеп-ээин сазаң бодалдарны (бажын айыткаш) эзип каапкаш, эштериң бооп артар бис. *(Ижип турарлар)*.

Сол-а-н-о-о-л. Шары-шуру бут-бадындан аңмаарыңче кийр октап чораай бис.

Эрес-оол. Шийтпир, чагыг дээш четтирдим. Чугаала-васка талаар. Месилдежип турганывысты Чечек дыңнаан-дыр.

К а р а - о о л. Кааң хүнде чаңнык дүжүп, херек келдэйген-дир.

С о л а а н - о о л. Кара уунче чыдыр.

К а р а - о о л. Албыстава! Аксы-мырның, карак-кулдың чаңгыс черге бөлдүндүр шааптар мен.

С о л а а н - о о л. Хөөнү кайнаар углап-шиглеп турар-дыр?

Э р е с - о о л. Шагдаа черинге миннип, өршээл-келдерел дилээринче өөрүң сурга диди.

С о л а а н - о о л. Боду кара-бажыңче кылаштап кирер... ы-ы, мен-не хоржок мен, и-и-и-и!...

К а р а - о о л. (каракта, кулакта деп имнептер). Эдек астың, идик ужулган херээ бар бе? Арга-опту ажыглаар, кайгалдыр.

Э р е с - о о л. Кайын бисти билдире бээр.

С о л а а н - о о л. Канчап билир.

К а р а - о о л. Билиш-ле чок. Ынчалза-даа, Эреске ырык кыс-тыр.

С о л а а н - о о л. Бүзүреве.

К а р а - о о л. Билдиртсин, бистер чоонган бис. Херечидеңсе, балдырын үзе ырыпкай бис. Кара-бажың хаалгазын кайгырт дээрин дыңнаар кылдыр.

Э р е с - о о л. Актыгны карартып шыдавас бис.

К а р а - о о л. Тос торгаал көрүп өскөн, домзак оглу Карандыр мен. Өштүг хейниң өзүн карартыптар, өчүктерге өөрөткөй мен. Аксым катты, арагадан. (Ижилкеш). Ийи караам чырый берди.

С о л а а н - о о л. Тывызык-ла ада болгай, чылан чылдык Кара шыдаай.

К а р а - о о л. Бут-даа тыртпас чүвем-дир. Тос кара меңгиг мен, менче семээннерниң шорuzu. Кара-бажың дүвү дырбиктаар кылдыр аспактангаш салдынмас мен.

С о л а а н - о о л. Херечи, барымдаа чокта, балдырлатпас.

К а р а - о о л. (дажааш). А-дыр! Ам-даа өөредим дооспадым. Үүже бисте, Солаан, үлей суптар. Хеп-сын, эт-херексел, акша-мөңгүнден харам чокка суккаш, «коданчы» ээрги Бузур-оолду изинче салыпкай. «Кара-бажың хаалгазы кажан халырт дээр ирги. Калгак ишти мүнүн кудуп, кажан чедип келир ирги» деп ырлап чыдар кылдыр кажаалап каай бис.

С о л а а н - о о л. Кайгалдарның эртемдени, ада башкы Кара дээрге, бир-ле бурган.

Э р е с - о о л. (шагын көргөш). Авам суг келир четкен, тараалыңар, өңүктөр. (Холдарын бижекке салгаш).

Даңгыракты үрөөн кижин
Доңгурактың бажыңга баар.
Далдарааштың корткан кижин
Довуракты шуглак кылыр.

Ш у п т у: Даңгыракты үрээн киж
Доңгурактың бажынга баар
Далдарааштың корткан киж
Довуракты шуглак кылыр.

К а р а - о о л. Тараар душта таан-даа таптыг,
Дашкаларны көдүрээли! (*Ижерлер*).

С о л а а н о о л. Дайнаар чүү барыл?

Э р е с - о о л. Далган, тараа-ла бар.

С о л а а н о о л. Ону чоорул. (*Чудуруун чыттааш*). Кулун
эңи чиксеп тур мен.

Ү Ш К Ү К Ө Ж Е Г Е

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Совхоз директорунуң кабинетиди. Чугааның төнчүзү.

А ш а к... Эгезинден амга чедир дедир тебе ышкаш удур-
лекдың. Хол-бут кырынга өпейлеп, бажың суйбап турда-ла,
мөрү-шынарың оскунуп...

Э р е с - о о л. Сиирим сииреп, чилим согарга-даа, сөглээр
сөз тышпас-тыр мен. Кара-оолдар-биле ийи-чаңгыс ишкеним
шын. Буруум миннип тур мен. Араганы хоруза-даа, ижер
кылдыр бүдүргөн (*буруузунмас*), аас былаашканым шын.
Шөп-содаа кылбаан мен. Кара-оолдар-биле хөөрежирин кым
жоран боор. Акыларым аяк сунган, угбаан-дыр мен. Ам олар-
дыс ойлап, дезип бэейн, сагыжыңар дыштаныр кылдыр.

А ш а к. Ижиккен өөрүң чалгаа, дүржөк, нүгүлчү, часкап
турда, инек чылгаан ышкаш арыдар. Оларның изин истээш,
орта киж болбас сен, оглум, кичээн... бодан.

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Аласкта чазаныр станок, өг ыяжыңга белеткээн талдар. Эрес-оол
ырлап орат:

Караланың дуоун кескен
Кашпал Хемчик хая-дажы.
Хамык чоннуң аксы четкен
Халалыг-ла кадай оглу.

К а р а - о о л. Каяа чордун? Мында чүге тояп келдиң?
Э р е - о о л. Кайгалдарның изин басып...

К а р а - о о л. Улуг-хүн чоокшулаан тудум, сагыш-сеткил бачыдап-ла ор. Чечек бисти садыптас ирги бе?

Э р е - о о л. Чигзинме, сургап каан мен. Эрге ынакшаан кыс эьдин кезип, кезин соярга-даа уё дивес.

К а р а - о о л. Херэежекторга бүзүрээри айыылдыг-ла.

Э р е - о о л. Чечекке бүзүрөп болур.

К а р а - о о л. Чазаныр деп аза сөөгүн сөөртүп ор. Өлүрүн уткан сек. Ооң караанга илдигер болза, медээлептер. *(Чоруптарлар. Ашак келгеш, таакпыны көрүп каар).*

А ш а к. Арга-арыг өртетки дег, ажы-төлдүн кончуун. Азы?... меңээ келген кижы бооп чадавас. Эй, Чазаныр чедип келдим. *(Инек сүргеннерниң ыыды дыңналыр).*

К а д а й. Ха, бөрү, ха дээрге, канчап барган моомалар-рыл! Хараганче чоокшулатпа.

С а р ы г - о о л. Кончуг мооманы. Карак-кулаан дешки дег, хараган ишти кирер.

А ш а к. Кулак кадай ышкажыл бо. *(Өске талазынче чоруптар).*

К а д а й. *(Көстүп кээр).* Моомалар-биле сүржүр дээш, аксы-боскум кургап, ала караам оңгайды. Чок дээн дөнен шарымның изин кадыр, ийи буттуг бөрүлөр сыырыпты...

С а р ы г - о о л. Садаалы дээримге, ынатпадың. Халас барган таптыг-дыр бе. Чизе кээрге, үндүрүг төлээринден чажы-рарга, садызы ол-дур. Харамнанганың — калдар ытка чемиш болган.

К а д а й. Шарың безин карактавас, багың ол-дур. Ындыг төлдү чоорул сени.

С а р ы г - о о л. Өрү тейлеп, өөрүүр мен. Өеренир оруум ажыыр.

К а д а й. Азырадып-азырадып амыр-дыр сен. Аваң кагаш эки чүве каяа көөр сен? Арны-бажың ыжа берген, аштаан-суксаан ырбап дедир кээр сен.

С а р ы г - о о л. Улустуң ажы-төлүн көр, өөренген, өөрлөшкөн, өлчей-чолдуг... Мээң кончуумну — сээң кулуң.

Ашак чедип келир.

А ш а к. Экии, дуңмалар. Чоп содаалажып чор силер?

К а д а й. Күжүр ирем, чазыйларга шарым алзыпкаш. Ооң хайында чаңгыс оглум кончуп, хейде-ле ыглап-сыктап түрөп чор мен.

А ш а к. Дугайты-ла дуйган, билген чүвем чок, дом. Дур-руг баары кезиг аксы четтиңер бе?

Ка да й. Барбаан-баспаан черивис чок, чогуна шуут
бүзүредим.

А ша к. Дуюу туруп келир, ундарава, уруум.

С а р ы г-о о л. Ырмам сынды, чажым чанды, ынча дыка
хочоткуң бооп шыдавас мен. Бажың ажыг малың сат!

Ка да й. Кыргыз-дижең иең кылыктаныпкан дээш, хора-
дава. Өскөн чуртуң ээзи кылдыр өглеп аар бодааш, дүн-хүн
чок мал эдерип, түрөп чоруурум ол-дур.

С а р ы г-о о л. Үндүрүгден корткаш, чизечилер караандан
ажыттаар дээш, арга-дашка өртеп баглааш, аштаңгы оорлар-
ның аксын чаглап амыраттың. Харамнанганың калдар ыт
чөөни ол-дур.

А ша к. Чазып чор сен, уруум. Оглуң өөретсиңзе.

С а р ы г-о о л. Калдар ыттың ээргени-биле

Харам кадай чалчыс дөмей.

Хөйтпааң тиккеш, садып турар чүң ийик.

Ка да й. Дедир төрөөн адаска, тенек аараан-дыр бо.

А ша к. Дөргүл-төрөл улус-тур бис, чугаалаар-даа ужур-
луг мен. Төлүң чондан оспаксырадып, өөредилгезин ара үзүп,
өгдө бажыңнап алган сен. Хоруглуг араганы безин садып-саа-
рып чийжеңнеп чүңүл. Ооң ужун кем-херек үнзе, шийтирер
сөн. Байып аар бодааш, бачыт оштап чор сен. Улустуң уруг-
ларын көр: чолаачы, башкы, эртемден. Сарыг-оол чоп ынчаар
чурттап шыдавазыл? Хамык ужур сенде-дир. Адыгуузуң мал
эвес, кижидир ол. Келир үелиг.

Ка да й. Кыргыз кижиде базынмаңар. Кым-даа болза өгү
бүрлүп, менче ээер кандаай чүвөл.

А ша к. Дерзиилеп чүү депкен мен. Чонуң-биле эдержиң,
оглуң өөрет дээн-дир мен.

Ка да й. Ханазын чазап, хонуун үспейн анаа чорза. Кат-
каның бажын соктап, хоран аксың, хопчу дылың караңнат-
тың. Ийи-чаңгыс малдыг боорга, иштиң ирип, ханың огуң
чүңүл. Улустуң өскөн пажының дүвүн дырбап, хырның дүп-
төп, чудуң чажырар хевиң чок шалдаң чорааныңны уттуп
алдың бе?

А ша к. Аштап-суксап, алажыга тын девичелеп, алдым-
үстүм чажыртынмас шалдаң чордум, чажырбас мен. Ажым-
чемиң үзүм-чигир, кедер хевим торгу, маңнык. Чонум ачы-
сында амыр-тайбың шору чурттап чор мен.

Ка да й. Арбанывыс даргалааштың амытанның боскуң
кестең. Кайда-чүдө дайын сураа дыңнап алгаш, хамык чыл-
гым дужзап тургаш, когун үстүң. Шак ол чораан багың-биле
чаңгыс оглуң бажын чидиң...

А ша к. Орталан сен! *(Олургаш, тургаш)*. Ада-чурт, ажы-
тел дээш, ыдык чаагай тынын берген оглум адын бужартатпа.

Бүдүргөн үүлөзи мөңгөдө арткан. Оглум-биле кады ышканы чоргаарланып чурттап чор мен. Оглумнуң оолдарын ээр: башкы, дарга, оларның ажы-төлү Москвада, Киевте, Барнаулда өөренип турарлар... Бодуң харын «Оглум сээден, келди-лиг аарыг чүвө» деп тургаш, ожук дөрүндөн ырады бастырабадын...

С а р ы г-о о л. Чагып-сургап кааныңны хайзы баспадым, авадым. Ам болзун! Өртеп-баглап шыдавас сен. Оруум тесп өөренип, ажылдай бээр мен. Чон өмөктөп аар. *(Кымчы тилектап бээр)*.

К а д а й. Тениве сен, тейиң деже шааптар мен. Арбада инектериң барып үндүр!

С а р ы г-о о л. Сөс катаптаар хөңнүм чогул. Сөглээн сөс — керткен ыяш.

К а д а й. Эжен сүлде, шыны ол бе? Эп кел деп сургап көрөм, күжүр акый.

А ш а к. Шын кылып тур. Салым-чолун боду шилип алзын. Тааржыр ажылдан тып, боду ажылдазын, сагыш чезап, деткиир апаар.

Аът дуюу дагжап келир.

Н а м ч ы л. Үүлө бүтсүн!

А ш а к. Ындыг-ла болзун.

Н а м ч ы л. Экии, угбай! Угбай-биле чугаам бар.

К а д а й. Үгүлүт кырган-дижең кадай-дыр мен. Кымга чарбыыр, кымга сөглээр, чединмезин. Шарым оскунгаш, башыжып чор мен. Бо Чазаныр мээң эки-багым арттырбайн сурады. Кандай чүвөл? Коммунист мен дээр ындыг улуска чагырга турар боор чүвө бе?

Н а м ч ы л. Чугааңарның утказын эки билип чададым.

А ш а к. Оглуң өөрөт дээримге, өдү чарлып турары ол-дур.

Н а м ч ы л. Эки сеткирге, өскээр билирге кайыын боор. Эш-өөрүннүң чугаалажып турарындан көөрге, чазып чоруур чордуң, угбам. Эки боданза эки боор.

К а д а й. Намчылдарның аксы-мурну аастааш үңгүр бошкаш улус ыйнаан бо. Чаа келген дарга-бошка кижидир сен. Айтырыым бар. Арат кижиге эргелиг деп чүзү болчук. Амгы-хуву чурттап болбас үе бе бо?

Н а м ч ы л. Чүгө чурттап болбас боор. Улус чоңуң ужур-дүрүмүн эдерзе.

К а д а й. Суур киргеш, эвээш-биче малымны чилбилерге чиртир мен бе? Шарым читти, чазыйларның дою болду.

Н а м ч ы л. Кандыг?

К а д а й. Калчан-кара.

Намчыл. Ол-дур. Хараган иштинге баглап каан турду.
Салыптывыс, шарың дириг, хомудава.

Ашак. Совхозтуң эът планынга дужаавыт. Оон башка хилис баар.

Кадай. Анчыг кылынма, кемдевээн бе, оглум?

Намчыл. Кадык. Кырган шын чугаалады.

Кадай. Бурган өршээ, сеткилиң чаагай буянынг оглум-дур сен. Боданып көөр ыйнаан...

Намчыл. Сүме тааржыр болза, чедип келиңер.

Ашак. Келбес мен дээш, оглуң база десе берди.

Кадай. Тенемиргей чаңныг чүве, чедип келир. Менди чаагай, оглум. *(Чоруптар)*.

Намчыл. Берге-ле угбай-дыр.

Ашак. Колхозташ деп чадап каан кадай.

Намчыл. Бир кадарчының малындан хөй мал-дыр. Канчап шыдажыр дээр силер.

Ашак. Өг ажылы, мал-маган кадарып, карак-кулак бооп турда шыдаар төл. Иезинде тос чаң дооза бар, бажы каткан кадай болгай.

Намчыл. Бо өг сөөлү болзун. Кол-кол хонаштарга ыяш өг тудар болгаш кадарчыларны ээлчештирер. Тайга бажыңа чыдып аарга, чаштарга улуг хора чедирип турар-дыр биз. Уругларын бажыңарга тургузуп каарга, бажының уу-биле кылаштажыр. Ону чидирер арга — ээлчег. Иелерни ажылды-дыр черлерни бодавас болза хоржок.

Ашак. Эки-ле күзел-дир.

Намчыл. Чаартылганы кижиден эгелээш, ажил-агыйса неперетпес болза чаңгыс талалаар.

Ашак. Аксы-биле аал көжүрер, дылы-биле дыт ужурар чорукту болдурбас, дарга. Кеземчени көрүп мага ханган.

Намчыл. Чөп. Чараштыр чугаалааш, чаңгысты-даа бүдүрбеске багай. Хуна, Кечил, Оскур чүге тайгалавас улузуд?

Ашак. Эрги директорувустуң ээртинер уязы-дыр. Дөргүл-төрөл, куда-баар дээш, бир баг улус. Акт-мекти тургуз-каш, карак ажыттаар улус.

Намчыл. Оргу, Мургу бригадалары шупту өг-бүлениң бот-орулга-чарылга чурумунче кирдилер.

Ашак. Ынаныштыг улус.

Намчыл. Кайгал, Кара, Солаан деп кымнарыл?

Ашак. Кара-бажың хаалгазын калбаңнадып өскөн улус.

Кадай ыглап кээр.

Кадай. Башкым, даргам, күжүр ирем. Боскум үзе кезип кагды... Кончуг сергем кежи чыдыр.

Намчыл. Оорларга өстүрүп берген-дир сен, угбам.

К а д а й. Ишти-хырнын октапканнар.

А ш а к. Талдааш кээримге, таакпы сывы чытты. Олар оорлаан.

Н а м ч ы л. Тып, тударын кызыдаалы.

К а д а й. Кады баар мен бе?

Н а м ч ы л. Ынчалза эки боор.

Чоруптарлар.

Хөгжүм-биле кады Солаан-оол чедип келир. Чыдып алгаш таакпылаар.
Кара-оол келгеш кагар.

К а р а - о о л. Ызырты-ла манадың бе?

С о л а а н - о о л. Ынча диве.

К а р а - о о л. Секке хонган дээлдиген дег, чүнү менеп ор сен?

С о л а а н - о о л. Караам соглур, сени дилеп чордум, кай-талдар адазы.

К а р а - о о л. Аалга дужар болдувус.

С о л а а н - о о л. Майгын ышкаш шары баглап кааш, ону ажаап аар дээш.

К а р а - о о л. Шарың кайдал?

С о л а а н - о о л. Чештириптим.

К а р а - о о л. Албыстаарың соксат, сойлук!

С о л а а н - о о л. Алдын хүнүм, агартып боор херечим ол.

К а р а - о о л. Нүгүл хавы, арнывыста көстүп олур.

С о л а а н - о о л. Өзүм үстүр.

К а р а - о о л. Көрдүм.

С о л а а н - о о л. Көрдүң? Уштуп ал ма.

К а р а - о о л. Бодуң.

С о л а а н - о о л. Ажыг хоран тыным үссүн.

К а р а - о о л. Кызыл шының ол бе, аңар!

С о л а а н - о о л. Бижек бизин чылгап боор мен.

К а р а - о о л. Чылга.

С о л а а н - о о л. Орта сен бе, күжүр өңүк?

К а р а - о о л. Чылгавайн, хараадаар апаар сен, хүн өжүп болур... Кедеп чордум. Кара серге сывырыптың, дижиңге ылдыртынмады.

С о л а а н - о о л. Чажырып кагдым. Кодур анай дээш, хорадап, кижидарлаан херээ чүл?

К а р а - о о л. Чагыргаң бо! (Бижек). Чажырап дээш, бижек бизи чылгаар кончууну.

С о л а а н - о о л. Ажыт-чажыт чок, ам чаа чугааладым.

К а р а - о о л. Оор — оор эжинден оорлаанын чажырага, ок-бижек хойладыр апаар. (Душкүүрлүг шош). Таактаваан таагың таактадып, кижизитпезе, бажың эъттенип, багың салданып бар чыдыр, эник. Чуртталгам төнгөн, төктүр ханга

харам чок мен. Домзакка сен дег сектерниң бодун ханы-биле суксун чандыр, эъди-биле өзүн эдип берип чордум. Карактарым эледи көрдү. Өшкүң ышкаш өзүң үскеш, дыжым ханзын.

С о л а а н-о о л. Өршээ-азыра, кайгалдар адазы. Эдээңден айдыс ап, идиңни ошкап, чыттап тейлэйн. Кээрге... Оң көл, оттук-бижек орукка чытпас.

К а р а-о о л. Эрес чарлыр, а сен мегелээр.

С о л а а н-о о л. Шанчып каг ма, чүге тур сен. Чаңгыс өлүр...

К а р а-о о л. Өршээл дилевес, өлүрүн күзөөн.

С о л а а н-о о л. Өөрүм дээш, оорлаанын шын, өршээриңни диледим чоп?

К а р а-о о л. Хөрээң чүге дөгедиң? Корга бээр деп бодадың бе?

С о л а а н-о о л. Сеткилим хомудатканыңдан.

К а р а-о о л. Өзү үзүк, өлген аза. Каң дег чүрээм серг-даа дивес. Сөөлгү сөзүң — сөгүр, тейле... Сөгүр, тейле!

С о л а а н-о о л. Эрес эвес, чарылбайн кады чурттаар чаңгыс эжиң торгава даан.

К а р а-о о л. Эъдиң кайдал?

С о л а а н-о о л. Уургайывыста.

К а р а-о о л. Күдүк басып олургаштың, күчүтөнниң бизин чылга! (*Кылыр*). Ада меңээ шынчы мен дээш, адыш довуракты чи!... Чи!... (*Солаан-оол дезиптер, Кара-оол сүрүптер*).

ДӨРТКҮ КӨЖЕГЕ

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Магазиниң херим ишти, эжик аксы. Үнгүлөп келирлер.

К а р а-о о л (*сымыранып*). Дугуржулга билдингир.

Э р е с-о о л. Ылаптыг.

С о л а а н-о о л. Үүлө бүтсүн. (*Тейлээр*).

К а р а-о о л. Эриң-кызың көргүзөр сен... Медээң утна... Медээ ал-ла, аъттарны эккээр бис... (*Тейлээш*). Тору, тору. тору, чарык чүве чарылзын, чирик чүве чирилзин. Өршээзин, азыразын. Алдай, кудай!

С о л а а н-о о л. Шыйт-шайт-даа дизе, салып өлбес.

К а р а-о о л. (*маска тудуп алган*). Камнап болбас. Ма! Оскундурбас кылдыр холга долгап ал. (*Таңныыл ырлап, хөөмейлеп ындында магазинден кел чыдар*).

Таңныылдың сөзү: Чагы бажы чандыр хонмас,
Чараш ала саасканым,
Чаңгыс дүне чарлы хонмас,
Чараш кара кадайымны.

К а р а-о о л. Чевээңче киир хөөмейлей бер.

Т а ң н ы ы л: Чайгы даңның адып кээри
Чаңгыс борбак шак-ла арты.
Чараш карам чылыг хойну
Чалынналып манаан-на боор.

Кыры, хөөмей дыңналып турда, карыштыр чоруптарлар. Эрес-оол күске манаан моортай-ла. Боозун ушта соккаш, «Чыт!». Сымыранып тургаш, келүп шарып, аксын бөөшкүннээш, маска-биле идини кагарга, «Ах!» дээш. Ашак шөйлү бээр. Бо бүгүнү көрүкчүлөргө бүзүредир кылып. Үш катап сыгырарга, аъттар даажы келир.

К а р а-о о л. Эр хей! Улуг үүле бүткен. Азадып турбайн өдөл! Чыттыр шаап албаан сен бе? Мээң-биле төрөл чыт-тын ашак.

Э р е с-о о л. Эрте-даа берзе, чоор сен.

К а р а-о о л. Өлүг-дириг-даа бол, үүлезин эдилезин. Биске карак, кулак боор сен. Оон ыңай бис булганыптаалы. *(Чүгк-түг, сава-саңгалыг ол-бо чүкче маңнашкаш, чоруур мурнунда фенарь-биле медээлептер. Арлып чоруптар. Чазаныр биле лейтенант чедип келгеш, ашакты чежиптер).*

Л е й т е н а н т. Оорлар дерзии. Тутканын тутпаан, көргө-вин көрбээн, дыңнаанын дыңнаваан бис дээш, көк хая дег жөлү берген оор. Райондан улус келгиже, кымны-даа чоок-шуладып болбас.

Т а ң н ы ы л. Силерге, кырган.

А ш а к *(номчааш).* Баар уу. Чечекти ап аар.

Л е й т е н а н т. Орукка. Карак үзүп болбас.

Т а ң н ы ы л. Билдим, оглум. *(Чоруптарлар).*

Д О Р Т К Ү К Ө Ж Е Г Е

С Е С К И К Ө Р Г Ү З Ү Г

Черден чара теп үнген ышкаш, дүрзүгүр хаяларлыг, янзы-бүрү ыяш үнген эзим баарында оорларның уязы.

Л е й т е н а н т. Болаага көстүр ужурлуг, кырган. *(Харыл-заазын дамчыштыр).* Хайгыылдап эгеледивис.

А ш а к. Балыглаткан бөрү шыргай кирер. Оор кижидүн чоруктуг, ынчангаш бузуур чер херек. Бо өргөн ышкаш кожа-гардан дураннаарга, адышта ышкаш көстүр чер. Үжен чыл-дың үймээн үезинде, доскуулга олуруп турган мен.

Л е й т е н а н т. Машинавыс эскербес боор. Чечек иштинге олурзун. Кырганның 56 чыл мурнунда доскуулдаан черинге бөгүн мен уламчылап көөйн. Самолёт келир чүве.

К а р а - о о л. Эскертинмес чурттаарының уязын уялап каанывыс ол-дур. Ам бистиң карак-кулаавыс бооп, каттап чип тур. Сезиг үнзе, душ чокка ырлаар сен... Агын өргүп чашпаска, алтай-таңды килеңнээр. Меннип тураал. *(Ыяш, дашты ап каггаш, киргеш, үнүп кээр. Солаан аэттарындыва чоруптар).*

К а р а - о о л. Эрес, эки-дир бе?

Э р е с - о о л. Бир-ле дываажаң.

К а р а - о о л. Дываажаң — өлгеннерниң ораны... ынаар далашпаалы. Ол *(каттыргаш)* дываажаң иштинде беш чылда бут тыртпас үүже бар.

Э р е с - о о л. Дүрген сугаалыңар.

К а р а - о о л. Эресчигеш сен ам бо аспакта кирдиң... Карак аайы-биле калбацнаар, хол уу-биле ходуңнаар, сес аайы-биле сөгүрүп тейлээр апаар сен.

Э р е с - о о л. Чоп?

К а р а - о о л. Казып алган тамың ханы, оон үндүнмес. Оон үнериң — бодуңну бодуң кара-бажыңнааш үнер эжик тып ап болур сен...

Э р е с - о о л. Шынчы сөзүң?

К а р а - о о л. Мээң шынчым — сени бо хол-биле боой туткаш, тос чаңы чаңнаарым ол-дур.

Э р е с - о о л. Эткен аксың эзелес сен бе?

К а р а - о о л. Ээлээн мен... Эгезинде эки эзирлер тентивис, сегинге хондуң. Бодуң холуң-биле кылышканың бөгүн. Мээн шынчым — сени дуурайлап, тенидип алыры-дыр. Аксынны чаглап, адыжың актап тургаш аспакка киирдивис. Мээң какпам салып өлбес...

Э р е с - о о л. Арын-нүүрүң?

К а р а - о о л. Арнымның кезин ак-калдар ыт соя соккаш сытырыпкан. Ынчангаш ыядыр, чалданыр деп чүве, кээргел-келдерел-даа меңээ турбас... Хартаачың, хааның, адаң мен мен. Мээң тыныжым аайы-биле чурттаар сен. Билдим-билдим, биче чалча.

Э р е с - о о л. Эрге былаашкаш чоорул, чагырга тыпты бээр... Дүрген сугаалыңар!

К а р а - о о л. Амытанның аксын кадыр, боскун боолдур оорлаары — каргыш-чаткалыг болгай. Кара аас, каргыш-чаткадан чайлаарда, хамык ёзулалды кылбаска багай дижир чүве, бурунгу кайгалдар. Алырын алгаш, алтай-таңдаа өргү дижир. Ийи хоолайны үндүргеш, үштү кирип каан, үүже ирип-чыдыр байтык, эривес. *(Солаан-оол ап чедер).*

С о л а а н - о о л. Салым-на-дыр, балдырым ырбаңдырып келди.

К а р а - о о л . Чок дээн иртти читкелээш, чаңгыс шөлөргө аът кырынга кээп дүжөр ышкажыгай.

С о л а а н - о о л . Ынчан күш дөрт-беш катап улгадыр. Кижиниң «пажынче» хирлиг холун сугары сүрээлиг.

К а р а - о о л (*чажып тейлээр*). Алтай-таңдым, айыгм, күнүм, ажы-төлүң карактап көр. Айбыл халап чайлап өршөө! А, өршөө, ада өршөө!

С о л а а н - о о л . Буурул баштыг Бай-Тайга дег, бурган ышкаш акым, буян кежикти биске шаңна.

К а р а - о о л . Эрестиң аксының кежи эзир дег болзун.

Э р е с - о о л . Менде чүү боор, акыларым, караа ажаан эник ышкаш чүвениң өң-чүзүнүн ылгай албас мирит-тир мен.

К а р а - о о л . Кайгал эрес дирткен-даа мен. (*Магнитофонну ажылдаткаш*). Хан-дамыр сайзырап, хамчык бачытты арылдыр танцылаалы. Сыкырымнап тургаш чоорул, тулдур куткулааш, эрин-кызын хынажыр-дыр. (*Самолёт куду ужуп эртер*).

С о л а а н - о о л . «Ыргак-сээктиң» мында чоп ытсайнып чорууру ол?

К а р а - о о л . Өрт көрүп далбаңнаары ол-дур. (*Лейтенант көстүп кээр. Солаан-оолду будулдур танцылаар. Кол күш Кара-оолда келир*).

Л е й т е н а н т . Шимче! (*Кара-оол соора кагар. Нарын шош эгелээр. Эрес-оол биле Солаан-оол бир аңгы сегиршикен*).

К а р а - о о л . Бистиң баштыңчывыска чоп дегбезил?

С о л а а н - о о л . Бо Эрес деп маңгыстың айбызынга кел-дивис.

Э р е с - о о л (*хөй кассеттерни бергеш*). «Ак сүт» дег актыгларның тоолдап турган тоолдары, чагыг сүмези мында. Албыстааныңар силерни үрөөн, эки күзел, шынчы бодал эм бооп эдип болур. Чүс катап дыңнап, чаңгыс эвес көрүп келдим.

К а р а - о о л . Калдар ыт, кара-бажың хаалгазын кады дырбактаар бис. Таңныылды база чыттыр шаап алдың. Сенден салдынып өлбес мен.

Л е й т е н а н т . Аяң долган, аяң чаъзылган. Ижээниңер тып аар дээш, кандыг човулаң эдилеведи дээр, Эрести. Уяңар бузулган, удазыныңар үзүлгөн. Чон силерге, Иргитович, өөрүп четтирер.

Т О Н Е Р

Салчак Молдурга

САЛИМ АКЫЙ

С. С. Сүрүн-оолга
өргүл болдурдум.

Башта дүкте хыраада,
Башкы диште курзукта
Барымдаа бар, чогун чоор,
Маанай, төлге салып чоор —
Салчак, Ооржак эл-хол боол,
Салим акый, Сүрүң-оол!

...Оолак шаамда Кызылга,
«ОблОНО» дээн бажыңга
Мөңгүн-Тайга сургуулу —
Бөлүк оол, кыс шуптузу
Куш-дүн чарып хондувус,
Кудумчуже үндүвүс...

Кыдат, көрей аян бе,
Кылаң, чайгы хеп-биле
Дүккүр бажы, кирбии-даа
Түүлеш кара эр кел чорда,
Башкывыс аңаа уткушту,
Мажыжып, хол тудушту:

— Сүрүң-оол — деп танышты —
Шүлүкчү — деп мынчалды.
Черле кыстар сонургак:
Шенектежип медээжок!
Шүлүк шенээн меңээ кол
Чүткүл: «Душса!» — күзел ол!

...Чалыы шаамда шүлүүмнү
Сайгаргаш, кым «шору» дээн?
Чадыккалак үнүмнү
«Чаяан бар» деп кым үнелээн?
Шүлүкчү деп бадыткаайн,
Сүрүң-оол деп айыткаайн.

Бижикчи эш-өөрүмден
Бичези-ле ынчан — мен мен.
Адымны «Шын» солунда
Акы, угба чаптаар-даа!
Шыны херек, миннир мен:
«Шындан» өзүп үнген мен.

Чүге-ле ийик, чамдыызы:
— Сүрүң-оолдуң дунмазы
Шүлүк сөңнүг келди! — деп,
Чүдөк өөрүүр, шуут элдеп!
Удаваанда, билдим-не,
Ужур турган деңерне!

Агай Норбу, Аракчаа,
Кызыл-оолдар, Айбыр, Допчаа...
Кыжырыксаар — халаптыг:
— Чогаалчы акың школага
Молдурга деп шолалаарга,
Шог эр чүве, халалыг!

Хайым, өндүр кодага,
Хамык чоннуг базаарга
Бо-ла сургуул бирээзи,
Бодаарымга, бичези
Сүрүң-оол эң сөөлүндө
Чүгүрбүшаан чоруур де!..

Аттың үнген төөгүзүн
Алгытпааным ылап мүн:
Солунчулар — силерге,
Чогаалчылар — бистерге
Молдурга — ат хамаанчок,
Моортай — шола турду чоп?!..

«Сүрүң-оолдуң дуңмазы» —
Шоламда ам ялым чок,
Шүлүкчүнүң чурттажы
Чораан үем меңээ чоок:
Чаңгыс кожуун турдувус,
Салым аай-даа болдувус!

Башта дүшкен хыраада,
Башкы диште курзукта
Барымдаа бар, чогуң чоор,
Маанай, төлге салып чоор —
Салчак, Ооржак эл-хол боол,
Салим акый, Сүрүң-оол!

1994 ч. март—апрель.

ЫРААЖЫМГА МИННИИШКИН

Ыраажы
Хертек Хунан-Карага.

Көзүлген-не черлериңге,
Хөлегең дег, чыда калбас,
Сүзүүм болган ырың сүрүп,
Чүдүп чоруур кулуң-дур мен,
Хунан-Кара!

Көгжир боостаан, чүрээңден кээр
Херээженге йөрээлдерин
Хеле бүдүү мени кый деп,
Кедээн ышкаш апаар чүзүл,
Хунан-Кара!

Бедик Мөңгүн-Хайыракан
Мээң-даа чуртум болуругай,
Меңги чечээ — дарийгизи
Мен-даа болуп хууларымгай,
Хунан-Кара!

Ында-бирек сөгүрүкчүн
Ындынындан албыстаа дег,
Бирикшээнин дитти чадай
Миннип чорда, билириң кай,
Хунан-Кара!

Хейде бүтпес күзел эрел,
Хемдиттинген кулуңнуң мээң
Хунук хөңнүн ырларыңга
Хувум кылдыр кожуп ап көр,
Хунан-Кара!

Өске кижиге аас-кежиин
Өнчүм кылдыр хуужутпас бол,
Чүлдү-чүрээм ыры-биле
Сүмележип чораай мен де,
Хунан-Кара!

1994 ч. январь 27—30

ЧАЛЫЫ, ЧАРАШ ХЕВЭЭР-ДИР СЕН!

Өшкү-Саар Аракчаевна
Ооржакка

Хүннээректээн Хүрең-Тайгаң
Хүрең-кызыл мээстеринге
Хорум кырлап, анай дозуп,
Козага дег, чаржып чордуң.

Чаштан өскүс, азыранды
Салымыңга чалынмадың.
Эргээ эвес, бергээ өзүп,
Эш-өөр, чонче орук тыптың.

Өдөк, ышсыг чыдың сени
Өгдөн сургуул чедир үдээн.
Чылдар соонда, ветеринар
Чымыш көдээң, малың кагбаан.

Эмнер суккан шөртең сумкаң,
Элээн-не дап тускай хевин,
Адааргааш бе, хоолургааш бе,
Аянзырак кыстар, шоодар:

«Херээжензиг эвес!» дижип,
Херт-бурт чаңнап, сымыранчыр.
Цыганнарзыың одап, сурап,
Сыйтыладыр каттыржырлар...

...Эрлер безин сестип тудар
Эмдик аскыр, буга тарып,
Эптиг, топтуг, чаңнап турда,
Эрезиңни чонуң кайгаар.

Ажыл-агый башкарары —
Анай чазап каары эвес.
Каржы, бирде, сеңээ чыпшык
Кандыг кижиги совхозта чок?

«Агай кижиги херээ эвес,
Ашактарның ажылы» дээр,
«Эрлер угбаан ишти уупкан
Эрес кыс!» деп мактаарлар бар.

Күзээр-ле бол, самнап, ырлап,
Күжүр чүрээң шүлүктеп боор.
Чартык чүстү басканзывас
Чалды, чараш хевээр-дир сен!

1994 ч. март—апрель.

Салим Сүрүң-оол

ДАЛАЖЫР-ЛА, ДАЛАЖЫР-ЛА...

«Далаш күске сүтке дүжер...»
Ынчалза-даа ону уткаш,
Далажыр-ла, далажыр-ла —
Ынчап барган кижиги-дир мен.
Магазинге, хлебтээрде,
Маңнап-шошкуп чедер-дир мен;
Ажыл шагы четпээнде-ле,
Ажылымга оран-дыр мен;
Тайга үнүп, аңнаар дээнде,
Дарга кижиге кел дээн болза,
Уйгум безин келбестей бээр;
Ужа-тура маңнап каар мен;
Шүлүк бижий бергенимде,
Чүүдөн артык эшкедээр мен;

Канчап мону доозуп аайн дээш,
Кара хинчээм көөр-дүр мен,
Дүнелерде, удуп чыда,
Дүжүмде-даа бижий бээр мен...
Даңды ол-ла — далажыр-ла,
Далажыр-ла, далажыр-ла,
Элдеп чаңныг кижидир мен.
Экизи бе? Азы чүл бо?
Өгбелерниң чагы бар-дыр:
«Кылыр иштиң деги херек».
Ону бодааш, ажыл дээш-ле
Кызып чоруур болган боор мен.

1.12.94

ЭЛДЕП ЧҮВЕ

Тыным тудуш чаңгыс оран
Тыва черге чурттап өстүм,
Ынчалза-даа элдеп чүве,
Төрээн черим бирде-бирде,
Таныксавайн баргылаар мен.
Чүгө диге, «арны-бажын»
Тракторлар шыймактап каан;
Агаар — ажыг, суглар — хирлиг,
Арга-арыг шаарарган,
Аңы-кужу төнер четкен,
Айлаң-куштуң ыры читкен...
Кажан, каяа ындыг туржук?
Харааданчыг, халактанчыг.

Тыным тудуш чаңгыс чонум
Тываларның бирээзи мен.
Ынчалза-даа элдеп чүве,
Төрээн чонум бирде-бирде,
Таныксавайн баргылаар мен.
Чүгө диге, аажы-чаңы
Тывазывас апарган-дыр:
Арагалаар, алгыш кылыр,
Алгыш кылгаш, чокшуп үнер,
Оон эртсе, өлүржүп аар;
Оорлажыр, хулиганнаар...

Кажан, каяа ындыг туржук?
Харааданчыг, халактанчыг.
Кулаам кадыг, көөрүм багай...
Куйзуп канчаар, кыраан-дыр мен.
Ынчалза-даа элдеп чүве,
Ынча чылдар чурттап эрткеш,
Өскен черим, төрөөн чонум
Өскелексээр ужурум чүл?
Чүге дээрге, чоокка дээр-ле
Чүү-даа чүве өске туржук:
Тыва чурту байлак ийик,
Тыва чонум эптиг ийик.
Ам-на келгеш, мынчап барган...
Ала-чайгаар кылыым кээр-дир.
Кымнар меңээ харыы бээрил:
Кымнар маңаа буруулугул?

17.11.93

БАРЫЫН-ХЕМЧИК

Төрүп кагган авазы дег
Төрөөн черин канчап утур,
Ынакшылым кызыгаар чок
Ындыг чуртум — Барыын-Хемчик.

Өсте-баарда тутчуп калган
Өскен чери чүрекке чоок,
Ындыг кожуун меңээ болза,
Ынак чуртум — Барыын-Хемчик.

Казар байлаан казып төтпес,
Кадат малын санап четпес,
Тараа-биле база байлак,
Дамыр-ханым — Барыын-Хемчик.

«Эдерге — хек, базарга — көк...
Эмин эрттир чараш сен» деп,
Барган кижги мактап чанар
Барыын-Хемчик — мээң чуртум.

13.03.94

ТА, ТА, АВАЙ

Күжүр авам чаңы хөктүг,
Хүннүң мени кадайлан дээр.
— Таныш урууң кайда чүвөл,
— Та, та, авай, ындыг уруг
Танывас мен, бодуң тып — деп, харыы алыр.

— Ындыг болза, кымый — дээштиң
Ында бир-ле кижии адаар.
— Ооң уруун кудалап бээйн,
Оожум, чараш, онза кыс — дээр.
— Та, та, авай, ындыг уруг
Танывас мен, бодуң бил — деп, харыы алыр.

— Ындыг болза, таныыр сен — дээш,
Ында бир кыс адын адаар.
Ол-ла сеңээ ылап тааржыр,
Ону барып шенеп көр — дээр.
— Та, та, авай, ындыг уруг
Танывас мен, бодуң көр — деп, харыы алыр.

Хүннер ынчаар эртип турган,
Күжүр авам ыт чок барган.
Кээргээштиң, чурук уштуп,
— Херниң бо — дээш, көргүсчүк мен.
— Та, та, оглум, мындыг уруг
Танывас мен, көрбээн мен — дээш, үнө бержик.

Күжүр авам черле ындыг,
Хүннүң мени сургаар мен дээр.
— Эдержирде, чурттуң кызы
Эки боор — деп, дедир келчик.
— Та, та, авай, чурттуң кызы
Даарта келир, белеткен — деп, харыы алчык.

10.03.94

ЧҮҮ БОЛДУ, ТАЙГА ЭЭЗИ?

Хектер ынчан чанып келген,
Кедергей-даа чаржып турган.
Частың сөөлгү хүнү чоор бе?
Чайның башкы хүнү чоор бе?

Дээр аяс, хир чок кылаң.
Дээскиндир чиңгир ногаан.
Кожогарга бир-ле эрген,
Хоютку дег, турза тур мен.

Көстүр черде шимчээр аң чок.
Хөй-ле куштар хөглеп туржук.
Хенертен-не хөлчок чиңге
Херээжен үн ырлап үнчүк:

«Тооруктуг долгай тандым
Долганзымза, тодар-ла мен...»
Кайгап-харап хая көрдүм,
Каас хептиг уруг кел чор:

Торгу тоннуг, дордум курлуг,
Довурзак бөрт башта каапкан,
Кара былгаар идик кеткен,
Калчан-кара аът мунган...

«Элдепейлиин. Кымның төлүл?
Ээн черде чүзүн каапкан?
Азы кымыл: диирең бе?
Алдай-таңды ээзи бе?»

Келген уруг аъттан дүшкөш,
Кезек када мени топтааш,
Хүлүмзүрдү. Ооң соонда
Куду көргөш, чугааланды:

— Ачам кежээ чарын салчык.
Аңчы кижээ дужар-дыр сен.
Сарлыктарың оон айтыр.
Чаңгыс ол-ла билир» дижик.

Адым — Ай-кыс. Авам — өлгөн.
Ачам — Ак-оол. Өгдө — дей-дир.
«Ашаам» деп сөс дыңналбады,
Амдызында өгленмээн боор.

Чайлаам куду — хемде диди,
Чаа көжүп келген болду.
Сарлыктары үстүп калган —
Сагбастары аалга хонмаан.

Ону дилеп чор мен диди.
— Олар мынаар. Көрдүм — дидим.
— Кайда, акый, кайда? — дей-дир.
— Каңгылыгже ашты — дидим.

Ай-кыс чүгле соора дыңнаан,
Аьдын дораан муна каапты.
Углаар уумну эндевээн дег,
— Ушкажывыт, акый — диди.

Аныяк кыс чалап турда,
Амыравас харыым бар бе.
Кара аъттың хокпазынга
Халып бар-ла хонупкан мен...

Айлар, чылдар шуужа берген,
Аннаксаарым улам киткээн.
Мыйыс өйү келирге-ле,
Мында турар апарган мен.

Сыыннар ышкаш сыннар тевер
Сарлыктары чоруур ийин,
Сыгырга дег өткүт үннүг
Сарлыкчы кыс читкен ийин.

Өгленип-даа алды ыйнаан,
Өскээр көшкен база магат.
Өпаялар эдээн базып,
Өртеп алган база магат.

Калчан-кара аътты мунган
Калчан ашак бо-ла душчур,
Ай-ла-кыстың чарын салыр
Адазы деп билип каан мен.

Ынчалза-даа айтырар дээш,
Ыяткан мен, чүдек ыйнаан.
Ашак кижн ону чүге
Алай бердиң дизе канчаар...

Сарлыкчы кыс, чараш Ай-кыс,
Сагыжымда хевээр ийин.
Чүге сарлык доспастадың,
Чүү болду, тайга ээзи?

Борта чылдың душчур болган
Болчаавысты уттуптуң бе?
Болган чүве болзун ыңай,
Моон соңгаар хоржок деп бе?

8.12.93.

КИЖИ БИЛЕ БОЙДУС

Кыжын черле ындыг чоор:
Кылын харын уруптар,
Сайныг хүннер чылыг боор,
Чамдыкта соок дендеп каар,
Чеже-даа соок дендесе,
Кижигүжүр доңар эвес,
Кижигүжүр бойдустуң
Хинигүжүр болбазыкпа.

Чазын черле ындыг чоор:
Черниң өңү ногаан апаар,
Чечек-үнүш саглаяр,
Сарыг-суглап үерлээр,
Чеже-даа хем дажыырга,
Кижигүжүр боглур эвес,
Кижигүжүр бойдустуң
Хинигүжүр болбазыкпа.

Чайын черле ындыг чоор:
Чаашкын кудуп, диңмирээр,
Чайыктаанда чайыктаар,
Чаңнык дүжүп, чыжыраар,
Чеже-даа дээр көскензе,
Кижигүжүр коргар эвес,
Кижигүжүр бойдустуң
Хинигүжүр болбазыкпа.

Күзүн черле ындыг чоор:
Кавыскылааш туруптар,
Куяк-чайы келгеш, баар,
Кара-доңдак база боор,
Чеже-даа күс эрте дүшсе,
Кижигүжүр өлүр эвес,
Кижигүжүр бойдустуң
Хинигүжүр болбазыкпа.

КИРБИКТЕР

Баштак аян-биле

Чечектерниң өңү чараш, эрээн шокар.
Черниң кырын олар шимээр, чүдек чараш.
Кирбиктерде чаңгыс өң бар, ынчалзажок:
Кижигүжүр арнын олар каастаар, база чараш.

Оларны бис хараачыгай чалгынынга
Чарашсынып, дөмейлээр бис, шынап дөмей.
Оон эрткеш, көстүктөр деп, ойзу аарак
Чассыткан дег, өскээр база адай бээр бис.

Кижиге төлү, уजार куш дег, кая чорбас,
Кирер, баар-ла чери көвей, черле орбас.
Кая-даа бол барганыңда, кым-даа болза,
Хачыланган кирбиктериң соора көрбөс.

Карактарны кым-даа кайын бактап диттир,
Кандызын-даа чүгле-чүгле мактап болур.
Ынчалза-даа оларны чүү каастаар ийик?..
Ынчангаштың кирбиктерни камнаар херек.

Кирбиктерде чечектер дег көвей өң чок.
Чүгле чаңгыс кара өң бар, ынчалзак
Кижиге арнын олар каастаар. Ооңарны
Чүлүтпейн көрүңерем, херээженнер!

Алексей Аранчор

ЭРГИ ШҮЛҮК КЫДЫРААЖЫНДАН

КҮЗЕЛ

Шыдал күжүм чедишпээн бол,
Күштүглерден кортпас дээн мен.
Шынны көрүп четпээн-даа бол,
Күзелдерим чедер дээн мен.

Домак сөскө чегей-даа бол,
Тоолдап, ырлап чоруксаам кээр.
Тонум-хевим самдар-даа бол,
Доштуг даглар ажар дээн мен.

Оран чуртум чолду берзе,
Ойну оя чурттаксаар мен.
Оюп эртпес салым келзе,
Октаргайның оду боор мен.

1942

ЭЖИМ, ДЫЦНА

Эртенгиниң салгын хады
Эжик соктаар элдеп чүвел,
Эживистиң ырак черден
Ээп-ле келген медээзи бе?

Соңгу чүктен хадаан хаттың
Соңга соктаар чүзү чүвел,
Чорук чораан эживистиң
Чоруй келген медээзи бе?

1943

ХЕМЧИК

Херии черден сурап чораш,
Хемчик хемге чедип келдим.
Аржаан суундан адыш доскаш,
Амзап ишкеш караам чыраан.

Теректерниң арты-биле
Терең сугже хараарымга,
Ээрем сугда балык байлаң
Эрээн шокар хайнып турлар.

Шапкын агым бырлаң өттүр
Чараш дыттар кылаңнаажы
Сеткил чүрээм көрүнчүүнге
Челээштелип чырып келди.

1943, август

БЕРТ-ХАЯ

Кижизиг шынчы эжим
О р ж а к Ч а л б а к-о о л д у н
чырыткылыг тураскаалыңга

Үстүү-Ишкин Берт-Хаязыңга
Үне бергеш харап көрдүм —
Куду көргөш чүрек сиилеп,
Куйга бажым чымырады.

Эңмек хая чоргаар ээзи
Эзир кужу эрте берди.
Куржааңгыда чуңма, телер
Куурааңнадыр көстүп келди.

Ишкин хемни куду көөрге,
Ийи чарыын кадыр даглар
Илчирбелей бады барган
Ийни куду харап турар.

Козагалыг чуңмаларны
Кожагардан хайгаарадым —
Эжим ынаар дайгырарга
Эңмек хая чажырыпты.

Адаавыста хонаштарда
Ак-ак өглер көстүп турлар.
Көшкелерзиг чаптылган мал
Көжүп шуужуп оьттап чорлар.

Чалымнарлыг Берт-Хая
Чараш чоргаар байлак-тыр сен,
Аңның болгаш малдың турлаа
Авыралдыг ие-дир сен.

1943

ЧАҢГЫС ХАДЫ

Сарыг хову ортузунда
Саглалчыңнаан чаңгыс хады.
Чаглактанып серииттенген
Чаңгыс бодум, хөөкүй бодум.

В. Ш. К ө к о л.

Хөөкүй бодум сакты бээрим
Хөлбелчиңнээн чаңгыс хады.
Көгүн шыгын кырлап өскен
Хөлбең шынаа Межегейим.

Чаңгыс бодум сакты бээрим
Саглалчыңнаан чаңгыс хады.
Шалың шыгын сүзүп өскен
Сарыг шокар Межегейим.

1944

ЧҮНҮ КАНЧААЙН

Хөлбөң шынаа Межегейде
Көк-ле дуруяа кускуннаарын —
Көжүп келген хемчик кыстың
Хөлзедип кээр ырын канчаайн.

Алдынналган Алгый хөлде
Аңгыр, кастың алгыржырын —
Аалында Оюн кыстың
Аймадып кээр ырын канчаайн.

Оюн-даа бол, хемчик-даа бол,
Отчугаштыг чүрек билзин.
Оран чуртту ээлеп чурттаар
Очур мааный чол-ла билзин.

1994, июнь

АКЫМ БОЛГАШ ЧЕҢГЕМГЕ

Бал чапай

болгаш Чыпсырмаа Оюннарның
чырыткылыг тураскаалынга

Арыг-Бажы, Межегейниң
Аян тудар ыраажызы,
Акым биле чеңгейимниң
Азырап каан оглу боор мен.

Аьтган-хөлден чадаглатпаан
Аргалыг-ла акыйымны,
Аьштан-чемден куруглатпаан
Авам болган чеңгейимни.

Иштим-хөңнүм кударатпаан
Изиг ынак акыйымны,
Идик-хептен самдаратпаан
Ием болган чеңгейимни.

Доора-Хадың, 1944

ТАРБАГАННАР

Даглар эдээ сарыг ховаа
Даалыктадып халдып чор мен.
Үңгүрлерден тарбаганнар
Үңгүлээштиң харап орлар.

Эрткен-дүшкен чорумалды
Элдепсинип сонуургаан дег,
Ийи бутка хереп келгеш,
Идээргексеп ээргилээр-даа.

Кадар сиген аразынче
Калбаш кылдыр чыда дүшкеш,
Арагалыг көгээржик дег,
Атпацнадыр мацнашкылаар.

Үңгүрүнүң аскын орта
Үңмерлештир сырлы бээрге,
Хову черниң кем чок анын
Кончуг чаптап, кээргеп чордум.

1944, август

КАТАП БАЗА ЧЕДИП КЭЭР МЕН

Кара-Булун, Межегейге
Катап база чедип кээр мен.
Кадыр Танды эдээн ээлеп
Кады чурттап чоруй баар бис.

Доора-Хадын, Межегейге
Долгангаштың чанып кээр мен.
Доозунналбас чуртувустун
Довураандан байыыр-ла бис.

1945

ДУРУЯАЛЫГ ЧУРТУМАЙНЫ

Дустуг хөлдүң эриин каастаан
Дуруяалыг чуртумайны.
Тура-хөңнүм болу берген
Туразында кулугурну.

Алгый хөлге аян туткан
Аңгыр, кастыг Межегейим.
Аймаарадыр чүрээм туткан
Аалдан үнмес алдын уруг.

Ада-өгбөм алыс чурту
Алгый-Хөлүм, Дус-ла-Хөлүм.
Орай чаштан кады өскөн
Оюннарым, хемчиктерим.

1945

ЧАЖЫ-БИЛЕ БАГЛАП АЛЗА

Чаагы кызыл чарашпайны
Чаваа болза садып алза.
Чаваа-биле садып алгаш,
Чажы-биле баглап алза.

Куспак чаштыг кулугурну
Кулун бергеш, кудалаза.
Кулун чаваа белек бергеш,
Куру-биле баглап алза.

Чаваа турзун, кулун турзун...
Чадаганнап, ырлап берейн.
Чадаганнааш ырым биле
Чалбыыш оттуг чүрээм берейн.

1946

ЧААШКЫН

Өзен өрү туман өскээш,
Өреге дег булут үнүп,
Чаңгыс-Тайга кылчаң бажын
Чаламалай ораай каапкаш,
Межегейниң шынаазынче
Бээрледир көжүп келди.

Кургап кагаан ховуларже
Куткан чайык саарлы берди.
Чырыткылай кызаңнааштың
Чыжырадыр диңмирээрге,
Шагзыралдың аартаан чүьгү
Чарлып чаштап хозай берди.

Хадып келгеш чайык эрти,
Кара булут көже берди.
Чеди чүзүн челээш дээрден
Черже салбаан чадыптарга,

Бүрүлөрдө тойлу шил дег,
Бүлдөң дамды кыймыңнашты.

Эзим эдээ алаактарда
Элик хүлбүс ортузундан
Тулаа шынаа ортузундан
Дуруяалар кускуннашты.
Одарлардан аалдар малы
Оъттай чоруй кирип олур.

Тойлу шил дег чайнап кыпкан
Торгу тоннуг ак хадыңнар
Шөлде тараа ортузунда
Шөлзөөн чоргаар кадыннарзыг
Чадаганчы салгын-биле
Чажыттарын сымырашты.

1947. август

Кечил-оол Экер-оол

АЛДАНГЫ СЫН БЕДИИНДЕН

Амыдырал тереңинге
Эштип, шымнып чорза-чорза,
Алдангы сын бедиинде кээп,
Эрткен оруум харап ор мен.

Олут орбас, сеткил куюм,
Орта мен бе, канчап бардым?
Чалыы, чаш шаам бөгүн харын
Сактып бодааш, хөлзөп тур мен.

Ак-Кожакар — төрөөн кыштаам
Агарарып көстүп чыдыр.
Өргөмчөйже үңгөп үнгөн
Өөм ыжы бурулап тур.

Ак-Хем унун өрү-куду
Аалдарның ыдын ээртип,
Ойтулааштаан оолдар, кыстар
Омак ыры дыңналы-дыр...

Кадыр-бертиг, оңгул-чиңгил...
Кандыг орук эртпедим дээр?!
Тайып ушкаш, чонум эктин
Даянгаштың туруп чордум.

Өөрүшкү, муңгаралдың
Өйү-шагы хенертен кээр:
Ырлап-шоорлап, хөглөп чордум,
Бы-сыым-даа төп-ле чордум.

Чаагай чырык сеткилдиглер
Шак-ла ынчан дуза кадар:
Чылыг сөстү сөглөп кээрлер,
Чымчак холун сунуп бээрлер.

Чүү деп чүвөл? Бедикче ам
Чүткүп үнөр күжүм чок дег?
Кудургайны куду алзы
Кулбурадып баткан ышкаш:

Ынчалза-даа угаан күжүм
Ырмазырап сулараван.
Хөөкүй чүрээм сокпастааже
Хөйнү кылыр күзелдиг мен.

ТААН ОГЛУ

Шүлүктөөн чечен чугаа

Кылаң сугнуң эриин шимээн
Кырган терек коңгулунга
Таан чурттааш, төрүп алган,
Даъс-кара төлдүг болган.

Кайыын бээр-ле ужуп-ужуп,
Хайып тыпкан хензиг чемин
Оглунга кээп, аасче суп бээр.
Оон катап чоруп-ла каар.

Чассыгбайын азыраар дээш
Чалгынныг куш олут орбас:
Даң-даа адар, ырак-чоокка
Далдырткайнып тура хүнзээр.

Ак-мак четпес мыжырткайнып,
Амдыкызы хөлзеп үнер:
«Аштаарымны, авай, авай,
Аьш-чемден эккел, эккел!..»

Коңгулунуң эринге кээп,
Хонуп аарга, оглу ынчан
Алгырыпкаш, аксын ажар —
Аьш-чем ынаар шуужа бээр...

Дүк-чам дээспес тамчыктыгбай
Ээлдек эвес өзүп орган.
Эрте чаштан хөрек соктаар —
Түвектиг-ле кушчук болган.

Хензигие чалгыннарын
Хергилепкеш: «ужар мен» дээр.
«Кээп дүжер хоржок сен» дээр,
Хедерленип: «хамаан бе» дээр.

Ава күжүр бажын чайгааш,
Кайгап-харап боданы бээр:
«Алызында өзүп келгеш,
Кандыг-ла төл болур ирги?»

Күштүг хатка сывыртаткан
Кара булут сыннар ажыр
Кааң дээрлеп эштип орда,
Күжүр ие чагып турган:

«Уявыска дыштан, оглум.
Улуг дыка тенектенме,
Хаттыг хүн-дүр, бораң хүн-дүр,
Канчап билир, чаьстаар-даа боор...»

Ынчаар чагааш авазы таан
Ырактыва ужуп үнген.
Чалгыннарын хат шавылаарга
Чавызап каап ужуп чораан.

Боктуг черге хонувуткаш,
Догдаңайндыр маңнап чоруп,
Тодуг эвес — куруг хырнын
Боргаар чем-даа боду тышпаан.

Шыктыг сайлыг эрикке кээп,
Шыйлашкыннаан, шергилээн-даа.
Чаъсты оштаан кулугурлар
Чашты берген — тып-ла чадаан.

Чаңнык диргээн шораан булут
Чаъзын-чайыын саара берген.
Чаглак дилээш көк мөөн болган —
Шагбан адаа сыңнып кирген.

Ол-ла өйде таан оглу
Опчоктанып шаг бооп турган:
Кучук бажын борбаңнаткаш,
Кудайдыва дап-ла берген.

Чалгын херер шаа четпээн —
Чалбаш диген — куду хиг дээн.
Дамырак оон «ушкарыпкаш»,
Даалыктадып ыңай болган.

«Амы-тыным ап көр» диген
Алгы-кышкы дуза болбаан.
Калбак ыяш салдап чораан,
Халбактанып ынаар үнген.

Дээр сөңнээн суггур чаъзы
Тенекпейни сө шаап турар.
Чүреккейи уштунгу дег:
Чүүден артык корткан, сирилээн.

Чаъстың суу капсырлашкан
Дамырактар терең, шапкын!
Тая берзе чалгыгларга
Шапкылангаш, караш-ла дээр.

Авай деп сөс сагышта чок —
Аксы хак дээн, чүгле харын
Душ бооп келген калбак ыяштан
Туттунупкаш, хоруп орган.

Куюм чүрек кудураткан
Кудай багы арлы берген.
Аъттыг кижиги сыыгын бодап,
Аяар чортуп кежиң чыткан.

Кула-дайның хаайы эткен,
Кулактары сүүреңнээн.
Аамайлаан таан оглун
Ашак база эскерип каан.

Ада төлүн кээргээн дег,
Эрес-шалып дүже халаан,
Эрик кырын дургаар маңнааш,
Амдыкыны уштуп алган.

Чап-чаа төрөөн хураганны
Чаптап туткан кадарчы дег,
Даъс-кара таан оглун
Таваар суйбап чылыктырган.

«Азып келген куш төлү
Дөргүнекке доругуп ап,
Амыр-шөлөөн чурттап чор» дээш,
Дөспөспөйни салып турган.

Амы-тынын алганынга
Амыраанын илеретпээн.
Чөңден тепкеш, шурай бергеш,
Четтикпейн ыңай болган...

«Чаңгыс төлүм кадагалаан,
Чаглак терээм, кайы сен» дээш
Сагышсыраан таан-ава
Чаъс соонда ужуп келген

Куруг көңгүл өңгерерген.
Куруг көңгүл өңгерерген.
Ава-таан ам ээдерээн,
Ааста чеми кээп дүшкен.

«Чаңгыс терээм, сөглөп көр» деп
Чаннып-тейлеп ээртинип,
Кайыже баар аайын тыппайн,
Кара чааскаан артып калган.

Алызындан топтуг болза,
Азар-тояар ужур бар бе?
Ава сөзүн дыңнап чорза,
Аштап-суксап чоруур боор бе?

Монгуш Өлчөй-оол

ОЛАР ДЭЭРГЕ...

Чайладып боор
айыыл-халап диргелгенин
Чаяанындан дүлей кижиге
дыңнаваан-дыр.
Ону-ла кээп буруудадып,
хамык бакты
Олчө канчап
карак ажыт,
чууй каар бис?
Чүдөк хайны
согур кижиге база билбээн,
Чүвө хөлү эрткенде ам
эскерген-дир.
Хей-ле черге
күжүрнүң-не чудун сурап,
Хеле бүдүү
чемелээрге
чүнүң ажыыл?
Кулаа дыжы —
дыңнангыр бол,
херек өйдө.
Хуйбайыраан,
дүлейлей бээр чамдыктар бар,
Карактыг бол,
чүглө боттуң думчуун харал.
Хая көрнүр,
согур апаар улус турар:
Чогум-на ол
барасканнар ёразындан
Чолуксуг,
бак үүлгедиглер болгулаар-дыр.
Шак-ла ындыг
тоомча чоктар
хүнү-биле
Шамбылаже аъттанганы дээр-даа дег!...
Караа — согур,
кулаа — дүлей,
чаяан кызаан,
Харааданчыг күжүрлерим —
кадыкшызын!

Ынчаарда ам
кымнардан-даа
олар дээре,
Ыдыктыглар,
буянныглар ылап дээр мен!

ЧУГААЛАПТАР ТУРГАН БОЛЗА

Дерзиленген кижини-ле
Деңнээр сөзү — «Араатан!» боор.
А ол кандыг араатаныл:
Арзылаң? Пар? Мажаалай бе?

Араатаннар, ынчанмыже,
Аай-баш чок халдавастар.
Бойдус номнаан дүрүмнерлиг,
Боттары-ла сагып шыдаар.

Кижилерде харын бужар,
Хирлиг чорук көвүдээн-дир:
Боттары-ла өлүржүп каар,
Боттары-ла үптежи бээр...

Оорларны болганчок-ла
«Ийи буттуг бөрүлөр!» дээр.
Ол-даа база чымчак дээр мен,
Иштинче киир сөглеттинмээн.

Кокаарактар кажан, каяа
Өлүм чепсээ чепсегленгеш,
Кожаларын,
кижилер дег,
Өршээл чокка оорлап чоржук?

Малчын аалдың кавызынга
Үңгүрүн чоок казып алгаш,
Малче халдап — багын кылбас,
Үе-дүптен чонум билир...

Кандыг-ла бир чуттуг чүүлдү
Хаван-биле холбай бээрлер.
Күжүр кижини аңаа көөрдө,
Күзүңгүден арыг дег боор.

Ораным сээң кагдынганың
Оглуңнуң мээң буруум эвес —
Холгаарлакчы партияның
ады-биле

Хойтпактап каан
Баштыңнарның
Уүлгедии-дир.

Өзүп орган суурумдан
Өргөн безин артпайн барган.
Ында-мында
дайын-байлаа болган-даа дег,
Ынаар-мынаар
дажыгладып,
үптеттирген.

Өгбелерим чевег-хөөрү
Өскүссүрөп чыдып калган.
Чалбак чонум
чарыча мал,
кодан хой дег

«Чаңгыс черже» —
сыннар ажыр
сывыртыпкан.

Амыдырал дески турбаан,
Аңаа чүү-даа болуп турду...
Ынчалза-даа төлдериң сээ
багын кагбаан,
Ыятпас сен. Чоргаарланыр эргелиг сен!

Черге калыр мөчүм безин
Сеңээ дагын эглип келир.
Ава черим
сенден
мени кажанда-даа
Аңгылаптар
ындыг сүр күш
турбас чүве.

Ак-Хем, Ак-Хем, төрөөн черим!
Амы-тыным тудуш черим!
Чадаганга
чаңгыс
ыр-даа кожупсумза,
Салгал дамчаан черим сеңээ белээм болзун!

1964, 1994

КИЖИЛЕРНИҢ СЕТКИЛИ БАЙ

Ол черде чурттап чоруур эң-талам
шүлүкчү Салчак Чалбыш оглу
Сарыгоолга

«Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла-Тайга!» —
Анай кара чажымдан-на
угаанга сиир

Аялгаңны,
өпөй ыр дег,
дыңнап өстүм.

Чаа-Хөлге хиним кескен,
Чаа-Хөлге доруккан мен.
Ынчанмыже,
шырайыңны чаңгыс көргөш,
Ырда кирген чурууң ол деп танып калдым.

Агаарыңны хөрек долдур
Амзап тынгаш, секпередим!
Хүндүлээчел,
эки чоннуң көрүжүңгө
Кузел ханып,
сорук кирип омакшыдым!

Орай келген аалчың мен дээш,
Ондаксынар барымдаам чок:
Ак-көк Тывам
кезии
сенден эгениг чок
Айтырар дээн айтырым бар, оваарып көр:

Алгаттырган байың чүдөл?
Алды чүзүн малыңда бе?
Элдептиг
хөй
аң-мең турлаа болганың бе?
Эгээртинемес
казар байлааң үүжези бе?

Чуу-даа дизе — удурланмас,
Чүүлдүгзүнүп, каттыжар мен.
Ынчалза-даа кижилериң
сеткили бай,
Ынчангаштың
ындыг боор деп немеп каар мен.

Танышпазың оолдар сени «даай» дижип,
Таакпы,

от,
арагаң дээр,
акша негээр!

Бербезиңзе —
чудуруун-на көөргедирлер,
Мелегейлер кандыг кончуг арбыдаан-дыр?!

Юрий Кюнзегеш

ШҮЛҮКЧҮГЕ ТУРАСКААЛДЫ ХАЙЫРЛАЗЫН

С е д и п о г л у С е р е н - о о л д у њ
маанайыга сеткилимден
кажыыдап мөгөйдүм

Шүлүкчүнүң аьдының бажы хоя берген,
Чүрээ доктаап, сокпастады. Кажыыдалдың
Чудүрүлген кара дажы эктим базып,
Чүстөр чештип — баарым ажып саргып туру.

Кара-баарзык чуургазы дег бөрбек мөндүр
Ханам соктап, соңгам буза догдурашкан,
Салымыңның ёралыындан караам чажы —
Чаактарымда соок доштар эривейн тур.

Изиң чайың халыын хүнү шонарга-даа
Иштим-хөңнүм дидирээни намдавайн-дыр.
Дээр, Чер, Ай, Хүн-биле тудуш чаяанныгның
Дээди ыдыы сеңээ канчап болушпааныл?

«Сарыг хүннүг өртемчейден чарлыр шагың
Шала элек, эрте-дир» деп, оода-ла,
Чүге сени оваартпааныл? Сагып чораан
Чүдүлгези шүлүк боорга ыялаан бе?

Бетикпейн саамчып чоруур сеткилицниң
Бртинезин кижилерге харам чокка
Үлөп чордуң... Аа халак, үүртээн-дийин,
Үүлөңни домнай суйбаар одучу чок.

Шүлүкчү сээң сүнезиниң адырылгаш,
Чүүн шенеп Дээрже үнер. Алызында,
Чонувустуң угаанында овуруңнуң
Чоогун эргип, каап чадап эрээленир.

Аян ырың Эрлик оран эргининге
Ара боглуп соксаза-даа, хунук уян
Аялгазы чүректерден чаңгылангаш,
Ак-көк хемниң дагларынга чурттап пөкпес.

Чурттап пөкпес! — Тыва чонуң тынныг чорд!
Чулаң өшпес! Сагыштарда шыгжадып каан
Судурларың маанайыңның хөгжүмү бооп,
Чуртталгаңны уламчылап мөңгө артар.

Улуг-Хемниң чавырылбас үер чалгыы,
Улузуңнуң дөгөйленмес чечен сөзү
Шүлүкчүге эверевес тураскаалды
Сүлдө өршээ, хайырлазын. Өршээ, хайыракан!

1994 ч. июнь 14

ҮНДҮР ЧАЛГЫП КААПТАР

Боданганы — ботка херек.

Ү л е г е р с ө с .

Бодун тудуп адаттыңган
«Бодалчылар», «шинчээчилер»
Меге хоозун дүжүн сактып,
Мени бастып, шамнап турлар.

Сеткил оргаан хоочурадыр
Сезик — өжээн нептередир
Нүгүл даарта эжимниң Сээң
Нүүрүндүве хоран огуур.

Мен-дая, сен-даа хамаан эвес,
Мегелетпээн, хоптатпаан бе! —
Өскелерге аагы чедип,
Өөскүзе, айыыл болур.

Калганнарны бараа тудуп,
Кара черже хөмдүргелек
Амылыгже чараа-чинин
Аданнар дег чажып турлар.

Арны дүктүг чалчааларны
Амдажытса — улам маргыыр:
Төөгүвүсче аткан оьктан
Төлдүң чолу бүрлүп болур.

Карактары уштунгуже
«Караң-көрнүп» каргыш салган
«Бүдүү билир» ёозажокка
Бүзүреве, эргим эжим.

Бокту-хирни улус таныыр,
Бодамчалыг — серемчилик:
Үерленген Улуг-Хем дег,
Үндүр чалгып кааптар ийин!

ААГАЙЛАВА

Амыдырал, ынакшылдың
Өөрүшкүлүг таалалы,
Өлүм кызаан кажыдалы
Аңган шагның тоолдарында,
Амгы хүннүң ырларында
Өртеп каан аът болу берген.

Өртемчейниң хүнү ышкаш,
Өөмнү эртен баккылап кээр,
Ону кежээ каапкаш баар.
Оожургалдың даамчыралын,
Очалаңның муңгаралын
Оюп эрткен амытан чок.

Хүннү көргөш хүлүмзүрээр,
Айның чырыын алаң кайгаар,
Сылдыстыгда сырынналыр
Күжүр чүрээм, мени өршээ,
Чымыш ижим урукшуваанда
Амыр-дышче аагайлава!

Өртеглиг аът оьттап алзын,
Өлчейлик Хүн чырып турзун,
Сылдыс, Айдан сырын салгын
Сыылады челбии келзин —
Сыгырга дег үнүм ам-даа
Сынга, хемге чаңгыланзын.

1994, июнь 29.

ОЧАЛАҢ

Хайыра чок изиткен хүн. Кажандан бээр чернин кыры, чалбыштыг дыл чылгапкан дег, хөө кара болу берген, тигленгилеп, кестип, чарлып, кадып калган чыдары ол? Дээр безин, агаргыже изиткештиң черни дуглай базырып каан халып ышкаш... Оода-ла доозунну буртуладыр доюлдура хадый кааптар салгын-даа чок...

Мурнунда бо делгем хову — кандыг-ла ийик — моон еске, бир-ле янзы чурумалдыг чыткан ышкаш, ындыг үе кажан шагда... турду ыйнаан... ынчан харын бо-ла черни көргөн дег мен, ынчалза-даа... бар шаам-биле кызып-кызып бодангаш-даа черле сактып чадап кагдым.

Карактарга илдиккештиң сактыышкынны оттуруптар чүү-даа чок... чүү-даа чок...

Чүгле дуу ол карара-ла кадып калган будуктарын дээрже сунган чаңгыс талды көөрүмге...

...бо-ла сарыг өртемчейниң сагыжының үе-дүште уттундурган булуңунда кара чааскаан артып калган... бодум-даа дег.

Бир-ле шагда «Мында мен» деп, «Мени утпайн, вагбайн кер» деп, делегей-даа, дээр-даа мени дыңнавазын дээш, алгырып-ла, кускуннап-ла турган боор мен.

Кагып суксааш, үнүм читкен; кургагылааш, кестяп чарлып балыгланган эриннерим ээлбестээн — чаңгыс сөс-даа сөглей албас...

...а мээң кыйгым дээрге четпейн, кара чаңгыс шап бо тал дег, ол-ла ояар көжүп калган — чаңгы-даа чок, хары-даа чок...

...агаар мында — өттүр көстүр бир-ле даштан шуткуп каан дег — сырыннап кээр шимчээшкин-даа, шылырт кынып шимээн-даа чок...

өлүмзүргей хову кырын карак чивеш аразында янзы-бүрү өңнер-биле будуй каапкаш, бырлаш кынып, чиде хонар — оода-ла чиргилчиннер көзүлбестээн...

¹ О ч а л а ң — човалаң (Кижиниң соңгу назыда аң, мал, куш, кижилер, курт-кымыскайк болгаш өске-даа янзы-бүрү дириг амытаннар бооп, тос катап хуулуп төрүттүнениниң бир эргилдезин моолдап орчлаң дээр. Алыс уткаы: сөс удаа хуулуп, хинчектенип-түрөп чорааш, тос дугаарында Богда бурган болуп бодараар дээн бодалды илереткен).

...Үе безин, шилдейген бо агаар ышкаш, чаңгыс черде турулкан дег — эрткен өйнүң чиргилчини сактыышкын бооп, келир өйнүң чиргилчини күзөлдер бооп баарымга шывыраңнап, шокараңнап көзүлбестээн...

Уттунмас улуг даш дег, ыржым-биле базыртынган шак бо черниң кыры-биле, өөрүнден аза берген куш ышкаш, чаңгыс булут согур душ бооп, оода-ла ужу көстүп салдап эртсе...

...мынча өйде өжер четкен идегелим, ыя хензиг оон-даа бол сырбектенгеш, авазының эдээнден так халбактангаш чаш төл ышкаш, аакталып салдыкпастай бээр ийик мен...

...өжүп калган үе болгаш өлүг ыржым хенертен-не буступ дүшкеш, дамырактар шулураажы болуп алгаш, дирлип келир — Чаъс болза...

Сеткилимниң мунгак долган булуңунда, кударалдың кадып калган дестиг ханын чуй шааптар, амыдырал-чуртталганың утка-дөзүн ажыдып бээр, Алыс Шынының арыг суглуг Чаъс болза...

ЫРЖЫМ

Эгезинде чүү-даа турбаан. — Чүгле ыржым — чүгле Ыржым — чүгле...

Мөңгө Ыржым — карак чивеш аразы дег — төнмес-батпас — Мөңгө Ыржым — бодун боду төнчү чокка дыңнаалаан дег —

Хенертен-не ыржым өттүр бир-ле шимээн — частыышкын дег — балыгланган куш ышкаш Ыржым ынчан сырбаш кынып —

Ыржым ынчан бүгү боду чыырлыш кынган.

А дааш-шимээн ол-ла хевээр соксавастаан. — Бир-ле улуг аар-ла чүүл коңгурткайндыр чуглуп-чуглуп, Ыржым-биле чаалышкаш, чыккыладыр буступ, чарлып турган ышкаш —

Удаваанда дааш-шимээн бүрүзү-ле боду тускай аттыг болуп — аразында ылгалы-даа, адырылбас тудушкаа-даа көстүп калган —

дызырткайнып сымыранган оттуң даажы —

каткы, чугаа, алгы-кышкы —

экиктерниң ажыттынып, хагдынганы —

самнаан буттар токкулаажы —

ыы-сыы болгаш аялга дээш оон-даа өске — оон-даа өске.

А ол бүгү дааштарның уязының ады база... эмге-тикчок — Бажың, Орду, Хоорай, Шивээ...

Ыржым ону — сая-сая сылдыстарын чивеңнедип черже көргөн мөңгө Дээр дег — шыргай арга аразындан кижилернин чуртталгазын сонуургаанзыг кайгап-хараан бир-ле аң дег — шак-ла ынчаар ылым-чылым болу берген — дыңнап турган.

Ур-даа болбаан — шимээн-дааштың күжү кошкап — даңгаар эртен сылдыстарның чивеңнээжи бүлүртүңнеп, чоорту эстип чидери дег — улуг тынган, харыксырай ишкирниккен, бүлүрертир сымыранган чүве-даа дег — янзы-бүрү шылырааштар, сылдырааштар болу берген.

Шак-ла ынчан шимээн-дааштың уязының ортузунга — баларланып, эриктери тулааланган чыдыг хөөлбек ортузунга хар дег аккыр кадын-чечек көстүп келгеш, халбаңнарын аяар чазып турган-даа дег — чаа Ыржым — көңгүс арыг — чап-чаа Ыржым төрүттүнгөн.

Бо-ла-дыр-ла... Ийи Ыржым уткужуп кээп, тутчу берген. — Шимээн-дааштың Шивээзи-даа хензиг безин шылырт дивейн, буступ дүшкөш, ыйба-хүл бооп эстеп, хадып чиде берген.

Сактырга-ла, эгезинден эгелээш-ле чүү-даа болбаан чүве ышкаш. — Чүглө Ыржым. — Мөңгө Ыржым — бодун боду хөгледир дээш, бо-ла бүгү төөгүнү бодунга-ла төөгүп берип — бодун боду дыңнаалаан дег...

Чүглө харын Ыржым боду бир-ле өске апарган дег — сактырга-ла буступ калган ойнааракче көрүп алган бичин оолчук — караа чаштыг — ыыт-дааш чок турган ышкаш...

ДАМДЫЛАР

Дым-дым-дым...

Кылаң-кылаң дамдылар...

Дыка-ла үр чугаалангаш — шаа төнүп — кезек болгаш, катап база — улуг тынганаш — бир-ле кижини сагыш-хөңнүн тайылбырлап бериксээн дег. — Чаап чоруй — хөөнүг, хөөн чок — соксаш кыннып — боданган дег, ыыт-дааш чок туруп-туруп — улаштыр-ла дамдыларын ийи-бирлеп оскунуп каап, дагжап турар — күскү чачыс бе?

Дым-дым-дым...

Дамдыларның даажында — ында-хаая — үе өтгүр сагыш-жыңга дыңналып кээр эргим үн дег — бүргөг дээрде — булуттарның аразында ойбак черден — чырыш кынган херел ышкаш — идегелдиң хөөнү-даа дыңналган дег — хензиг

када. — Часкы дамды аялгазы — амдыгаа дээр — чаңгыла-
нып арткан чоор бе?

Кылаң-кылаң —

Карак чажы караңнадыр баткан-даа дег — кандыг аай
чоор?

Дүп чок кара тамыдыва октаан даш дег, айтырыглар —
айтырыглар... — Аар-ла-дыр!

Коң-коң-коң...

Талыгырда коңгалар-даа дүвүренчиг эткен ышкаш —
дамдыларың — улам-на аар — улам-на аар — шимээн-даа-
жы — кулак-уюк!

Көрүнчүк дег, дески болгаш арыг суунче кээп дүшкен
каш дамды сагыжыңның оожургалын — чаза тепсин — хөл-
зедипти...

Каш-ла дамды. —

Кастыктарың судалында коңга болган.

Каш-ла дамды...

Сеткилиңниң ханы кудуу частышкынның төнмес, батпас
чаңгызынга шыдашпайн — буступ дүжүп — аргалал чок
кударалга хөмдүрүптү.

Дым-дым-дым...

Кылаң-кылаң дамдылар. —

Борбак даш бооп боостаага чыгып-чыгып —

Кара тамы дүвүндүвө оскундуруп баткан ышкаш, кара
баарын халаш кылдыр — буза дүжүп — ишкирниккен ың
болуп чаңгыланыр.

Дүмбей дүне үе-шагның шимээн-даажы — улам тода. —

Чүрек өттүр — согуннар дег — мөңгө өйнүң дамдыла-
ры — карак-чивеш, карак-чивеш — мөндүш-мөндүш — хен-
зиг-хензиг көрүнчүктер — сээң арның, сени бүргээн кызыгаар
чок делегей-даа карак чивеш аразы бооп чайнаш кылдыр
көстү каапкаш — буступ-ла каар...

Карак чивеш бүрүзүндө мөңгө өйнүң частышкыны чаң-
гыланган. —

Карак чивеш бүрүзү-ле — үе-шагның дамдызы бооп —
эрткен болгаш келир өйнү көрүнчүктей көргүзүптер. — Бодап
көр даан — карак чивеш санында-ла — эмге-тикчок өртем-
чейлер буступ дүжүп — частып чарлып — эстип чидип —
өлүп турар...

Дым-дым-дым...

Арыг кылаң чырыткылар — сеткилиңни сербээдедир
кымчылай шаап — кылажыңны доктаадыптар. — Хөлүгүр
куу күскү чаыстың дамдылары — чаагың куду — сагыш
чүрек шыырныгар — дидиргей соок — дидиргей соок...

Кара тамы тыныжы дег...

ЭЖИКТЕР

Оларга бис хүнде он-чээрби-даа катап таварышкылаар бис. Олар янзы-бүрү болгулаар, ынчалза-даа бистиң оларга чаңчыкканывыс аажок. Бис оларны азы бодувусче тыртар, азы ндер бис, а олар ажыгтынгаш, бисти азы кирип, азы дашкаар үндүрүп турар. А чамдыкта бистиң мурнувуска ажыгтынар хөңнү-даа чок улуургактары-даа таварышкылаар. А чамдыктарынче бисти күш-биле кирип иткилептер таварылгалар база бар, азы күш-биле үндүр идиптер. Бистиң күзеливис бар, чогуң-даа айтырбас... Эжиктиң кастактарынче буттарывыс-биле тептинеривиске-даа, тудаларындан так халбактарывыска-даа...

А бо чырык өртемчейге бис база-ла ынчаар көстүп кээр болгай бис, а оон бо чуртталгадан бисти база шак-ла ынчаар үндүр идип кааптар ийик чоп. Чүгле эң-не сөөлгү эжикти бистиң соовустан, бистиң ыг чок чөпшээреливис-биле дуй кадап турар. Бис ол үеде шынап-ла ыг чок чөпшээреливис чыдар болгай бис. Элдептиин аа! Таанда-ла, чежемейниң чигзинип чорзувусса, сеткиливистиң ында-ла бир ырак чажыт ханызында, «Шак бо эң сөөлгү эжиктиң соонда, ында, ооң артында, ыржым дүмбейде чааскаанзыралдан дезип үне берип болур база бир Эжик бар» — деп бодап, идегеп, бүзүрөп чоруурувус ылап-ла чоор бе?...

ЧЫРЫК БОЛГАШ ХӨЛЕГЕ

«Чырык черле бодунуң дүмбейни чырыдып шыдаптары хире. Дүмбейниң аңаа берген девискээринге тергидеп турардыр. А оон ыңай чырыыр дизе, базым бүрүзү — тулчуушкундур» — деп, муңгарап боданып ордум. «Ийе, шын, шын, ол хамаан чок Чырыктың бодунуң девискээринде безин ооң эрге-күжү бүрүн эвес булуннар бар болдур ийин» — деп, мээң хөлөгем амырап, кочуургап улашты.

Оода бодумнуң-на хөлөгемни канчаптар чоор...

БИР ЭВЕС

Шак бо билиишкинге ол дыка үр болгаш келген. Ам ажырбас, бергедээшкиннер, муңчулуушкуннар эрткен, ам шунту чүве артында арткан. Ол бүгү чүвени деңзигүүрлеп бодангаш, үзе шийтпирлеп алган — ол чоруптар ужурлуг. Ону ам кым-даа тудуп, доктаадып шыдавас, ол боду безин. Ол чо-

руптар ужурлуг, дүрген, дүвү-далаш-биле... бодундан чоруптар ужурлуг. Чүгле ынчан ол боду бодун тып ап болур. Бирле черге хөй улус аразынга, азы ээн кудумчужугашка согурдуш бооп, ойлаар, чайлаар арга чок кылдыр үскүлежини, таваржып келгеш. Бир эвес ындыг кежик таваржыр чүве болза... Бир эвес каржы бербес болза... Бир эвес танып каар болза... Бир эвес танып кааш, чоокшулап барып, чугаалажыксай бээр болза...

ЫНДА БУРГАН ЧУРТТАП ТУРАР

Ол бүгү назынында ынаар, өрү көрүп: «Ында Бурган чурттап турар, Ол менээ көзүлбес, ынчалза-даа Ол боду мени көрүп турар. Ол мени чаяп бодараткан, ынчангаш бүгү чүве Ооң эргезинде болгаш күжүнде» деп, бодап чоруур. Ол часпайн чоруур... Ынчалза-даа ооң бодап чорууру демги «Ол» база-ла бүгү назынында ынаар, өрү көрүп: «Ында Бурган чурттап турар, Ол менээ көзүлбес, ынчалза-даа Ол боду мени көрүп турар. Ол мени чаяп бодараткан, ынчангаш бүгү чүве Ооң эргезинде болгаш күжүнде» деп, бодап чоруурун ол билбес. Ол-ла хевээр олар бот-боттарынче чүү-даа көрбес карактары-биле көржүп алган, дыка-ла үр чурттап чоруурлар. Оларның кайызы алыс шын Бурганыл дээрзин кым-даа билбес. Чогуум черле кым кымны чаяп бодарадып турар чүве ирги?

Бавуужап Ондар

АККЫР ӨРГЭЭ

Агып төнмес аржаан болган
Арыг суглар кайда дизе,
Чээним дээнзиг көөрге дег
Черим кезии Чээнектен эгелээр мен.

Сериин шөлээн тайгаларга
Чечектерден ада дизе,
Челээш өңнүң кызыл минчии
Четчип бышкан шеңне чечээн баштадыр мен.

Өле баштыг өгбелер дег,
Йөрээлдерден салам дизе,
Хендерге дег хертеш чоргаар
Херээженге йөрээлимден эгелээр мен.

Ылаптыг дорт ынаа кылыр
Ыяштардан шили дизе,
Ыржым шынаа, шыргай аьргаа
Ынаам сөглээн йөрээлимден эгелээр мен.

Бедик черниң белин тевер
Бениң оглун дериир дизе,
Ээзи хөй эки аьтка
Эриг чымчак йөрээлимден эгелээр мен.

Аартынган кавайыңны
Алдаржыдып көрөм дизе,
Хүнге, Черге, хүрең дытка
Хүндүткелдиг йөрээлимден эгелээр мен.

Аразындан суг-даа акпас.
Найыралды алга дизе,
Назы болчаан ынакшылдың
Аккыр чараш йөрээлинден эгелээр мен.

Осур-оол Монгуш

КЫРГАН БАШКЫ

Автопортрет

Кырый бээрге, кыпсынчыг дээш,
Кылыр иштен ойталавадым.
Каш борбак өшкү, хоюм
Карактажыр шору-ла мен.

Чыда өлүр чылан эвес,
Чырык хүннүң адаан орта
Шыдавыже чурттаар дээштиң,
Шырбайбастың аргазы чок.

Узун назын назылааным
Ужурунуң баажызы —
Шагдан тура өгбелерим
Чаңчылдарын сагаанымда.

Бежен чылда башкылааштың,
Пенсиялап үне бердим.
Кырып келгеш сактырымга,
Кыстырган дег шала чиктиг.

Чажыргаштың чоорул ону,
Чазаавыстың берген хуузу
Хире шаанче, бора бүдүн
Хлебке-ле дөңгүп чедер.

Кедергей аар өртект ужун
Хеп-даа садып кетпестедим.
Бораң-сараң чүве кедип,
Борастанып чоруур-дур мен.

Чүс хар чедир чурттаар эвес,
Үпчүген бооп көзүлбес дээш,
Чүвүрүмнүң ойбак дискээн
Үгдешкилеп, чамап ор мен.

Элей берген күскү идиим,
Эмчигир аас ашкан ышкаш,
Ында-мында сөктүгүлөп,
Ырзайгылаан кончуу сүргей.

Доңганымдан сузум куду,
Доңгагар-ла үвүргей куу.
Таныттынмас чыгыы боор мен,
Даргам безин мендилешпес.

Кыйыым-биле аныяктар
Кыдат торгу чүмненипкен,
Кыжыраан дег дыка коя
Кылаштажып эртип чыдар.

Кырган башкы менде чүү боор...
Чонум дээштиң ажы-төлдүң
Кыдыраажын эдип, хынап,
Човулаңым чүктеп эртим.

Чанымда бо саарлыкчы
«Тойотазы» долу шилдиг:
— Чалгаа чазар чүвең, ма! — деп,
Дора көрүп сыгаар чыгыы.

«Кырган башкы сенде чүү боор,
Кымга-даа ам херээң эрткен»
Кылдыр бодаар өөдежokka
Кылдым хайнып өжежир мен.

Човаар чүвем ам-даа көвей,
Чоннуң ажы-төлү дээштиң,
Кады-кожа кижилерге
Карак-кулак болбушаан мен.

Оода чадаар, каш инек
Онча-менди азыраары —
Арын-нүүрге ак оруум,
Арат чонга үлегерим.

Кижилерден арта берген
Каас-коя эдим чок бол,
Кижизиткен ажы-төлүм
Кайда-кайда сурагжааннар.

Чоннуң келир үези дээш,
Човалгамның орнун төлээн
Чогаадыкчы эмчи, башкы
Чоргаарланыр салгалым хөй.

Сергей Норбу

КӨРГЕН КАРААҢ УТКАЗЫНДА

М. Өлчөй-оолга

Хөрек-чүрээң делгеминде
Көвей чылдың чаагай дүжүт, дуржулга бар.
Көжүй берген күжүр бодум
Көргөн карааң херелинге чыннып ор мен.

Хөрек-чүрээң ыржымында
Амыр әвес үүле-иштиң түңнели бар.
Амыдырал булак суунга —
Көргөн карааң шакпынынга чунуп ор мен.

Хөрек-чүрээң диньмидинде
Хөйге чонга чеде берген, ырларың бар.
Хөнеленген ак, караны
Көргөн карааң уткалыындан номчуп ор мен.

Бижек чокта,
 Хынның меңээ херээ чүү боор.
 Билзек чокта,
 Сырганы-даа каастангаш чоор.
 Билиг чокта,
 Сыңзып чораан ажыы чок боор.

АКШЫП ОРАР ШЫРАЙЫНДА

Сонет

Шала шириин акшып орап шырайында
 Сыгы элбек оңган бойдус көстүп келди,
 Шаңгыр чимис ийи карааң оңгарында
 Сыңзыг, чыпшык көрүш үлүү тырлы берди.

Хөлүн эртир ындыг аажың сынык будуун
 Ээлдир тыртып, үе-шагның хоозун шагы,
 Хөөрем чокка, назын чартыын алгаш баарга,
 Ээлдек чаңың чараш сывы саглаш диди.

Хөй-ле чылда, алдар мактал чалбыыжынга
 Хөөлүг кара чадаң ыяш болуп келдиң,
 Өөрөк, хөглүг бөдүүн чаңың сыпта чогул.

Өле бажың угаан-биле деңге чырып,
 Баскан изиң ыйгылынга шынның кежи,
 База катап чечектелип келир болзун.

СЫЫРТКЫЫШТАДЫ

Аразында айлар, чылдар сүмелешкеш,
 Кара бажым хөө-ле кара дүмбейинге,
 Аккыр буурул кырышкынның назын куннун
 Кастыым орта эккеп каанын эскербедим.

Авыралдап кижик дилээр чаңгыс углуг,
 Херии, узак херли берген салым оруу
 Авыяастың уржуу-биле өрүттүнүп,
 Хендир ышкаш үргүлчү-ле шорбажыр-дыр.

Дедир ээлбес чуртталганың эки-багын,
 Шаап эрткен үе-шагны херечилеп,
 Хертеш сыным шала эглип, сагыш муңгак
 Чалыы шаамның кадык шыыраан сыырткыыштады.

* * *

Улус чыглыр көскү черде, кудумчуда
Угаан кирген ача болур, ава болур
Угбаялар, акыялар чалчыын дыңнааш,
Улуг тынып бичии кижии муңгарады.

* * *

Эзиннелдир хову кежир маңнаар кулун
Эзертепкеш, чорук кылыр үең келди.
Эзегилеп, херлип-көстүп оруп албайн,
Эзеңгиден халбактанып көрөм, оглум.

* * *

Мактаптарга холдарымдан чүглер үңгөш,
Таалалдың кудайыңга ужуп четкөш
Талыгырдан октаан даш дег, дедир куду
Малгаштыва шымны берген хүнүм-даа бар.

Бактаптарга буттарымда сиирлер дыңзып,
Майыктарым хавыргыже калгып чорааш,
Баалык ажыр, шынаа кежир суурга чедип,
Макталдыва чедир баскан шагым-даа бар.

* * *

Кара черге мөңгө чурттап шыдаар эвес,
Кадыым үрөп, чазый аарыг кедеп чорда,
Сарыг шокар, хинчек долган сагыжымда
Часкы шаг дег чылыг, өңгүр бодал чогул.

* * *

Чакпа меңээ турган болза,
Далайдыва шымны бергөш, үнмейн барза.
Чалгын меңээ турган болза,
Далаш чокка чалымнарже ужа берзе.
Хамнаар чаян турган болза,
Хамык бакты кижилерден арытсымза.

Охемчик Ондар

КАЗЫРГЫ МЕН

Кылаштаарга кыйырткайнып,
Хыйланган дег дыңналгылаар
Кылын харны кырлай аарак,
Хаактар кеткеш, сыг-саг кынныр
Казыргы дег хаакчы мен.

Кадыр ийни өрү-куду
Харны-хөрнү дүвүлендир,
Арга-ыяш артын-иштин
Ара дүшпейн халдып эртер
Аттыг эрес хаакчы мен.

Бедик сын-даа меңээ чайлыг,
Мелдер-ойну дескетпес мен.
Шаттар кыры ооргаларга
Чараш хээлер шыя каапкаш,
Чанып орда казыргы мен.

ШООДАЙЛАП АЛЫРЫМ КАЙ

Хар дээр аккыр чоорганныг
Хаттыг эртен, соок кыжын
Хүрең-кызыл тавак ышкаш
Хүннү уткуй халдып ор бис.

Хүлүмзүрөөн, каттырымзаан
Хүнчүгежим шуралыктап,
Дуруг кырлап маңнап орда,
Тудуп алыр арга-даа чок.

Хая кырлап эрте дүшкеш,
Карактарны чалдандырып,
Чыннып алыр чылыы-даа чок,
Чырыы-биле бараан болду.

Хола тавак болуп алгаш,
Кожажарны ажа дүштү.
Чоога өрү маңнап орда,
Шоодайлап алырым кай.

ХӨӨРЕМИК ВЕРТОЛЕТ

Узун-узун хүртүлөрлиг
Уруглар ойнаар вертолёт мен.
Хөделирде хөрээм долдур
Хөөмейлеп алыр-дыр мен.
Ооргамга дүрген-не кээп,
Олууруңар, уруглар, оолдар!

Мээң-биле кады ужуп,
Бедик дагдан хараңарам.
Халбактанып алыңар, аа.
Каргыраалап, ырлап берейн,
Кады хөглөп ужуп чорааш
Каптагайны эргиилиңер.

Туттунуңар, уруглар, оолдар!
Тура халып үндүм-не оң.
Делегейни дескингештиң
Дедир эглип келиилиңер.
Бензин, үс-даа хереглөвөс,
Мен дег эки вертолёт чок.

Галина Хомушку

КАРГЫРААЛАП ОЛУРУПТАР...

Сарыг шайы изиг отка хайнып турда,
Шагаа шагын ажы-төлү манап орда,
Аът баштыг бызаанчыга үдөдипкен
Ачам үнү арга-дашка чаңгыланыр.

Хүннү мурнай оттуп келир куштар безин
Хүлүрээжин соскадыпкаш дыңнагылаар.
Хүрөң кызыл чаактарлыг мээң авам
Хүлүмзүрүп, чүңүн ээрип таалап оран.

Суугуда от чалбыышталып өөскүп турда,
Суудур тынгат, каргыраалап олуруптар.
Үнгөн хүннүң херелдери ынаага дээп,
Үвүрээрген баштарывыс суйбагылаар.

Карактарым шийип алгаш чыткылаар мен,
Кайгамчыктыг ыры мени куспактай бээр...

АЧАМ ЫРЫ ЭВЕС БОЛЗА

Ачам ыры эвес болза...

Аткан даңның херелдерин уткуур мен бе?

Ачам биле аравыста өпей ырыны

Ажы-төлге бараалгадыр шаам кайыл.

Черге дүжүп чаяттыңан хүнүмден бээр

Четчип быжып келгижемче дыңнап келген

Ачам ыры амыдырал ужуун тутсуп,

Аас-кежик туюлунче кокпам үдээн.

* * *

Чараш өңгүр чечек болуп,

Частып келем, күжүр ачай.

Чаныңга кээп оожургап ап,

Чаагай айдыс тынып алайын.

Арга долдур ырлап турар

Айлаң куш бооп ужуп келем,

Авам биле ийилээн кээп,

Аян ырың дыңнап аар бис.

Арыг кылаң күчү күштүг

Аржаан болуп агып келем.

Адыжымга дозуп алгаш,

Арным чунуп сергеп алайын.

* * *

Чалыы шаамның ээргииштелген хатчыгажы,

Чадам кырын ширбий тыртып бербес сен бе?

Талыгырдан эккеп турган медээлерин

Таваар төөгүп, сеткилимни өөртпес деп бе?

Соок-даа бол чүрээмге чоок эргим хадым,

Соңгам караан соктап келбес апардың бе?

Маажым чүрээм сорбулап кааш, чоруй барган

Барасканның аагын ширбип бербес сен бе?

Шаңгыр-оол Доржу

ХҮННЕР ШУУШТУР ЭВЕС-ДАА БОЛ

Чараш-тыр сен, эргим-дир сен,
Чаңың база чаптанчыг-дыр.
Сени көргөн санымда-ла
Сеткил-чүрээм сергеп кээр-дир.

Аныяамда сенден чүге
Аза берген албыс боор мен.
Ам-на черле сеңээ чүге
Аажок ынак шулбус боор мен.

Чүрээмейде шыгжап чоруур
Чүгле чаңгыс чажыдым бар:
Чаным орта кээриңге
Чассыдып каап чорзумза чүл?

Эгин кожа олурупкаш,
Эрниң, чаагың ошкап ора,
Хүннер шууштур эвес-даа бол,
Хүлүмзүрүүң көрүмзе чүл?

Арыг чүрээм күзелениң
Айтырыыңга хары кылдыр
Талаар мен деп ойталавайн
Таалалдан оттуруп каайт.

БАЖЫҢ-АЛААК ООЛДАРЫ, КЫСТАРЫ БИС

Чараш чаңныг Чадаана кем ээреминге
Чажывыстан эштип, шымнып, шыдал кирип,
Судалывыс үзүктөлбөс күштүг согуун
Чуртталгавыс тевии-биле доңнап алган.
Байыыргавас, улуургавас сеткил бүргээн
Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.

Кады, тооруу, үнүштери, аржааннары
Ханывысты солуп чоруур күчүлүүндөн
Ававыс дег, ачавыс дег черивиске

Аян тудар талантывыс чаяаттынган
Байлак сөстүг, уран ырлыг, танцы-самныг
Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.

Эмдик аъттар өөредип, мунар дээнде
Эрес-кайгал мөзү-бүдүш ээзи апаар,
Соругдаанын чедип аар деп угаганда
Чоргаар омаа улам дендеп кыптыга бээр
Бардам, тенок, ааспырак бачыды чок
Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.

Сава сыңмас амданныг сүт саарылзын,
Чаагай дүжүт, көвүдезин немешсин дээш
Ажыг дерни төгеринден ырма сынмас
Ажыл кылып, хондур-дүндүр иженип кээр
Балдыр сыкпас, карак кызыл, орлан чанныг
Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.

Саая Майнак

КАРАКТАП ААР ЧОННУГ БОЛГАШ

Карактарым
Кара хай бооп, көрбейн барза,
Карбаланып, суйбаланып өлбес боор мен.

Кады чурттаан
Хайым чонум чедип алгаш,
Кады кыраан бөдей өөмгө чедирип каар.

Хамык улус
Халактадып чораан болза,
Хая көрбейн, ческинген дег эрте бээрлер.

Караам — чонум
Кажан шагда мени кагбас,
Кавайым — чер мени чылды куспактап аар.

Кара хай бооп, көрбейн барза,
Карактарым
Карактап аар чоннуг болгаш чоргаар чор мен.

ЫНАКШЫЛДЫҢ ААГЫ

Буруңгаарлап, аалыңга чедер дээрге,
Бутту, холду хүлүп каан дег,
Бууга берген олурар.

Хая көрнүп, эрткен өйнү сактыр дээрге,
Карактарны шарып каан дег,
Хамык чүве көзүлбес.

Сеткил-сагыш дүвүрелин сөглээр дээрге,
Семеттинмес, чүрек ажыыр,
Чечен сөстөр тывылбас.

Чуртталганы чажыт чокка төөгүүр дээрге,
Шупту чүве уттунган дег,
Чугаалаптар харыы чок.

Ышкам хөрээн ажыдар дээш, ырлаар дээрге,
Ызы келир аарышкы дег,
Ыйт үнмес, үнү чок дег.

Ынакшыырга мындыг берге, аактыг болгаш,
«Ыры бажы каткан» ышкаш,
Ырма сынчыг чүве-дир.

АШКАН ХҮН ДЕГ

Черге өг тип,
Сээң-биле чурттазын дээш,
Авам мени оол кылдыр божаан хире.

Айыыл-халап,
Аас-дылдан чарып аар дээш,
Сээң-биле салым-чолум каткан боор мен.

Эжеш чурттаар
Эрге-чассыг аңгырлар дег,
Эгин кожа, четтинчипкеш, чурттап чоруул.

Амыдырал
Аагын угбас апарзымза,
Ашкан хүн дег, кызыл-хүннөп чоруй баар мен.

Надежда Сарыглар

БҮЗҮРЭЭРИМ БЕРГЕ-ЛЕ БООР

Чүлдү-чүрээм караңгылаан,
Чүнүң-биле эмнептейн?
Оттуг карааң шозунга-даа,
Ошкааныңның изиинге-даа,
Бүгү шынчы сөзүңге-даа,
Бүзүрээрим берге-ле-дир.

Чүге дээрге, шынын сөглэйн,
Чүлдү-чүрээм аарып чор.
Мегелэниң сеткилимге
Меңги дош дег артып калды.
Сарыың кысты саймаараткан
Сагыжың-даа саргываан боор.

ЭМИН ЭРТТИР СЫРЫННАЛБА

Карактарың — ийи далай,
Чаактарың — ийи чалбыыш.
Хавааң куду доңгайыпкан,
Чараш чажың көрүп ор мен.

Ынакшылым болгай-даа сен,
Ынчалза-даа хая көрүн.
Чүге дээрге шыдавас мен,
Чүреккейим өске кыста.

Эргим уруг, буруудатпа,
Ынакшылың дыңнадым чоп.
Ынааң оол-даа муңгарай бээр,
Эмин эрттир сырынналба.

САЛЫМЫМ-ДЫР

Чаа келгеш хөөрөшкен
Чаңгыскласс оол сени
Өйлеп-өйлеп сактып келгеш,
Өзүм-баарым саргып кээр-дир.

Чараш караан, хүрең арның
Чаптап көрүп чорзумза-даа,
Бодалдарың чазып номчааш,
Бодум безин шынзыкпас мен.

Ынак эвес болган-дыр сен,
Ыглап-сыктап халывас мен.
Ужур-чөптен эртер эвес,
Улчуvas мен. Салымым-дыр.

Чан Чүлдүм

ЧЕР ЭЭЗИ

Тоол аянынга

Кызыл-хүнней берген чүве.
Кырлаң-Арттап ажып ор мен
Аңнап чорааш, аайлыг бооп,
Артынчаамның аары кончуг,
Аъдым безин бачыдап чор.
(Эткин өйде өөрлежип,
Эдеришкен көвей аңдан
Кайгамчык-ла улуг сыынны
Кавыңдылап алганым ол).

Арттың кыры четкелекте,
Аъдым буруп, хойдуга-дыр.
Хаайы эдип, кулаа туруп,
Хажызынче чүткүткүлээр.
— Канчаары ол? — деп кайгап чыда,
Канчангаш-ла көөрүмге,
Каъттың кыры бедик артта
Кып-кызыл өңгүр хептиг,
Кызыл-доруг аъттыг эр дуу
Шулу бодун херел бүргээн,
Шуткуп куткан тураскаал дег,
Черниц, Дээрниц аразында
Челээш тырткан чоруп олур.

«Ээлиг арт» деп дыңнаан-даа бол,
Элдеп чүве, кортпадым-даа.
Чоокшулап, уткуй барып,
Чолукшуур-даа сагыштыг мен.
Эжен сүлде! Чанындан кээп,
Эрниң арнын көрүвүткеш,
Эъди-кежим чымырт диди:
Менче көргөн карактары
Меңги дош дег, кылагар соок,
Түмен бойдус чоткан-шуурган
Түрү тырткан кончуун канчаар!

Чаным орта келген дораан
Чаңнык дег үн диңмирей-дир:
— Тайга-таңды аңын-меңин
Даялаары ужурлуг чоор!
Ханга пөкпес кокаарак дег,
Кандыг кончуг чазый хей сен!
Эткин-киргин үезинде
Эдеришкен аң-мең сүрүп,
Үре-сады арттырар дээш,
Үүле-херээн бодараткан
Ада-баштың Улуг-Аңның
Амы-тынын чүге үстүң?

Аъдың-хөлүң угбайн чоруур
Артынчаанда олчаң дээрге
Ок-боо-даа аннып болбас
Оран ээзи ыдык аң-дыр!
«Изиг хан» деп чазыйлаар дээш,
Ийи карааң көзүлбээн-дир:
Таптыг ожаап көргөн болза,
Адып-боолап черле болбас
Аңдан өске аң-дыр дээрзин
Дашка ышкаш карактардан,
Дазылданган мыйызындан
Танып, көрүп алып ийик.

Сири-кавы аъттан дүжүп,
Сиген-көккө чедир тейлеп,
Кара-халап үүлгедим дээш,
Халак-дилээм аңаа төктүм:
— Черим-чуртум ыдык ээзи,
Черниң ческээ мени өршээ!

Оран-таңдым Улуг ээзи,
Оор-чазый мени өршөэ!
Кара черим довураан чийин,
Кара боомнуң аксын чылгаайн.
Ам бо хүнден, ам бо шактан
Амы-тыным үзүлгүже,
Оранымның байлаандыва
Октуг боо-даа арынмас мен.
Черим-чуртум аңы-меңи
Четче-менди чорзун дээр мен.
Аксы-сөзүм ээлевезе,
Амы-тындан асканым ол:
Чидиг бижек бизи билзин,
Чиңге багның ужу билзин!
Күчү-күштүг Черим Ээзи
Күжүр аңны диргизип көр.
Арга-сынның ээзиниң
Амы-тынын эгидип көр.
Таңдызынга эргеленип,
Тайбың шөлээн чурттап чорзун!

Херел бүргээн Черниң Ээзи
Кезек када боданып тур.
Шырай арны чазыгып кээп,
Шыңгыы көрүш чымчай берип,
Алдын-чайыр кымчызын ол
Аъдымдыва углай туткаш,
Артынчакты домнай каапты.

Карак сүлде! Сактырымга
Караңгылаш дээн соонда,
Катап база чырыш диди.
Канчангаш-ла көөрүмге,
Кара-хүрең демги Сыным
Хараача дег мыйыстарын
Караңнады челип бар чор.
Аржаан суглуг хемге доктаап,
Амданнанып пактап-пактап,
Андаштанып эштип-эштип,
Аргазынче шымны берди.

Удатпаанда эзимнерден
Уяранчыг ээлдек кыйгы —
Амырга дег күчүлүг үн
Арга сыңмас чаңгыланды.

Өзөр назын чаяакчызы
Өөрүн тып четкени ол-дур!
Дем чаа-ла сири-кавы
Девидээним, кортканым чок.
— Каям, адыр! Черниң Ээзи
Канчанган? — дээш, хая көрдүм.
Сүртенчиг эр турган черден
Чүмү-биле маңган ак куш
Чүглери хып, оду чайнап,
Улуг-таңды уун шиглей
Ужуп үне бээр орта,
Шыргай арга, тайга-таскыл
Чырык херел тырта бержик!

Бронтой Бедюров

1. ҮШ ХАРЛААН ЧЭЭНИМГЕ АЛГЫШ СӨЗҮМ

Даайың болгаш, бажың кыргаан ёзулалга
Даглыг черниң кадары дег терең чажың
Таарып кескеш, йөрээр сөзүм бо-дур, оглум:

«Бажың шыырак», бодуң мерген чоруур сен, чээн.
Кижиг болуп, даайың меңээ төлептиг бол,
Кириштериң согуннарын чоктавазын.

Аал-чурттуг, аңгы өглүг болу бергеш,
Аъдың челин бодуң кезип, таарыыр сен,
Алызыңда даайыңны дөзөп өс, чээн!

Бажың дүгүн өскээр чидир октавайн, аалымга
Барбам дүвү — быжыг черге шыгжап аар мен,
Даайың сени мегелевес — бүзүре, чээн!

Мугулай, чаш, тенек үең эрте бээрге
Даайың дег, албаты бооп өзүп кээр сен,
Буурул даайың чагыын черле утпа, чээним!

Тараа-октуң дииң караан часпас адар,
Даайыңның коргуш чогуң дөзөп алгаш,
Даг-иргекти-даа даялап чор, чээним оол.

Экер, чээним, даайы мени дөзезин дээш,
Эзерлиг аът-хөлге сеңээ айтып тур мен!
Эзертенгеш, сылдыстарга четкеш хап кел...

2. ҮШ КЫС

Ак хар-биле шугланыпкан кудумчулап,
Үш кыс менче уткуй маңажып ор.
Үжелдирзи — назын өйү чалыы кыстар!

Эликтер дег черге дегбес, чиик үш кыс
Ажыг соокта кудумчуга каттырышты —
Эңгиске дег эриннерин хаттыг дүвү

Ээргииштелгеш, эскет чоктап ошкай каапкаш,
Эзиннелгеш, дүндүүштелип агаардыва үне берди —
Карактарын... Кайгамчыктыын... Хуулгаазынныын...

Кара-кара оду кыпкан караа-биле
Хөй-хөй чүрек шимиредир кыстар чоруур.
Халчып орган уругларның бирээзи дуу.

Халак-халак! Дайгактааштың ужуп калды —
Харлыг черге чараш уруг аартыр ушту.
Халып барып хөөкүй кыска дузалажайын...

Харалааның боданы бээр арамда-ла
Кады чораан ийи эжи тургузупту —
Күжүр уруг эгениксеп туруп келди...

Күштүг, шыырак халыын өйү кыс чоп тоор боор!
Жүлүмзүрүп, арны кызып, каттырыпты —
Кыстар аңаа хензиг када доктаап тургаш,

Кылайтыпкан куштар ышкаш, ажытталды,
Дүргектелген дүвүлүг хат намдай берди,
Октаргайга, дүвү-хатка күннээн ышкаш,

Оларларның соонче үр-ле кайгап турдум.
Караңгы дүн карактарым хаптап алды,
Ынчалза-даа сеткил-чүрээм чоорту сергээн.

Сагыжымда бүгү чүве чырыш кынды —
Сактырымга кудумчу-даа делгемчээн дег,
Дүмбей дүннүң көстү кааптар кадыннары!

Сылдыстарже дүвү-биле сывыртажып,
Сыылады кылайты-ла бердиңер бе?
...Дүмбей дүне кудумчуда чааскаан артым...

Алтай дылдан *Борис Казырыкпай* очулдурган.

ДОШБУ КЫРГАН-АВАЙНЫҢ КОДАНЫНЫҢ ТООЛДАРЫ

Аястың чурттап турары хөлзээзинниг хоорайындан ыракта бедик-бедик даглар аразындан агып баткан шапкын хемниң чурумалдыг эринде Дошбу кырган-авай чурттап турар чүвең иргин.

Чай дүжүп келирге, Аястың ава-ачазы ажыл-албанының аайы-биле чер кезип чоруп каарлар, а оглун көдээде кырган-авазынга чедирип каар турганнар. Бир-ле катап Аястың ачазы:

— Че, Аяс, белеткен, кырган-аваң аалынче бөгүн кады чоруптар бис — деп-тир. Оон олар ынаар ыракта дагларда кырган-авазынче чорупканнар. А кырган-авазы оларны манап, уткуп турар.

— О-о, мээң оглум ам-на чедип келген-дир — деп, Дошбу кырган-авай чугааланмышаан, — кончуг-ла үр манадым... — дээш, карактарының чажы төгүлбүшаан, Аясты көөп ошкап, чыттап, эргеледип кускаптаптар. Ачазы биле кырган-авазы шайлап, төнмес-батпас чугаазын чугаалажып одурупканнар, а Аяс дашкаар үнгөш, маңнап-ла каан.

Дошбу кырган-авайның коданында чүнү чок дээр боор! Хараачыгай уялары-биле шиметтинген серилиг болгаш чер иштинде караңгы аңмаарларлыг бичии бажынчыгаш; ээр-дагыр тар кудумчуларлыг суурда беш-алды азыглыг ыяш-өглер; ханаларында чекпелер үнген кажалар; тулган каржы дирткен Аскыр-Кара дагаа, кончуг кортук деп шолалаткан Аскыр-Ак дагаа, ак-ак оолдарлыг Кыс-Кара дагаа, кара-кара оолдарлыг Кыс-Ак дагаа дээш оон-даа өске...

— О-о, Дошбу кырган-авайның аалында оон-даа өске чүнү чок дээр боор! Кайнаар-даа баарга, тоол-ла, тоол. Ээр-дагыр тар кудумчуларында-даа, азыг-булуң бүрүзүнде-даа — тоолдар. Харын-даа аът баглаажында безин — тоол-ла, тоол! Дошбу кырган-авайның коданының тоолдары! Олар моон кайнаар-даа чорбастар, оларга мында дыка таарымчалыг. Бо бүгү чүгле Дошбу кырган-авайның коданында. Ол боду кончуг эки кижини, ынчашгаш тоолдар моон кайнаар-даа ырап, дезип чорбастар. Тоолдар эки кижиден кажан-даа деспестер, чүгле багай кижилерден ойлап-дезип болурлар...

ДАҢ АТКАЛАК ҮЕНИҢ ТООЛУ

Даштын ам-даа караңгы... Кезек чадаң ыяш үнген дагда үгүнүң: — Ү-ү, хүүк, ү-ү хүүк! — дээн үнү дыңналып.

Дүмбей караңгы арга удувушаан. Аал коданында база-ла караңгы хевээр. Дой-довурактан кылган суугуда от шагда өшкөн. Шупту удаан. Чүгле орун адаанда күскелерниң шылырышкан даажы ыржымны үреп турган. А кырган моортай Мурун: оду өшкөн суугу кыдыында чадыг кырында улуг уйгузунга таалап чыдып-тыр. Чымыштыг ажыл-иштен могап турупкан кижилер: Катун даай биле Чечеш чаавай, Аяс, Оттук база Аяна суглар шупту тааланчыг уйгуда. Дошбу кырган-авай база уйгуда. Ол чүгле ында-хаая шимчеп каап, оожум «Ох-хе-хе-хэй» деп човууртавышаан, хоюн дайгыргылааш, катап-ла удуй бээр. Хөөкүйнүң кырааны-ла ол-дур ийи...

Кезек чадаң ыяш үнген аалды даң хаяазы харап, чырып эгелөөни бо-ла болгай. Тулган каржы Аскыр-Кара биле Кыс-Ак дагаа кожа, чиңге ыяш кырынга удуп олура хонуп турар. Аскыр-Кара отту чаштап келгеш, узун буттарының кырынга тура халып кээп, аңдарлы бер часпышаан, чалгын-нарын далбаңнадып чайганмышаан чугааланып-тыр:

— Ко-ко-ко... Кандыг кончуг бужар чоор, биче-ле болза, эрттир удуп кал часкан-дыр мен!

Аскыр-Кара херлип кестүп алгаш, узун мойнун дээрже сунгыш, бар-ла шаа-биле ырлап бадырып-тыр эвеспе:

— Ку-ка-ре-ку-у!... Кижилер туруңар. Аң-мең, оттуңар! Караңгы дүн эртип, даң атты! Хүн удавас үнүп келир. Оттуңар, жүннү уткуңар!

Ынчалза-даа ону кым-даа дыңнаваан, могап турупкан кижилер удувушааннар.

Ынчан Кара кырган-авайның база Калбак даайның аскыр дагаалары Аскыр-Карага улаштыр ырлажып эгелеп-тирлер эвеспе. Олар шупту эргенги жүннүң алдын-сарыг чырыын уткуп алырынче кыйгырып-тырлар. Оларны Катун даай-биле Чечеш чаавай, Аяс, Оттук, Аяна база-ла дыңнавайн, кылын уйгузун таалап удувушаан чытканнар. Чүгле эргин кастыының чанында оруннун «дыгырт-дыгырт» кылдыр дагжаны дыңналган. Ол дээрге, Дошбу кырган-авайның отту келгени ол.

— Караңгы дүн тайлы берди, хаяалыг даң үнүп олу, Алтайымны алгап-йөрээп, аңаа алдар тудайн — деп, иштинде оожум сымыранып, черин, чонун мактап олуруп-тур эвеспе.

Шугланган негей тонун чайладып, буттарын черже салып бадыргаш, Дошбу кырган-авай кеттиниң эгелээн. Имиртиң черге суйбаттынып олура, бодунуң эрги майтак идиктерин тып алгаш, оларны кедип алган. Ооң ооргазы аарыг, доңгайып идик кедери аңаа берге-даа болза, Дошбу кырган-авай кажан-даа чарбыттынып, хомудап черле көрбээн — бистиң Дошбу кырган-ававыс ындыг шыдамык кижги. Ол кеттиниң алгаш, кезек када дыңнааланып олуруп-тур.

Чүгле орун адаанда күскелерниң шылырашкан даажы база ыяш-өгнүң дыңналыр-дыңналбас «човууру» дыңналган:

— Ох-хо-хоох! Азыгларым ирип, сыскыгларымдан төктүп турар апарып-тыр мен, а кижги бүрүзүңге чылыг база таалал херек болгай. Ынча хөй чылыгыны, таалалды кырган хөөкүй мен кайыын тып алыр мен, о-хо-хо-ох! — деп, эрги ыяш-өг чугааланган-даа чүвең иргин.

Дошбу кырган-авай эжиин кончуг оожум ажыткаш, дашкаар үнүп келирге, Ак-Төш тура халааш, аңаа уткуй маңнап кээп-тир.

— Хаг-хаг-хаг! Бөгүн-даа магалыг эртен-дир! Кандыг удуп хондун, Дошбу кырган-авай! Буттарың саргып-ыстап аарывайн-дыр бе? А мен даңны атсы карак шиммейн кодан кадарып тура хондум. Ажыы-биле миннирге, дүн ортузунда элээн шыырак удуй берген чордум. Ынчалза-даа кончуг үезинде оттуп келген болдум, а оон башка айыыл-халап чайлаш чок болур турган де! А кым кээп чораан деп бодай-дыр силер? Хаван. Биеэги-ле ол арын-нүүр чок, дүржок хаван. «Амдызында арыг шынчы Ак-Төш мен мында дириг турумда, бистиң коданывысче кажан-даа ис базып шыдавас сен! Узун кулактарым болгаш чолдак кудуруум-биле даңгыраглап тур мен, кажан-даа шыдавас сен!» дидим. Оон ол чорупту. Хаайы-биле чүгле «хр-р, хрюк» депкеш, арлы берди. Оон өске ол хөөкүй чүнү кылып шыдаар ийик! Ам бичии чемден амзапкан болза, Дошбу кырган-авай, амданныг, чымчак сөөкчүгеш сүг болза көрөм, хаг-хаг-хаг...

— Сеңээ бээр чымчак сөөк тышты бээр оң — деп, кырган-авай чугаалап-тыр.

А кажаа аксының ындындан Ак-Өле деп инэк бажын ковайтып келген:

— Мө-ө-ө!... Кадыкшылың эки-дир бе, Дошбу кырган-авай? А мен ажылдап хондум. Амдан-сүүзүңнүг, чулуктуг сөт-сиген дилеп, ыраккы одарлар, даглар эдектери, чоогалар дээш, чорбаан черим чок. Ынчап чорааш, хөй-ле сүт саамчыдып эккелдим. Шугуңарга четчир: Аяс, Оттук, Аянага-даа, Мурук деп моортайга-даа чедер, ол база-ла сүтке ынак болгай.

А ам кандыг-бир амданныг чүведен дайнапкан болзум-за, када берген боова-даа болза, азы картошка-даа карты болза ажырбас, мө-ө-ө...

— Сеңээ база чиир чүве тыпты бээр — деп, Дошбу кырган-авай чугаалааш, оларын чемгереринче белеткенип-тир: картошка картап, картын Ак-Өлеге бээр дээш хууңче салып, а картошказын чуп, доорааш, отта тиккен үстүг пажынче уруп, хаарып эгелээн. Дошбу кырган-авай ам шуптузун чемгерер: Ак-Төш биле Ак-Өлени, дагааларын, кастарын, өдүрөктерин. Ооң соонда Катүш даай биле Чечеш чаавайны, чүгө дизе олар эртежик ажылдап чоруурлар болгай. Эң сөөлүндө — Аяс, Оттук, Аянаны, чүгө дээрге олар хамыктың сөөлүндө оттуп келирлер.

Чемненген соонда шупту Дошбу кырган-авайга өөрүп четтиргенин кээп илередирлер:

— Кря-кря-кря, га-га-га! Магалыг-ла амданныг чем-биле бисти чемгердин, Дошбу кырган-авай! — джип, өдүрөктер, кастар мөгөйгеннер.

— Ко-ко-ко, ку-ку-ку! Бистерни кончуг-ла эки төгүрдүң — деп, аскыр, кыс дагаалар ажы-төлү-биле кады өөрзөннер.

— Мө-ө-ө! Четтирдим, төрээним, чаагай-ла амданныг болду! — деп Ак-Өле чугаалап-тыр.

— Аг-аг-ам! Амданныг-ла-дыр! — деп, Ак-Төш улажып-тыр.

— Четтирдивис, кырган-авай! — джип, Аяс биле Оттук өөрүшкүзүн илереткеннер.

— Четтирдивис, авай! — деп, Катүш даай биле Чечеш чаавай мактааннар.

— Четтирдим, авай! — деп, Аяна база сеткилин илереткен.

А Аяна чүгө ынчаар чугаалааныл? Дошбу кырган-авай Аянаның авазы эвес, кырган-авазы-ла болгай деп чүвени кижги бүрүзү билир.

ЭРТЕНГИ ТООЛ

Мурнуу-чөөн чүктен эртенги хүннүң сарыг-кызыл хаяазы көдүрлүп, чырып үнүп кел чыткан. Ынчалзажок калбак-делгем, шапкын хемниң болгаш ооң ол-бо талаларында чаптыла берген тулаа-шыктың кырындан эртенги туман ам-даа арылбайн турган. Шынаа-шыктан үнгөн оът-сигенде-даа, ыяштарның бүрүлеринде-даа — кайнаар-да көөрге, эр-

төөгү шалыңның дамдылары мөңгүннелдир чайынналып чыгылааннар. Долгандыр соок болгаш эл-шык.

Хемниң ол чарындан кадарчының чайган кымчызының «сыг-дарс», «сыг-дарс» дээн даажы дыңналып, улуг-биче коңгулуурларның янзы-бүрү эткен даажы шапкын хемни кежилдир «кың-кың», коң-коң, кың-кың, коң-коң!» кылдыр дыңналып турган. Ол дээрге кадарчының кодан инектерни эртенги одагыныче сүрүп үнүп келгени ол-дур. Туман өттүр инектер көвүлбезе-даа, оларның мोकуннарында баглагылап каан улуг-биче коңгулуурлар ыржымны үреп, эртенги аялга бооп: «кың-кың, коң-коң, каң-каң» кылдыр кыңгырадыр эдип-даа турган чүвөң иргин.

БИЧЕ ДУҢШТУҢ ТООЛУ

Ынаар-ла аът баглаажының чоогунда, херим-кажаа азында, дүрүлдүр кургай берген бүрүлөр аразында шерги удуп хонар чер дилеп, сиген аразыга дыка үр үеде тояап кээп-тир. Шагар-оът бүрүзүнүң адаанче кире бээрге, ында сооксумаар болгаш шык болган. Тал картындан кадырып каан мургу чыдып-тыр, ооң иштинче кире бээрге, ында суг баң болган. Ол-ла ынчап тояап чорда, соогу-даа дендөп мел-ле чыдып-тыр эвеспе. Караңгы дүн база чоокшулап келген. «Чылыт-чымчак, таалап удуп хонар үгек тывылбазы ол бе?» деп шерги муңгарап, идегелин оскунупкан аймаарап чоруп тура, канчангаш-ла өрү көрүптөргө, карааның уунда дүрүлдүр када берген бүрү көстүп кээп-тир. Оозу артында-ла бедик черде астына берген туруп-тур, ам канчаар, оон өске арга бар эвес, шерги күжүр олче халбактанып үнүп каап-тыр. Бергедеп чораш, арай деп-ле дүрүлчөк бүрүгө чеде бергеш, кыдыгларың күш-биле алгыды идип тургаш, иштинче кире берген. Ында харын чылыг, чүгле дүдүксүг чыт чытталыр бооп-тур. Шерги дүдүксүг чытка таалаары аажок турган, ынчангаш ол аңаа хонар деп шиитпирлеп алган. Ол кончуг таптыг эптештир чыдып алгаш, таалап удаанындан узун дүн дургузунда чаңгыс-даа катап одунмаан. Ынчалзажок ол хенертен өттүп келгеш, дыка муңгараан. Сактырга-ла, ол эртенги ёзулалдың бүгү ырларын эрттир удуп алган ышкаш болган. Шергижигеш далаш-биле дүрүлчөк бүрүзүнүң кыдыныче союп үнүп келгеш, бажын уштуп көөргө, сиген баштарында шалыңның мөңгүннелчөк дамдылары ам-даа астына берген кылаңайнчып тургулааннар. Соогу ам-даа хевээр. Дона бергеш, дидирээнинден «шо-шо» депкеш, шерги ам-даа бичини удултар-дыр деп бодаан.

Ол элээн болгаш катап оттуп келирге, бүрүзүнүң ишти дыка ышкам, изий берген болуп-тур, а даштын шергилерниң ниити, эртенги ёзулалдың, чидиг ыткыр ырлары төнүп турган. Шерги дүвү далаш-биле бодунуң чыдынын каап, көк кырынче шурай бергеш, карактарын шийипкеш, эртенги соок сырын дугайында бирги ёзулал ырын бадырыпкан. Ол-ла дораан тыныжын-даа солувайн, ийи дугаар ёзулал ыры — мөнгүннелген кылагар шалың дугайында ырызын эгелеп барчыда шак дүжүп, ыт чок барган...

Караңгы кара хөлеге шергиниң ырлап олурганы сиген кырын кончуг оожум дуй ап келгеш, мырыңай чанында «Ко-ко-ко!» деп-тир эвеспе. Шерги караан ажыдып келгеш, шуут-ла моорап калган: тулган каржы дирткен Аскыр-Кара дагаа, ооң мырыңай кырында бедип үнүп келген туруп-тур. Аскыр-Кара коргунчуг тырыккы карактарын ол-бо талаларже көргүлээш, чугаалап-тыр эвеспе:

— Ко-ко-ко!... Чаа-ла маңаа мелегей шергижигеш ырлап олурду, кулугурнуң кайнаар чаштына бээри ол чоор?

Шергижик кортканындан карактарын шийипкеш, мага-боду сириңейни берип-тир. Кортканы улам-на дендеп, олурган сигенинге ол байгы күжү-биле сыңнып сирбектенирге, оозу хенертен «сирт» кылынгаш, улам чайганып эгелеп-тир.

Шерги күжүр караан ажыдып кээрге, аскыр дагаа ам шуут-ла ооң чанында кожа туруп алган, коргунчуг карактары-биле дорт-ла олче көрүп алган туруп-тур. Аскыр дагаа шиш хаайын чоорту ажыдып, бажың аткаар октай каапкаш, шергижикти чаңгыс алгаш, сыыра кааптарыңга белең кыннып кээп-тир эвеспе...

Таптыг-ла ол өйде, аскыр дагааның коргунчуг шиш хаайы ажыттынып, кээргенчиг шергини кезээ мөңгөде чырык өртемчейге турбас кылдыр сыыра кааптарыңга белең турда, күжүр шергижик бар-ла күжү-биле шурай-ла берип-тир эвеспе. Бир шураан, оон база катап шураан. А аскыр дагаа ооң соондан база-ла чыда калбайн, ызырты чоруп олуруп-тур. Шерги база бир шурап-тыр, а аскыр дагаа коргунчуг карактарын хере көрүпкөн база-ла бо хөме таварып кээп-тир. Ынчан шергижик чүү боор, амыдыралының иштинде эң-не узун шураашкынны кылып-тыр: чиңгир-ногаан көк сигенниң кыры-биле, шагар-оъттарның кыры-биле, херим-кажааның кыдыын өттүр ужуруп эрткеш, кастар болгаш өдүрөктерниң бөле идип каапканы, арык эринде суук малгашка тырылдыр кээп дүжүп-түр эвеспе. Мага-боду малгашка борашканындан арай боорда аңдарлып, бут кырыңга туруп алгаш, сиген адаанче арга чадаарда-ла союп кирип-тир...

Ол хүн шерги күжүр биче дүьштүң бүгү ёзулал ырызын ырлавайн эртирип алган чүвең иргин. Арткан шергижиктер аайын тыппайн, кайгап-харап чугаалашканнар:

— Шерги күжүр кайнаар чиде бергени ол? Ёзулал ырларының эң эки күүседикчизи кайда барганы ол? Ооң үнү бистерниң кайывыстыындан-даа артык, эң-не чидиг, аянынг чараш болгай. Ол биче дүьштүң ёзулалын кымдан артык күүседип турган ийик — дижип, олар бот-боттарындан айтыржып-даа турганнар-дыр.

Ынчалза-даа күжүр шерги бүгү-ле хай-бачыттан адыр-лып, хүн биче дүьш эртип чорда, өөрү ооң аянынг өткүт үнүн база катап дыңнап кааннар. Күжүр шерги бедик сиген бажынче үне берген, ооң амы-тынын камгалап каан эң узун шураашкын болгаш чуртталгазының эглип келгениниң дугайында ырларын биче дүьштүң ёзулалынга бараалгадып, ыяңгылыг ырлап олुरुуп-тур оо.

ДАЛ-ДҮЬШТҮҢ ТООЛУ

Хөөлбекте өдүректер суг чашчып, эштип ойнаан. Ак-Төш күжүр даштын өг-ыяш доразында хөлөгөлөп, таалап удаан. Чамдыкта ол оттуп каап, бажын ковайтып келгеш, шала хөөн чок кылдыр:

— Өг-өг! Мен мында мен, доскуулда мен! — деп, ында хаая үн салып кааш, оон база-ла удуп каар турган.

Хензигбей деп кыс дагаажыгаш даң бажында-ла чаңгыс черден ыравас, ол-ла черинде кастынып-ла турар мындыг бооп-тур. Чүге дизе дүүн ол оон кончуг амданныг шыйлашкын тып чипкен чүве-дир. Ынчангаш шыйлашкынның кайы хире чагаай амданныг болганын бодап, ол олчазын сактып, даңны атсы удувайн аңдарлып-дүндерлип чыда хонуп-тур. А кажан даң бичии чырып кээри билек ол дүүнгү черинге маңнап чедип келгеш, дыштанмайн-даа ажылдап-ла эгелээн. Черни бир кылдыр өдек-довураан овааландыр кастынып келгеш, чаңгыс-даа шыйлашкын тып чадаан. Куруг черни чеже казар бөөр, кастынары болзун, соксаар-дыр деп бодааш, бажын өдексиг довурактан көдүрүп келгеш, ол-ла дораан кайгап каап-тыр. Шуут-ла ооң думчуунуң баарында кончуг чагаай хлеб кескиндизи көк кырында бо чыдып-тыр ийин моң. Хензигбей баштай аайын тыппайн аңгадай берип-тир. Оон ол минни хонуп келгеш, олчазын чүү-бир дагаа эскерип кааптар ийне кылдыр бодап, дүрген-не ыңай-бээр көргүлээн.

Хензигбей тып алган хлевин таарымчалыг шөлээн черге

аппарып алгаш, кымга-даа бербейн, чааскаан таптыг дойлаардыр деп шийтпирлеп ап-тыр. «Эң-не кол чүве кым-даа билбей-биле дааш үндүрүп болбас, черле дааш үндүрбээйн алдыр» деп, ол боданган-даа чүвең иргин. Ынчалза-даа хайбачыт болуп, та канчап ынчаар болу берген чүве, ол боду-ла ол-ла дораан дыка ыткыр кылдыр алгырып-ла үнүп-түр:

— Кок-кок-ко-ок! Тып алдым. Тып алдым.

— Чүнү тып алдың? Кайда тып алдың? — дижип, девидөөн аскыр дагаалар сыр кара маңы-биле Хензигбейниң алтызы үнген черже маңнажыпканнар. Оларның соондан жамык кыс дагаалар ажы-төлүн чииледир эдертипкеш дала-жылканнар.

Хензигбейниң алгырган үнүн дыңнай сал-ла, кастар чоруп олурган чыскаалын үревишаан, чалгыннарын далбаңнадып, бөлүү-биле үй-балай маңнажыпканнар. А өөр кастарның баштыңы бодунуң эрге-дужаалының дугайын безин уттуп алган болуп-тур. Ол далашканындан бодунуң адаанда чыткан доорбашты эскербейн, аңаа тептиккеш, ок кадалдыр дукпуртуланы берип-тир эвеспе. А кыс кастар база бичии кас оолдары эң-не хүндүткел чогу-биле боттарының баштыңчызын-даа тооп көрбейн, ону кырлавышаан, ажа халып эртип чоруй барып-тырлар.

— Га-га-га! Ко-ко-ко! Кря-кря-кря! Өг-өг-өг! Кым тып алган? Чүнү тып алган? Кайда тып алган? — дээн янзы-бүрү үннөр ол-бо талалардан чаңгыланып-ла турган иргин. А Хензигбей күжүр биеэги-ле хевээр:

— Кук-кук-ку-ук!... Кок-кок-ко-ок!... Тып алдым! Тып алдым! — деп, катаптап-ла туруп-тур.

Боостаазы көңгүс дунуп, «ку-ку, ко-ко» дээриниң орнунга «кр-р-кр-р» деп турар апарганда, чүгле ынчан ол доктааган, а «кр-р» деп безин албас апарганын эскерип кааш, күжүр Хензигбей сиген аразынче карак чивеш аразында кире халый бергеш, шак оон чаагай амданныг хлеб кескиндизин үндүр сөөртүп көөп-тир эвеспе.

— Га-га... Ол-ол, шак ынчалдыр, ол болбазыкпе — дижип, кастар оожум сымыранчып-тырлар. Оон хенертен шупту кастар, өдүрөктер, дагаалар, аскыр дагаалар база Ак-Төш ыт чок апарганнар — шупту чүгле хлеб кескиндизинче көрүп алган, ыт-шимээн чок апарганнар. Ыя аразында сарыг дагаа оглу иезиниң адаандан үне халып келгеш, хензиг чинге үнү-биле багайтыр алгырып-тыр:

— Меңээ хензигиенден берип көрүңер!

— Өг-өг! Канчап сеңээ бээр чүвел? Сен аппаарыңга, меңээ чүзү артарыл — деп, Ак-Төш дүүреп-тир эвеспе.

Таптыг-ла ол өйде кастар эмин эрттир ытыкыр алгыр-жып-тырлар:

— Га-га-га! Хлебти бистер, кастар, чиир ужурулуг бис, чүге дээрге бистер эң-не кол черни ээлеп турар бис.

— Ко-ко-ко! Ку-ку-ку-у! — джип, аскыр дагаалар кайгап ханмааннар. — Олар эң-не кол де? Магалыг-ла чүвелер-дир! Хлебти бистер, аскыр дагаалар болгаш кыс дагаалар, чиир бис, хлебти кым тыпканын-даа алгаш көөрге, ындыг — бистин төреливис Хензигбей тыпкан-дыр.

— Хаг-хаг-хаг! Шуптуңарны азарганчыг кескиндилер кылдыр үзе-чаза соккулап кааптар мен! Чагдаваңар-даа! Хлебке хензиг-ле дээр болзуңарза, шоруңар! Хлебке бичии-даа чоокшулаваңар! Кымны-даа кээргевес мен! — деп, Ак-Төш кортнактаан-даа иргин.

Ынчап турда, алгы-кышкы, ыт-шимээн-даа дойлуп үнүп-тур эвеспе: Хаг-хаг-хаг! Кря-кря-кря! Ко-ко-ко! Га-га-га!... Меңээ! Меңээ бериңер! Чүгле меңээ! Чаңгыс мен чиир мен! — дээн үннер коданны дола берген.

Ол аразында бирээзи бирээзин ызырып-тыр эвеспе. А ызыртып алганы алгы-кышкызын төп-ле эгелээн. Өдүрөктер кыс дагааларже халдап эгелээннер. Аскыр дагаалар кастар-биле сегиржип ап-тырлар. Чүгле Ак-Төш баглап кааны ил-чирбезин үзе соп ал чазып, ол-бо талаларынче шурап, чүткүп-ле туруп-тур:

— Үзе-чаза соккулап каар мен! Шуптуңарны бичии-бичип кескиндилерге хээндектеп каар мен! — деп алгырып-тыр.

Чүглер ол-бо талаларже салгын аайы-биле ыңай-бээр ужугуп-ла эгелеп-тир. Бертик-бежел аскактары-даа бар. Кор-тук дирткен Аскыр-Ак дагаа чалгыннарын сөөртүп алган, тын камгаланып, эжик декпийжиниң адаанче ырбап кирип бар чыткан. Азарганчыг сарыг дагаа оглу танаа егдеңейнип, едек ортузунда ишти тынныг чыдып-тыр. Ооң чанында, та кайызының чүве, бир кудурук-даа чогушкан хамык амытаның буттарының адаанда сөөртүнүп чоруп турган.

Ынчап турда, та кайыын чүве, бир-ле черден:

— Ма-а-а! — дээн үнү шупту дыңнап каап-тырлар.

Бо удаада ол үстүнден дыңналып кээп-тир, чүге дээрге шупту баштарын хары угда дээрже углай сунуп алган туруп-турлар.

Шуптузундан бедик — кажаа дээвириниң кырында маңган ак анайжыгаш туруп алган чугааланган туруп-тур эвеспе:

— Ма-а! Чогушпаңар! Соксаңар, ха-дунма. Хлевиңер кескиндизин меңээ бериптиңер, мен ону силерге, шуптуңарга, деп-деңге үлештирип берейн.

Анайжыгаш дээвиір кырындан чииги кончуг дүже халып келген. Хлеб кескиндизин ол алгаш, бир үзе тырткаш, дагааларга сунуп-тур. Шак-ла ынчаар хлебти ол өдүрөктерге, кастарга, Ак-Төшке деңге үлөп берип-тир эвеспе.

Ам канчаар, өдүрөктер, кастар, дагаалар база Ак-Төш шупту чүгле бодунуң үлөшкө алган кескиндизин туст-туста чип эгелеп-тирлер. А хлевин төндүр чип алгаш, шуптузу манган ак анайжыгашты долгандыр чыгып келгеш, анай-чыгашка четтиргенин илередип, өөрүп-даа турганнар иргин:

— Четтирдивис! Сен эң-не чараш, шынчы, чаагай сеткилдиг анайжыгаш-тыр сен.

А маңган ак анайжыгаш дээвиір кырынче катап чииги кончуг үнө халый бергеш:

— Бе-е-е! Ажырбас! Шуптуңарга кадыкшылды күзөдим! — деп-тир оо!

ДУЪШ СООНДАГЫ ТООЛ

Ногаа тараан шөлчүгөште хуулгаазынныг, коргунчуг дүрзүлөр-биле тулчуушкун чоруп турар үеде, а херим ишти өдекке маңган ак анайжыгаш хлеб кескиндизин дең-деңней үлөп чоруп турда, ыяш өггө кым-даа чок, көңгүс ээн турган чүве-дир. Кайнаар-даа көөрге, ыржым-шыпшың-на чүве. Чүгле соңга өттүр дегген хүннүң херелдери шала кырынга дээп, ында доозунналган довурактың хензиг доозуннары кылаңайынчып, ыңай-бээр дүргектелип, көжүп чоруп турган.

Шала адаанда үңгүрүнге авазы-биле кады чурттап турган үш алышкы: улуу, ортуну, база хеймери — күскелер суугу кыдыында чарык черден баштарын уштуп келгеш, ыңай-бээр чыдыыргап көрүп, аразында хидиңейинчип каттыржып-тырлар:

— Кым-даа чок-тур! — деп, акызы чугаалаан.

— Амылыг чүве чогулу! — деп, ортуну алгырып-тыр.

— Шупту чоруй барганнар-дыр! — деп, хеймери акыларынга улажып, харыылап-тыр.

Олар шала чарыындан үнүп кээп, каттырышпышаан, чүк быдарады маңнажы бергеннер.

— Мен ном-дептер салыр делгиір кырында үнүп келдим! — деп, акызы алгырып-тыр.

— А мен борбак эът тып алдым, амданы дыка-ла чаагай-дыр! — деп, ортуну чугааланган.

— Мында хлеб быжындызы чыдыр! — деп, хеймери өөрээниңден өрү шурап, акыларынга дыңнадып-тыр.

— Көрүңөр даан, мында частынмаан, бүдүн печенье чыдыр — деп, акызы база алгырган.

Күске алышкылар тыпкан чемин үлежип, амданнанып чип, аразында мынчаар хөөрежип олуруп-турлар:

— Э-эх, Аяс биле Оттук кандыг кончуг чүве билбес, мелегей оолдар боор. Хамык хлеб, эът, печеньезин чер тарай октагылап алган.

— Ол оолдар чүнү-даа камнап, камгалап өөрөмзөн-нер-дир.

— Аяс биле Оттук чурум-сагылга билбес оолдар-дыр, олар чүнү-даа камнап өөрөмзөн, алган-туткан, ойнаан чүүлдерин чыткан черинге дедир аппарып салып чаңчыкпааннар-дыр — деп, күскелер Аяс биле Оттукту кыжырып, кочулап, бар-шаа-биле каттыржып олуруп-турлар. Оон хенертен ыды чидип, сести хона бергеннер. Бир-ле черден:

— Мыяа-оң, мыяа-оң — дээн, сезинчиг үн дыкналган.

Күскелер кортканындан карак чивеш аразында суугу кыдында чарыкта чеде берген болганнар. Харын-даа шала адаанче чаштынып киреринге шагда-ла белен. Ол аразында ортуну тура сымыранып-тыр:

— Адыр, бичи манаптыңар, ында чоғум кым бар эвес, мен барып көрүпкеш келийн.

— Сыйт-сыйт! Ой, кандыг кончуг коргунчуг чоор! Ой, коргарымны! Мени кире халыыр үт аксынче чоокшуладыр эрттирип көр, акый! — деп, хеймери улуг акызындан дилеп-тир эвеспе.

— Сыйт! Эрттирбес мен, кирер үт чанынга мен тураар мен! — деп, акызы чугаалааш, хеймерин ойтур идил чорудупкан чүвең иргин.

— Сеңээ кээргенчиг эвес-тир мен бе азы сөөн хеймер дуңмаңга ынак эвезиң ол бе?

— Сеңээ ынак эвес мен! Сеңээ ынак боор чай чок-тур. Кезээде чүгле бодум бодумга ынак мен — деп, улуг акызы харыылап-тыр. Ол өйде ортун акызы чедип келгеш, каттырып-тыр:

— Хей-ле коргуп-сүрттеп турар-дыр силер. Ол кырган моортай Мурук-тур. Орун адаанда, эрги кидис идик сыртанып алган удаан чыдыр. Ооң хаарыктаанындан сести хона берген-дир бис.

— Ха! Кырган Муруктан хензиг-даа кортпас мен. Ооң көөрү, дыңнаары-даа баксыраан. Бир эвес күзээр болзунарза, ооң ооргазынга маңнап-даа болур мен, ону безин эскербес — деп, улуг акызы хөөреп-тир.

— Ооргазынга маңнап болур?

— Маңнап болур, харын-даа ооң тейиниң кырынга.

— Тейиниң кырынга-даа?

— Ийе, тейиниң кырынга, ийи кулак аразынга!

Күскежиктер каттыржып-ла эгелээннер. Каткызын доктаадып чадап, ижиннерин туткулап алган, шала кырын бир кылдыр чуглуп, кырган Мурук хөөкүйнү кочулап, шаанга киир-ле каттырышканнар-дыр эвеспе.

— Ам мээң канчаптарымны көрүңер, дуңмалар! — деп, улуг акызы чугаалааш, кырган Муруктуң дорт-ла думчуунуң бажынга чедир үңгей берип-тир. Оон ол моортайның салынга дээй каапкаш, халып ыңай-ла болган. Күскежиктер мурнукузундан-даа артык каттыржып-тырлар.

— А ам мен чүнү кылыштар эвес мен, көрүңер — деп, ортуну чугаалап-тыр. Ол база-ла Муруктуң думчуунуң бажынга чедир шуут-ла чоокшулай бергеш, ооң салындан алгаш, шеле сопкаш, база-ла маңнап ыңай бооп-тур. Алышкылар бисегизинден артык бар шаа-биле каттыржып эгелээннер, а улуг акызы тургаш, мерген угаанныг кырган Мурукту янзы-бүрү багай эстер-биле одап-ла эгелеп-тир: «Оор моортайжыгаш», «Көртук моортайжыгаш» дээш оон-даа өске.

А кырган Мурук бир караан ажыдып каап, оон дедир хаап каап билбээчеңнеп, дыңнап чыдып-тыр. Оон ол таваар уламчылап-тыр:

— Мур-р-рук, мур-р-рук, мур-р-рук...

Ынчан шала тиинден хүндүткелдиг ава күске бажын уштуп келгеш, чугаалап-тыр:

— Төрээннерим, оолдарым, кырган болгаш аарыг амьтапнарны кажан-даа, каяа-даа кочулап, куду көрүп, каттырышпас чоор, бачыттыг болур. Канчап черле ыятпас силер. Силерге ыядынчыг эвес-тир бе?

Ынчалза-даа күскежиктер авазының чугаазын тооп, дыңнавайн, улам каттыржып-тырлар:

— Кырган моортайның кудуруундан кым барып шеле соптарыл? — деп, улуг акызы айтырып-тыр.

— Мен шенеп болур-ла мен, ынчалза-даа менээ ыядынчыг-дыр — деп, хеймери чугаалап-тыр.

— Эх, сени-даа кортукпайны, ам сени бис «Кортукпай» деп адаар бис — деп, улуг ортун акылары хеймерин кыжырып, каттыржып-тырлар.

— Кортукпай-даа эвес мен! Анаа-ла мерген угаанныг, кырган Мурукту ажындырарындан ыядыр-дыр мен. А бир эвес албадаарыңар кончуг болза, ооң кудуруундан барып тыртып болур мен — деп чугаалааш, ол Муруктуң артындан кедеп чедип келгеш, ооң кудуруундан чаа-ла тыртар деп

чорда, Мурук хая көрнүп келген соонда, «хоп» дээш, ону сегирип ап-тыр.

— Сыйт, сы-ыйт! Сыйт-сы-ыйт! Дузалап, камгалап көрүңер. Мени камгалап, адырып ап көрүңер, акыларым! — деп, хеймери алгырып-тыр.

— Сыйт! Камгаланып шыдаар болзуңарза, камгаланыңар! — деп, алгырыпкаш, улуг акызы шала адаанче караш дигген.

А кырган Мурук хеймер күскени бодунуң коргунчуг карактарынга чоокшуладып эккелгеш, чугаалап-тыр:

— Че чүл, холда кирдиң бе, тенекпей?

— Мени салып көрүңер! Авамга барыксап тур мен. Авамга дыка барыксап тур мен! Чымчак сеткилдиг Мурук, мени буруудатпайн көр! Моон соңгаар кажан-даа кырганнар кочулап, каттырбас мен — деп, чаннып, кээргенчиг кылдыр ыглап бадырыпкан-даа чүвең иргин.

— А сээң демги кончуг эрес-дидим акыларың кайнаар арлы бергеннери ол? — деп, Мурук айтырып-тыр.

— Мен мында мен ийин — деп, ортун акызы харыылавышаан, — мен база улуу-биле дилеп тур мен, мээң хеймер дуңмамны салып көрүңер. Моон соңгаар кажан-даа кырганнар кочулап, каттырбас бис — дээш, база-ла ыглап бадырып-тыр эвеспе.

— А силерни кайыңардан-даа артык дидим дээн, улуг акыңар кайдал? — деп, Мурук айтырган-даа чүвең иргин.

— Ол бир дугаарында-ла шала адаанче кире халыды, бистерден артык эрес-дидим болганы ол боор — деп, ортуну харыылап-тыр.

— Ындыг-дыр, силерге бүзүрээр апаар-дыр мен. Ам канчаар, дуңмаңарны салыптар бооп-тур мен ийин. Моон соңгаар кырганнар кочулап каттырышпас боор силер деп идегээр-дир мен.

Ынчалзajok мерген Мурук хеймер күскени салып чорударының мурнунда, кым-даа ону дыңнавазы-биле ооң кулаанга оожум сымранып, каш-ла сөс чугаалап-тыр. Күскежик алышкылар кырган Мурукка мөгөйбишаан:

— Сеңээ четтирдивис! Сээң чымчак, ажык, арыг сеткилдиг болганыңга четтирдивис! — деп чугаалааш, багайтыр чанып чорупканнар-дыр.

Үңгүрүнге оларны коргуп-девидээн авазы уткуп ап-тыр:

— Бо бүгү силерниң келир үдеги чуртталгаңарга өөредиг болвун — деп, авазы чагып-тыр.

— Сээң кулаанга кырган Мурук чүнү сымранды? — деп, ортун акызы айтырып-тыр.

— Бистиң хеймеривисти ол «өөдежок, кортукпай» дээн болгай аан — деп, улуг акызы боду чүнү-даа канчанмаан чүве дег, чугаалап-тыр. А хеймери мынчаар чугаалап-тыр:

— Мерген угаанның Мурук: «Эрес-кашпагай мен деп мактанып, алгырып чоруур ёзулуг «кортукпай» ол болур. А бодунуң-на кады төрөөн дуңмаларын айыыл-халап үезинде каапкаш десе берген улуг акың ийи дакпыр «кортукпай» ол-дур» диди.

* * *

Дошбу кырган-авайда тоолдар-ла хөй болдур ийин. Ооң суглап чорда, инек саап олурда, кызыл-хүнде, сылдыс четчип турда дээш тоолдары-ла төнчү чок. Оон аңгыда аът баглаажының, челениң, үгек-кажаамың болгаш бүгү коданның тоолдары эндерик. Оларны дыңнаар дизиңерзе, бистиң Даг-Алтайда: Алдын-Хөлге, Делег-Хөлге, Кадын хемге чедип келиңер, уруглар.

Дошбу кырган-авай чараш Алтайның чазаг-күзег, чайлаг-кыштаг оदारларын эргий көжүп чоруур болдур ийин.

Алтай дылдан Ч а д а м б а М о н г у ш очулдурган.

Людмила Мижит,

ТДЛТЭШИ-нун эртем ажылдакчызы

**БУРУҢГУ ТҮРК ҮШ ОДУРУГЛУГ БИЖИКТЕР —
ТЫВА ШҮЛҮК ХЕВИРИ «ОЖУК ДАШТАРЫНЫҢ»
ҮНДЕЗИН ДӨЗҮ**

«Мээң бодап турарым-биле, ол тураскаалдар-
нын (Енисей бижиктеринин — Л. М.) дылы —
бистиң эраның V вегиниң чевег-хөөр поэзиязы-
дыр!».

С. Е. Малов.

Бистиң ада-өгбелеривис — буруңгу түрк чоннун даш көжээлерде сиилбиш арттырып кааны мөңгө тураскаалдарының аразында бичежек кемчээлдиг бижиктер элээн хөй.

Тюрколог эртемденнериниң ажылдарын ап көөрге, Күлтегинге, Билге каганга, Тоңюкукка тураскааткан база өске-даа улуг кемчээлдиг бижиктер, оларны тып, номчуп, очулдурганындан өске, долу, хандыр шинчилеттинмээнинден, ол тураскаалдарны чамдык эртемденнер (В. В. Радлов, В. М. Жирмунский, А. М. Щербак база өске-даа) «эреңгей, бөдүүн, улуг негелде чок»¹ сөзүглелдер деп санап турар.

Орхон-Енисей бижини калбак чогаалга азы шүлүк чогаалыга хамаарыштырарының талазы-биле эртемденнер аразында маргылдаага (В. М. Жирмунский, И. В. Стеблева) бичии-даа бол, идигни бээр боор деп илегел, бо ажылда үш одуруглуг буруңгу түрк бижиктерни амгы тыва поэзияның хевирин — ожук дажы-биле шүүштүрүп, оларның демей талаларын, салгал дамчыыр харылзааның демдектерин тодарадырын оралдаштывыс.

¹ Жирмунский В. М. Орхон бижиктер — шүлүк бе азы проза бе? — НАА, 1968, № 2, ар. 79.

Эгезинде ожук даштарының дугайында каш сөс. 80 чылдарның төнчүзүндө тыва чогаалга чаа «ожук даштары» деп шүлүк хевириниң тускайланып тыптып келгенин номчукчулар билир боор. Ооң дугайында «Улуг-Хем» сеткүүлүндө (№ 4, 1992 ч.) «Ожук даштары» деп статья бижиттинген. Бо ажыл ол чүүлдүң логиктиг уламчызы болур.

Өске хевирниң шүлүктеринге демейлээрге, ожук даштары хевзинг, кыска-даа болза, иштики бодалы делгем, ханы база сагыш-сеткилди чечен, мерген илереткен шүлүктер дээрзин дараазында чижек көргүзүп турар:

Шаг-үе шапкан аъттан дүрген-дир,
Сарыг бүрү орук дургаар эстен тур.
Хөнү сыным хаак ышкаш эглип баты.

(А. Даржай).

Бо шүлүк хевирини нарын болгаш берге, үштеп каан-на шүлүктү ожук дажы деп адап болбас, ооң иштики композициязын, эстетиктиг талаларын сагаан, лириктиг, философтуг, өске-даа бодалды чиге, чечен илереткен шүлүктү ёзулуг ожук дажы деп санаар.

«Ожук даштары» деп терминниң ужур-утказы кандыгыл, чүге ыңы-ла тыва шүлүк чогаалыга бо хевир боттанып көстүп келгенил? Бо ай-тырыгга каш сөс-биле харыылаалыңар.

Ожук деп чүл? Ону билбес тыва кижини ховар. Тыва болгаш өске-даа чоннар ожукту ыдыктыг деп хүндүлөп, оттуң ээзинге — өг-бүлениң өмөөр-жикчизинге өргүл кылып, үдүп чорааннар. Ожук көшкүн амыдыралдыг чонга солуттунмас чугула болгаш кончуг тааржыр: каяа-даа чорааш, үш дашты салган соонда, одун кылысып, пажын тиккеш, малчын азы аңчы дыштанып, оожурган, ожукче көрүп алгаш, быжыг туруштуун, чоннуң төөгүзү-биле болгаш Чер — Делегей, Бойдус-биле харылзаазын, угаан-биле эвес-даа болза, чүрээ-биле билип орар.

А тыва буруңгу дайынчыларга чажындан чанынга чыннып өскени ожуу «тыва мен» деп национал бот-миннишкинин оттуруп, ада-өгбөзи-биле чугаалажып органы дег сеткилинге чоок, чылыг ожуу чонунга, чуртунга чүрээ-биле бердинген болурунга дузалап, кайы хире улуг угаан-медерел күжүн берип чорааныл?

Ынчангаш, ожук бистиң ада-өгбелеривистиң көшкүн амыдыралын херечилеп, чоннуң алыс бүдүжүн база национал үндезин дөзүн көргүзүп турар. Ожук даштары — көшкүн амыдыралдың ханы философтуг утказын, чоннуң эрткен оруун, төөгүзүн сиңирген база бир символ болур.

Моон ап көөрге, ожук дажы деп шүлүк хевириниң ужур-утказы, тургузуу — үш даш — үш одуруг деп билдингир. Ожук дажы — ёзулуг тыва дөстүг, ханы дазылдарлыг, тыва кижилерниң чүрээнге чоок, ёзулуг тыва национал сеткил-сорукка тааржыр шүлүк хевирини дээрзин чигизиниг чок.

Ынчангаш, тыва шүлүк чогаалыга ожук дажы деп хевириниң тус-

кайлашып келгени анаа эвес, а чылдагаан-тайылбырлыг, төөгүлүг, онзагай чүүл болур.

Кандыг-даа чоннуң чечен чогаалының чоорту хөгжүлдези (эволюция) — үзүктөл чок орук дээрзи билдингир. Чүү-даа чүве эгелиг, сайзыралдыг, төнчүлүг. Тыва шүлүк чогаалының дөстелип үнген эгези чүгле чоннуң аас-чогаалында эвес, оон аңгыда, бижимел үндезини — Орхон-Енисей бижиктер бооп болур дээрзин шынзыдарын бо ажылда оралдаштывыс.

В. В. Радлов, С. Е. Малов, И. А. Батманов, А. Ч. Кунаа, З. Б. Арагачы (Чадамба), Ю. Л. Аранчын, С. Г. Кляшторный, И. У. Самбуу болгаш өске-даа эртемденнерниң Орхон-Енисей тураскаалдарын буруңгу түрк дылдан очулдуруп үндүргени ажылдарынга дайнып алгаш, мындыг түңнелге келдивис:

Өөренип көргенивис Тываның девискээринден тывылган 60 тураскаалдарның 14-тү (1/4 кезин!) ожук даштары-биле дөмей үш одуруглуг поэтиктиг хевирлиг болду. Ол бижиктерниң хевирин эртемденнер шүлүк кылдыр чаартып тургуспаан, анаа карак-биле үш одуруглуг деп илереткен. Чижээ:

Сиз өкүнч эб бөкмедим
Токуз йаашда тоглык канка таптым эрдим.
Билмедим буңым. Он эрмиш...

Силерге, кажыдалдыг бажыңга пөкпедим
Тос чылдыымдан туктуг (Тоглуг) хаанга албан эрттирдим
Мунгарай билбедим... Он иргин...

(Очулга А. Ч. Кунааны).

Бо буруңгу бижиктиң ритмин, чеченчидип сөглээн аянын (метафора) база стилиниң тускай онзагайын эскербес арга чок.

Ам ожук даштары биле Орхон-Енисей бижиктиң тураскаалдарының дөмей талаларын дараазында чижектерден көрээлңер:

Канымка Элимке бөкпедим
Куйда кунчуйумка адырылдым
Каңсыз калдым.

Хааным, улузумга пөкпедим
Ордуда даңгынамдан адырылдым
Ада чок калдым.

2. Ожук дажы:

Ак хар чагбаан, соогу дөгээт.
Адыр талда чаңгыс бүрү
Ам-даа ногаан дидиреп ор.

(Ю. Кюнзегеш).

¹Тываның эрги түрк бижиктиг көжээлери, 1-ги кезээ, Кызыл, 1963, ар. 46.

Бо шүлүктерниң кайызы-даа ожукутуң үш дажынга дөмей, үш кезектен (одуругдан) тургустунган. Одуруг бүрүзү төнчү уткалыг, ынчалза-даа шупту кады чаңгыс бодалды чуруп көргүзүп турар.

Ожук даштары база бүгү тыва поэзия шүлүктүң тургузуунуң талазы-биле силлабиктиг системага хамааржыр. (Бо айтырыг база ам-даа маргылдаалыг). А Орхон-Енисей бижиктери амгы шүлүк тургузуундан ылгалдыг — одуругларда слогтар саны дең эвес. Ол бижиктерни чамдык эртемендер калбак чогаалга (В. М. Жирмунский), тоник-темпоралыг системага (И. В. Стеблева), силлабиктиг системага (А. М. Щербак) хамаарыштырып турар. А бис буруңгу түрк тураскаалдарны силлабика мурнундагы (досиллабический), хостуг шүлүктер деп бодап турар бис, ынчалза-даа одуругларның деңнежилгези (изосиллабизм) бо-ла таваржы бээр. Үн аянын сагаан домактардан бүткен шүлүктер-биле дөмей, буруңгу түрк шүлүктер дең эвес күштүг, уран-чечен интонацияның дузазы-биле хостуг кезектерге чардынып тургустунган шүлүктер деп санаар бис.

Орхон-Енисей бижиктериниң калбак чогаалдан ылгалып турар, шүлүк чогаалынга хамааржыр ылгавыр шынарлары: чүглө шүлүксүг хэври (одуругларга чардынганы) эвес, а синтаксистиг, стиль талазы-биле онзагайы база тургустунганының иштики аяны бар. Үстүнде бердинген ийи чижектең ритмиктиг организациязын дөмейлеп көрээлиңер.

1. Синтаксистиг утка-аян чергележилгези — стилиниң кол шынары.

2. Анафоралыг аяннажышкын (азы белдирлешкен эге аяннажышкын).

3. Грамматиктиг аяннажышкын (азы кожаланчак төнчү аяннажышкын).

4. Өттүр үнген аллитерация (ол бижикте аяннашкан үннер — к, м).

Ынчангаш, чижек кылдыр алганывыс буруңгу түрк бижик — шүлүктүр деп чугаалап болур бис.

1. Буруңгу түрк шүлүк:

Үзе теңри эрклиг м...
Адрылмыс өлүгиме... йыглайу бертим.
Чн эр бедизмиш.

Үстүнде дээр күштүг
Адырылганымга ыглай бердим.
Эр (маадыр) (тураскаал) тургускан мен.
(Очулга Д. А. Монгуштуу).

2. Ожук дажы:

Амыдырал бажым суйбап,
Авам ышкаш чассытпаан бол,
Куруг аяк менче сунмаан.
(А. Даржай).

Бо шүлүктерниң иштики тургузуунуң онза чүүлү — үш одуруг бүрүзүнүң кол бодалды илередир талазы-биле тускай функциялыгы, аразын-

да бижыг харылзаалы: бирги одуруг — бодалдың кирилде туружу (эгези), ийги одуруг — дүгдүнүүшкүнү (хөгжүлдези), үшкү одуруг — чештининишкини (төнчүзү). Шүлүктүң өзэениң кол дүрүмү — авторнун бодалының чоорту дыңзыгып ханылааш, сөөлгү одуругда тодаргай түң-нел-биле төнери.

Дараазында Орхон-Енисей бижинде база-ла бүрүн илереттинген аяныг композиция көстүп турар:

Бег саңун эр атым
саңун тутук бен уры учун... бөңү тике бердим.
көк теңриде хүн ай азыдым.

Эр адым Бег-Саңун
Мен, Саңун-Тутук, эр салгакчымга мөңгө тураскаал тургустум
Көк дээрде хүн, ай эскербестедим.

(С. Г. Кляшторный, И. У. Самбуу тып номчаан).

Ынчангаш, деңнелге анализтиң түңнелинде, Орхон-Енисей үштээн бижиктер база ожуқ даштары-биле элээн хөй (ритмиктиг организациязында, тургузуунда) дөмей шынарларлыг дээрзин көрдүвүс.

Ук байдал ожуқ дажы деп поэтиктиг хевирниң Тывага төрүттүнүп келгени таварылга эвес деп бадыткап болур органы биске берип турар.

Тывадан эртемденнерниң тып, номчааны мөңгө шагда көжүй берген Орхон-Енисей тураскаалдары тыпкан черлериниң аттары-биле адаттыган. Үш одуругдан тургустунган бижиктиг 14 тураскаалдың даңзызын көрээлиңер.

1. Барыкташ 1-ги тураскаал (Е—5)
2. Барыктан 4-кү тураскаал (Е—8)
3. Элегестен 1-ги тураскаал (М., стр. 70, УЗ, 9)
4. Элегестен 2-ги тураскаал (М—72)
5. Саргал-Аксындан тураскаал (УЗ—10)
6. Кара-Булуңдан тураскаал (Г—1)
7. Чаа-Хөлден 2-ги тураскаал (Е—14)
8. Чаа-Хөлден 3-кү тураскаал (Е—15)
9. Чаа-Хөлден 4-кү тураскаал (Е—16)
10. Чаа-Хөлден 5-ки тураскаал (Е—17)
11. Чаа-Хөлден 7-ги тураскаал (Е—19)
12. Чаа-Хөлден 9-ку тураскаал (Е—21)
13. Суглуг-Адыр-Аксындан тураскаал (УЗ—10)
14. Улуг-Хемден тураскаал (Демир-Суг) (УЗ—15)

Бо даңзыже кирбээн чаңгыстан хөй үштээн строфалыг тураскаалдар база бар:

1. Уюк-Турандан тураскаал (Е—3): көжэениң мурнуу талазында үш одуруг база артыы талазында үш одуруг.

2. Е—49, М—22 тураскаал: үш одуруг — мурнуу талазында, 1 одуруг — оң талазында.

3. Хемчик хемден тураскаал (УЗ—16): үш одуруг — көжээниң бир кезээнде, үш одуруг — ийги кезээнде.

Чүгле Тызада эвес, а Моолда, Кыргызстанда, Хакасияда база өске-даа черлерде үштөөн бижиктерлиг тураскаалдар демдеглеттинген:

1. Ихе-Асхеттен 2-ги тураскаал (М, стр. 46)
2. Хойто-Темпрден 4-кү тураскаал (М, стр. 49)
3. Талас хем шынаазындан тураскаал (М, арын 62)
4. Уйбаттан 4-кү тураскаал (Е—33)
5. Тубадан 2-ги тураскаал (Е—36)
6. Тубадан 3-кү тураскаал (Е—37)

Элээн каш үштөөн строфалыг бижиктер:

1. Означенная шынаазындан тураскаал: үштөөн строфа — көжээниң мурунунда, 1 одуруг — кыдыында, үштөөн строфа — артында.

2. Алдын-Хөлден 1-ги тураскаал (Е—28): үш үштөөн строфалар — көжээниң муруну, оң солагай талаларында («Улуг ожук дажы»-биле дөмей тургузуглуг).

Ынчангаш, амдыызында Орхон-Енисей бижиктиң 20 хире үш одуругдан бүткөн тураскаалдары илереттинген.

60 биче хемчээлдиг тураскаалдарның иштиинден үштеп каан шүлүктөр 2, 4, 5 одуругларлыг бижиктерден оранчок хөй болду. Санааш-кыныың түнеллинде үнген хамааржылгадан деңнеп көрүңер:

- 2 одуруглуг бижиктиг — 6 тураскаал
- 3 одуруглуг бижиктиг — 14 тураскаал
- 4 одуруглуг бижиктиг — 7 тураскаал
- 5 одуруглуг бижиктиг — 3 тураскаал.

Бо барымдаа «көк түрк» бижимел культурага бичежек шүлүк хевирииниң (ылангыя үштөөн) бар турганын көргүзүп турар. Ол бижиктерде сиңген түрк чоннуң сагыш-сеткили, ишти-хөңнү, улустуң аас-чогаалынга, чижээлээрге, ыы-сыы, алгыш-йөрөөл, хомудал ырларынга, буруңгу түрк дыл утгундурган-даа турган болза, чурттап чораан. Кажан шагда (6—10 вектерде) ол жанрлар хөөр лирикаы-биле катый чарылбас тудуш чаңгыс чүүл бооп турган чадавас. Ук бодалды дараазында Енисей бижиктери бадыткап болур:

Эр эрдеми атым... эрдеми, эг, ун...

Өз — Йигин Алп Туран. Алты баг будунда үч йегир-(ми) (а)лты...
Бег эркиме, сизиме адырылдым.

Эрес-дидим чоруум ужун эрес эр адым тыптым.

Бодум Йигин Алп Туран. Алды бактыг¹ чонумдан он үш... алды...
Бег эргемден, силерден адырылдым.

(Бо болгаш дараазында очулгалар А. Ч. Кунааны).

Күртле санун бен. Эчим алынмыш.

Эчи өчөң эр Шугра санун

Бег, үк! Эркин, эр, агы, эдимин у де...

¹ Б а к — арбандан биче административтиг үлөлге.

Күртле чанчын мен, Акым алыскан (туттурган)

Акый, Шугра чанчындан чарыл.

Бег, уктал (бай бол)! Хосталганы, эр, байлакшылды, элимни көвүдет..!

Көк теңриде болту(м). Эр ул. Кан ур(ы) төрүмыш(ым)

Элимде беш ката тегзин(ди)м эр эрдемим үчүн

Бег таркан элге тириг бен. Сиз, элим, каным бөкмедим.

Көк дээрде болдум, Эр каттыш! Хаан уксаадан төрүттүндүм.

Улузумдан беш катап дээскиндим (дайылдаштым). Эрес эр болгаш.

Бег таркан улуска дириг мен. Силерге, күрүнемге, хаанымга покпедим.

Бо көргенивис чижектерниң ылгавырлыг шынарлары каракка доораан илдигип турар. Албан маадырның ады азы угу, эргези бижиттинген боор: Йигин Алп Туран — бег; Күртле чанчын; Хаан уксаадан төрүттүнгөн маадыр (Бег таркан улустан). Оларның кылган керээ, маадырлыг чоруу демдеглеттинген: «Эрес-дидим чоруум ужун эрес эр адым тыптым»; «Улузумдан беш катап дээскиндим (дайылдаштым)». Маадырның дириг чораш, күзеп чораан сагыш-бодалы дорт илереттинген: «Бег, уктал (бай бол)! Хосталганы, эр, байлакшылды, элимни көвүдет!»: «Эр, каттыш!»

А шүлүктүң ужур-утказының төп черин эжелеп турар кол дөштити керээ — маадырның чуртталгадан чарылганына ханы хомудалы: «Бег эргемден, силерден адырылдым»; «Силерге, күрүнемге, хаанымга покпедим».

Енисей бижиктеринде удаа-дараа таваржыр, кончуг улуг ужур-утка сиңирген «адырылдым» деп сөс кол рольду ойнап турар. Орус дылче очулгазында ук сөстүң утка-шынарлыг аяннарын эртемденнер эскербей турар. Бижиктерниң кол кезинде «отделился, т. е. умер» деп очулдуртунган. А буруңгу түрк дылдың база культураның эдилекчилери («ижээлээрге, тывалар) «адырылдым» деп чаңгыс сөстүң дузазы-биле бугү шүлүктүң иштики бодалын, хөөнүн доораан эскерип билип каар. Бо сөсте чүгле маадырның ырап, өлгөнү эвес, а ыы-сыызы, хомудалы, муңгаралы, чарлышкынының ажыг-шүжүү, хараадалы, чуртталгага ынакшылы илереттинген.

Чогум эрги түрк дылда «өлүр» деп сөс өске очулгалыс: «oL-», «ket»; «oLüp» — өлүм. Ынчалзажок, дорт чугаалаптар сөс турдала, Енисей тураскаалдарында колдуунда-ла «адырылдым» деп сөс таваржыр. Ол болза шүлүк чогаалының онзагай демдектериниң бирээзи метафора (сөстү доора уткага чеченчидип сөглээри) болур.

Ынчангаш, буруңгу түрк тураскаалдарны сайгарарла ол дылдың болгаш культураның эдилекчилери болуру артык эвес.

Тыва поэзия биле буруңгу түрк шүлүктерниң харылзаазын көргүзүп турар база бир удазын — билдингир шүлүкчү А. А. Даржайның «Буруңгунуң изи-биле» деп шүлүглелли болур. Ында автор төөгүже, өгбөлөрнүң буруңгу культуразынче эргилип, шүлүглелдин чамдык кезектеринде Енисей бижиктиң үштөөн хевирин болбаазырадып бижип турар:

Ындыг-ла болзун ам!
Чер иевис ыйба-хүл бооп хуулбазын,
Чечектелип, карак өөртүп мөңгө турзун.

Ындыг-ла болзун ам!
Ыг ышкаш жербектешпейн, бүгү чоннар
Ынак ханы халышкы дег чурттазыннар.

Буруңгу түрк чевег-көөр поэзиясының (эпитафия) ёзулуг дорт салгал дамчаан хевирн болур, амгы тыва шүлүк чогаалынга чоокта чаа көстүп келген эпитафияга хамааржыр Тываның сураглыг шүлүкчүзү Ю. Ш. Кюн-зегештиң «Чуртталгага пөкпедиң» деп 3 улуг ожук дажындан бүткен (Ожук даштарының бурунгаар хөгжүлдезиниң демдээ) шүлүүн демдеглезе чогуур:

1.

Өжүп калган чула дег, чырың чидип,
Өөрүңден, Ай, Хүн, Чер-сугдан адырылдың.
Өөң ишти, ажы-төлүң өскүс калды.

Амыдырал — чыргал эвес: чыдын чытпайн,
Анай кара чажыңдан-на иженген сен —
Аартык, моондак берге арттар турду ийин.

Мөңгө черниң хөрзүн-сайы, чымчак чүг дег,
Мөчү-бодуң шуглап алды. Чуртталгага
Пөкпезиниң дээш тос-карактан сүдүм чаштым.

2.

Сээн чок ажык, арай уяң хүлүмзүрүүн
Сеңээ душкан кижилерниң сеткилдерин
Серин хат дег секпередир домнуг чорду.

Өлгөн кижн дирилген дег, домак-сөзүң
Өргүн чонга кажыдалдың шагында-даа
Өккө тырлып, муңгаранчыг чаңгыланды.

Адырылдың... Аар үе халааданчыын
Адаан сөзүң төөгүвүстен адырылбас —
Амгы салгал билбейн барза, хомудава.

3.

Ховудава... Хову сыңмас малдыг чорааш,
Хоосураан, ядыы бис деп хопташканнар
Коңгалаарга тоовааныңга хомудава.

Чадаганның хылдарында чажырып каан
Сагыш-сеткил дүлгээзинин ажыдар дээн
Чайжок ижиң мөңгүн долуу бисте арткан.

Хылдан чиңге, шүлүкчү мээң сеткилимде
Кыймыннашкан бодалдарны шүүреп аарын
Кызып чордуң... Аа, халак!

Хүннүг черден адырылдың..

Автор шүлүүндө Енисей бижиктериниң тургузуун, алыс үндезин поэтик-тиг аргаларын үлегерлеп база ритмниг аянын чогаадыкчы ёзу-биле сай-зыраңгайжыдып ажыглап турар. Ю. Ш. Кюнзегеш буруңгу түрк чөвөг-хөөр лириказының иштики аянын, хөөнүн («адырылдың», «пекпедин») үлегерлеп, улам байлакшыдып турар. Енисей бижиктери колдуукда-да бирги арындан бижиттинген болур, а бо эпитафия ийиги арындан илерет-тинген. Уран-чечен деңнелгелер, метафоралар качыгдалдың, ажыг-шү-жүгнүң илередишкининге улуг идигни берип турар: «Өжүп калган чула дег»; «Мөңгө черниң хөрсүн-сайы, чымчак чүг дег, мөчү-бодуң шүслөп алды»; «Хүннүг черден адырылдың».

База-ла чок болган хөөкүйнүң чырык черге чурттап чорааш келген ачы-буяны, «чайжок ижи», «адаан сөзү», «кыймыңнашкан бодалдарны шүүрөп аарын кызып чорааны» каракка көстүп, чүрекке дээп кээр кыл-дыр илереттинген. Шүлүкчүнүң оон өске онзагай үнү — чок болган ки-жини оожуктуруп, сеткилиден чугаалажып орары илдең одуруглар канчаар-даа аажок улуг ужур-утка чүьгүн чүктээн: «Чуртталгага пөк-лээниң дээш, тос-карактан сүдүм чаштым»; «Адаан сөзүң төөгүвүстен адырылбас — Амгы салгал билбейн барза, хомудава».

Ю. Ш. Кюнзегештиң ук эпитафиязы тыва шүлүк чогаалына тур-гузуунуң база стилиниң талазы-биле чаа арынны ажыдып турар диез частырыг чок.

Ынчангаш, үштээн шүлүктерниң сайзыралының элээн каш чадала-рын сайгарып көргөш, буруңгу түрк үш одуруглуг биче хевирлиг шүлүк-тер амгы тыва поэктиг хевир — ожук дажының укталып тывылган база бир дөзү, үндезини-дир деп түңнелге кээп болур.

Бо чүүл мооң-биле кызыгаарлаттынмас, улуг ажылдың бир кезээ болур.

Зоя Монгуш,

Республиканың урулар библиотеказының килдис эргелекчизи

ТЫВАДА КҮРҮНЕ БИБЛИОГРАФИЯЗЫНЫҢ БАЙДАЛЫ

Библиография хөй хевирлиг болгаш адырлыг. Оларның арасында эң-не чугула черни күрүне библиографиязы ээлеп турар. Ооң кол сорул-газы хамаарышкан күрүнезиниң девискээринге үнген ном-дептер болган солун сеткүүлдү доктаамал бүрүткөп, ол бүгүнү тускай данзы дамчыш-тыр медээлеп чырыдары болур. Айтыкчылар хөй кезинде «Парлалга данзызы» деп ат биле чырыкче неделя, ай, квартал, чыл саанында үнүп

турар. «Парлалга даңзызы» — күрүне библиографиязының тускай органы. Ооң дузазы-биле чурт бүрүзүнүң үндүрүп турар номнарын, солуннарын билип ап болур. Сайзырангай күрүнелерде бо ажыл компьютерлер дузазы-биле кылдынып турар.

Вистинь Тывада күрүне библиографиязының байдалы кандыгыл, бо хүннерге чедир ол кандыг орукту эртип келгенил?

Эң-не баштай аңаа хамаарышкан чугула айтырыгларны 1944 чылдың апрельде Тыва күрүнениң каттышкан парлалга чериниң даргазы С. К. Самба-Люддуп көдүргөн. Тываның кол күрүне архивиниң 2 дугаар шыгжамырында (мурнунда партия архиви) Самба-Люддуптун ТАРН ТК, ТАР Сайыттар Чөвүлелинге киирген бижии (ф. 1, х. 1611) кадагалаттынып чыдар. 1930 чылдан 1944 чылга чедир Тывага үнүп турган ном-дептер болгаш солун-сеткүүлдүн нинти байдалының дугайында тайылбырны бербишаан мынча деп бижээн:

«1930 чылдан бээр үнген янзы-бүрү номнарның чүгле 20 — 30 хуузу бар бооп турар. 70—80 хуузу чок. Ол бар номнар бевин 1, 2, 3, 4 экз. арткан. Күрпарлалга чери чаа номнарны үндүрөш 5—10 хуузун арттырып турза-даа оларның база-ла чамдызы чок бооп турар. Ынчангаш үнген номнарны төөгүге кажан-даа чыдар кылдыр шыгжаар, кадагалаар тускай чер турбааны-биле бо төдө ном бүрү республикада барык чок... Үстүнде чүүлдерни барымдаалааш ТАРН ТК, ТАР Сайыттар Чөвүлелинге кирип турар саналыктыс болза:

1. Тываның Күрпарлалга чериниң чанынга Тываның Дептер палатазын тургузарын чөпшээрээрин дилеп турар бис.

2. Ол Дептер палатазынга күрпарлалга черинден өске албан организациялардан-даа үндүргөн ном бүрүзүнден 30 хууну жалгезка ыяавы-ла бээр.

3. Бир эвес Дептер палатазын тургузарын чөпшээрентер болза орта хамаарышкан бажың (бир өрээл хире), саң-хөө болгаш бир кижини тудар дугайын хамааржыр черлерге дагыр (саң яамызы, хоорай хуралы, күрпарлалга чери).

4. Палатаны тургускан соонда 1930 чылдан бээр үнген номнарның барын хамык кожууннардан, сумулардан, албан черлеринден чыырын палатаның эргелекчизи боттандырар болгаш кандыг бир ном тывылганда ол албан чери Дептер палатазынга ол номну ыяавы-ла чаңгыс-даа экземпляр болза бээр.

Дептер палатазын тургузарынга холбашкан чүүлдерниң тодаргайының дугайында херек болур болза мээң-биле чугаалажырын диледим. 1944 чылдың апрель 28.»

Келир үени каш чыл бурунгаар бодаан, ханы уткалыг сагыш чо-ваашкының одуруглары-дыр.

Ынчалза-даа ооң үнүн чогуур черлер дыңнавайн барган. Бир болза ол үеде Тываның нам, чазаа Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге киреринге белеткенип, ол бүгү чайгаар шиитпирлеттине бээр айтырыг кылдыр болашканы чадавас. А чайгаар шиитпирлеттинеринге чедир дыка хөй чылдар эртер, дыка хөй ном дептер ис чок чидип ховартаар. Бир эвес С. Самба-Люддүштүң саналын күрүне чергелиг чугула айтырыг кылдыр бодааш, оода чаңгыс кижилег Дептер палатазын тургускаш, ону камгалап апкан турган болза дыка хөй номнарны бо хүннерге чедир кадагалап арттырын ап болурумун эргазы турган.

Дептер палатазынче чырыкче үнген ном бүрүзүнүн ийи чаңгыс экземпляры ыяавы-ла кирер, кирген ном бүрүзүн оон дашкаар үндүр бербес, күрүне библиографиязының төвү, тускай албан чери болур.

1958 чылда ынчангы ССРЭ-ниң Култура яамызы январь 7-де 115 дугаарлыг дужаал ёзугаар РСФСР-де Дептер палатазы чок автономнуг республикаларга ооң девискээринде үнүп турар ном дептер бүрүзүнүн үчөт даңзызын кылып, чыл санында «Парлалга даңзызын» үндүрүп турарын республика библиотекаларына дааскап. Эвилелдешкен республика бүрүзү Дептер палаталарлыг, а РСФСР-ниң хүрээлеңинде Башкир, Чуваш, Татар АССР-лер ол үеде база-ла Дептер палаталарлыг турган.

Якут, Бурят болгаш өске-даа республикалар дужаалдың чугулазын биллип, күрүне библиографиязының секторларын боттарының төп библиотекаларына дораан ажыдып «Парлалга даңзызын» үндүрүп эгелей бергенер. Ынчал «Якут АССР-ниң парлалга даңзызының» баштайгы дугаары 1960 чылда үнген, ында 1958—59 чылдардан үнген номнарның болгаш солуннарының аттарын, солуннарга парлатынган чүүлдериниң даңзызын берген.

Бистиң республикага төп черлерден каш удаа сагындырыг чагаалар кээп-даа турган болза ол дужаалдың соонда чүгле 15 чыл эрткенде «Тыва АССР-ниң парлалга даңзызын» үндүрер аргалыг болган.

ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында парлалга комитединиң 1968 чылдың декабрь 26-да чоруткан 6079 дугаарлыг чагаазына: «Тываның девискээринде үнүп турар ном дептерни күрүнениң библиографтыг учёдуна ап, «Тыва АССР-ниң парлалга даңзызын» үндүрер талазы-биле Тыва АССР-ниң республика библиотеказының кылып чорудуп турар ажылының дугайында тускай бижикти бистиң адресче чорударын дилеп тур бис» деп сагындырган.

15 чыл тургузунда шиитпирлеп келген ол айтырыгның кол чылдагачаннарының бирээзи кадрлар белеткевээнинде деп бодаар мен. 1950 — 1960 чылдарда Тываның төп библиотеказына национал кадрлар колдуу чок турган. А күрүне библиографиязының чурумун ёзугаар алырга ол күрүнениң девискээринде үнүп турар ном, солун бүрүзү кандыг дылда үнген болдур ол хевээр бижиир, тургузар, бөлүктээр болгай. Ынчангаш тыва дыл билбес кижиге «Парлалга даңзызын» тургузуп шыдавас. 60 чылдарның төнчүзүндө чурттуң яныз-бүрү хоорайларына библиотека тала-

зы-биле эртем чедип алган тыва уруглар немежи, төп библиотекага ажилдап эгелээн.

1968 чылда аңаа Россия Федерациязының Культура яамызының айтышкыны-биле национал литература килдизи ажыттынган. Баштайгы чылдарда ол килдиске 2 ажылдакчы боттарының кол ажылы-биле эргелештир күрүне библиографиязының ажылын база кылып турган. Ийи ажылды чардыгып кылыры берге, ынчалза-даа каш чыл эрткенде Баштайгы «Парлалга даңзызының» кол эзэе тургустунуп, харын-даа эей кезектиг болу берген. Ол болза «Номнар», «Солуннар» «Тыва Совет Экилелиниң парлалгазында», «Солуннардан болгаш чыындылардан чүүлдер», «Графиктиг парлалга» деп кезектер болган.

Эң-не берге айтырыгларның бирээзи «Парлалга даңзызын» чырыкче үндүрери арткан. Бир-ле дугаарында аңаа сонуургалдыг болгу деп тер, ном үндүрер чер ону парлаарындан ойталаан. Ол үеде республиканың статистика эргелели Интернациональная кудумчузунга турган болгаш подвалга боттары парлаар цехтиг турган. Тываның баштайгы парлалга даңзызы ол цехтиң ачызы-биле чырыкче үнүп, күрүне библиографияны-лыц бистиң республикада тургустунганын бадыткаан. Ол — 1973 чыл. Бодунуң оруунга таварышкан шалтараазыннарны болгаш тоомча чок чорукту шыдамы-биле эртип чорааш, шак-ла ынчаар бут кырыкта туруп, Тываның культура хөгжүлдезиниң база бир арынчыгажын ажытаан.

Ооң соонда 5 чыл эрткенде Тываның культура яамызының ордакчы сайыды А. Ф. Емельяновтуң 1978 чылдың январь 17-де ат салганы 6 дугаарлыг айтышкынын өзүгаар А. С. Пушкин аттыг библиотекага чаңгыс кижилиг күрүне библиографиязының сектору ажыттынган. Дептер палатазының орун солуп тургустунган болгаш ооң ажыл чорудулгазы библиотека ажылындан бичи ылгалдыг. Секторнуң фондузу Тываның парлалга архиви. Чыл келген тудум чаа номнар немежи, ам оон фондузу 4 муң чедип турар. Ном бүрүзүн чылдар аайы-биле чыып, бажыкче номчуур кылдыр бербейн турар. Номнар-биле эргелештир Тывада үнүп турар солуннарны база ында дугаар аайы-биле чыып, үнген материалдарның даңзызын кылып турар.

Сектор 1978 чылда ажыттынган болгаш ооң мурнунда үнүп турган номнарның болгаш солуннарның четче эвези билдингир. Чок номнарны четчелеп чыыр талазы-биле улуг ажылды сектор чорудуп-даа турар болза 30—50 чылдарда үнүп турган номнар ында чамдызы чок. Оларның чамдыктары күрүне архивинде, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шикчелет музейинде, ТДЛТЭШИ-де болгаш Тываның ном үндүрер черинде. Аңгы-аңгы черлерде артып калган номнарны чаңгыс черге чыып, бир болза секторну Дептер палатазы кылдыр эде тургускаш, ооң ажылынга деткимче бээр болза эки. Чүге дизе «Тываның парлалга даңзызы» 1973 чылдан 1988 чылга чедир үнгеш бо хүннерде белеткеп тургузуп-даа каан болза үнер аргазы чок болу берген. 6 чыл иштинде Тывага кандыг номнар, солуннар үнүп, Тыва дугайында өске черлерде чүнү бижип турарын хергелээн кижилерниң каталогтан өске бижип алып аргазы чок.

Библиография херээ, ылаңгыя күрүне библиографиязы культура көгөрүдесиниң база бир адыры. Өске черлерде бо ажыл аажок бедик деңгээлде тургустунуп, улуг деткимчени ап турар. Бисте ол ажыл амдыы-зында ындыг-ла кончуг херекке алдынмайи турар.

Маргарита Кунгаа,

*ТДЧТЭШИ-ниң улуг эртем ажилдакчызы,
башкы эртемнериниң кандидады*

ХООЧУН ШҮТҮКЧҮ ДУГАЙЫНДА СӨС

Алексей Дүгерович Арапчор 1924 чылдың сентябрь 3-те Таяды кожуунуң Межегейде Эргине-Булак хүрээзиниң чанынга бөдүүн өг-бүлөдөн түрүттүнгөн. Ол 5 харлыында өскүс калгаш, Улуг-Хемниң Хендерге чурттуу кырган-ачазы Долаан Дүгерниң чанынга өскөн.

Альзындан амыдыралга чүткүлдүг, сонуургак болгаш, чежемейинди да өскүстүн берге салым-чолунга туттурза, өөредилге, эртем-билигин чедип алган. 1936 чылдан эгелеп Бай-Хаактың эге школазынга, ооң соонда Кызылдын № 2 школазынга өөренип чораан. 1942 чылдың күзүнүндө Сүт Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга эге школазынче башкылап чоруткан. Школага башкылап ажилдавышаан, бот-өөредилге-биле өөренип чорааш, ортумак болгаш дээди эртемни чедип алган.

Алексей Дүгерович 36 чылдар дургузунда үзүктөл чок школаларга 1-ти класстан 10-гу класс чедир башкылап, аныяк өскенни эртем-билигге өөредип, кижизилип келген. Кызымаккай, үре-түңнелдиг ажылы дээш аяда 1962 чылда «РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» деп жүндүлүг атты тывыскап.

1978 чылдан эгелеп «Шын» солунга корреспондентилеп ажилдай берген. Аңаа ажилдап тура, республиканың бүгү кожууннарында хоочун башкыларның, культура ажилдакчыларының, малчыннарның болгаш тудуугуларның дугайында документальдыг очерктерни, орук демдегледерни, чурумалдарны хөйү-биле бижип, парлалга арыннарынга чырыткылаан.

А. Арапчор 1986 чылдан эгелээш, 1994 чыл чедир Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга тыва улустун аас чогаалдын чыып бижир талазы-биле иденкейлиг ажилдап келген.

Тываның бүгү булуңнарын кезип, аңгы-аңгы черлерден аас чогаалы-нын барык шупту хевирлерин — ырлар, кожамыктарын, тоолдарын, ты-

вызыктарын, үлегер домактарын, мифтерин, тоолчургу болгаш төөгү чугааларын янзы-бүрү тоолчулардан, чеченнерден, ыраажылардан чыып бижээш, институттуң бижимел фондузунга киирген. Ооң чыып бижээш мифтериниң чамдызы «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп серияның 60 томунуң бирээзи «Тыва мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар» деп номда кирген. Ол ышкаш Арапчор бодунуң чыгган мифтерин, тоолчургу чугаалары тускай чыынды кылдыр белеткээш, ном үндүрер черде дужаап берген. Ол чыынды ооң 70 харлаан юбилейинге база бүгү тыва чоңга онза солуг белек болбушаан, аас чогаалын өөренип шинчилээринге, чон аразыңга негтередириңге чугула салыышкын болур.

Алексей Дүгерович биче сеткилдиг, бөдүүн база кижилерни хүндүлөп, олар-биле кижизиг чугаалажып билир болганындан тоолчулар өнү хүндүлээр, билир чүвезин чажырбайн, күзедии-биле аңа дамчыдып бээр. Ооң чыгган материалдары фольклористика эртемниң негелдөөринге долузу-биле дүгжүп турар болгаш чогаалдарның сөс-домаан бичиң-даа өскертпейн, тоолчунуң чугаалааны олчаан бижээни-биле улуг үнөниң.

А. Арапчор — Тывада суратлыг кижилерниң бирээзи. Ооң аталдары чүгле башкы, журналист база эртем ажылдакчызы бооп чорааны-биле холбашкан эвес, а тыва шүлүк чогаалыңга киирген үлүг-хуузу-биле база тайылбырлаттынар. Ол ам байлак дуржулгалыг, өскелерге дөмейлешпес, тускай үнүг шүлүкчү. Ооң шүлүкчү бооп кевирлеттинеринге эвээш эвес үе негеттинген. Баштайгы шүлүүн парлатканындан бээр бөжөн ажыг чылдарның нүүрүн көрүп эрткен. Ынча чылдарда кылып келген ажылын — «сеткилиниң ырларын» элээн каш чыындыларга («Кадарчының ыры», «Сеткилдиң ыры», «Идегелдиң отчугажы», «Өшпес оттар», «Хайгаарал», «Эр салым») мөөңнөп, номчукчуларга өргүп баргаалгасан. Аңгы-аңгы чылдарда үнгүлээн ол чыындыларны номчуп көргөш, кижиг авторнуң салым-чаяаннын база чүткүлдүүн, тура-соруктуун дөраан эскерер. Чедишкни боду келбес, а кызымаккай ажыл-иштиң түңнелинде келирин Алексей Дүгерович чогаалдыкчы ижи-биле бадыткап көргүскен.

Чогаал ажылыңга баштайгы базымнарындан-на А. Арапчор тэрээн чонунуң, чуртунуң патриоду, ооң чедишкниеринге чалгынналган олту бооп илереп көстүп келген.

Эргелеткен ием болган
Эргим ынак чуртумайга
Эвир куш дег эргин чоруур
Эрес чоргаар оол-ла мен.

Кара чаштан ойнап өскен
Кавай болган чуртумайга
Кажан-даа бол сеткил-чүрээм
Кады тудуш ынак-ла мен.

«Ынак мен» деп аттыг бо шүлүктү автор 1943 чылда бижээш. Үк чогаалдың утказында, дыл-домаанда онзагайланып турар чүве чок дыл-

дыр сагындырза-даа, ооң бедик үнелии — төрөөн черге ынакшылдыг изиг сеткилин сиңиргенинде.

Тываның амыдыралына болган өскерилгелер, чаартылгаларны дет-тып, магадаан уткалыг, чаа үени алгап-йөрээген шүлүктөр тыва чогаалда хөйү билдингир. Ийет, А. Арапчорда база ындыг шүлүктөр бар. 40 — 50 болгаш ооң соондагы-даа чылдарда бижээн чамдык шүлүктөрүнде ол хостуг, арат кижээ кижик-чаялгалыг чаа үени алгап ырлаан. Ол ышкаш автор Октябрь, В. И. Ленин, СЭКП, ССРЭ дугайында темаларны база оюн эргизен. Өске авторлар ышкаш, оларның ачы-буянын көргүзүп, алдаржы-дып чоргулаан. Ону, бир талазында, авторнуң коммунистиг идеологияның негедделеринге чагыртып чорааны деп болур-ла ыйнаан. Өске талазында, ынчангы амыдыралдың нийти хөөнүнге сеткил каттыштырып, үележи-лери-биле бир демниг бодап, ажылдап чорааны авторнуң лириказының патриотчу угланышкынының күштүүн көргүзүп турар дизе чазыг бол-бас боор. Черле ынчаш, чогаал төөгүзүндө (чүгле чогаал төөгүзү эвес дээрзи база билдингир) турган эвээш эвес чүүлдерни «чаңгыс аай хепке кудуп» үнелээри болдунмас дээрзи маргыш чок.

Шүлүкчүнүң чедиң алганы-биле кызыгаарлаттынмайн, доктаамал шилээшкениге, дилээшкениге турганын ооң чогаалдарындан эскерери берге эвес. Бир эвес баштайгы үелерде ооң шүлүктөрүнге ажык кыйгы (декламация), алгаг, суртаал аянары элээн күштүг дыңналып турган болза, чоорту ук аянар кошкап, философчу утка-хөөннер-биле солчу берген. Амгы үеде Арапчорну тускай философиялыг шүлүкчү деп үнелеп болурунун барымдаалары бар. Оларның чамдык тодаргай чижектеринге доктаал көрейн.

Кижиниң төрөөн черинге ынакшылында болгаш күш-ажылында чурт-туд күүчү-күжү база даартагы хүнү, келир үеи сиңиккен. Ооң-биле кады төрөэ черге ынакшыл болгаш күш-ажыл — кижиниң бодунуң менди-чаатай чоруунуң магадылалы. Бети дизе алдар-атты безин кижээ «төрөөн чуртка ынакшыл-биле дөзү тудуш ажыл» шаңнаар. Мындыг чараш, ёзу-лук-ла философчу идея-бодалга Арапчорнуң чаңгыс эвес шүлүү ча-гырткан.

Чырык черге чааяттынып төртүтүнгөш, эрге-дужаал, эт-хөрөңгиге эвес, а анаа-ла амыдыралга, чон аразында чурттап чоруурунга сеткил ханыл, кнадыг-даа ажыл-иштиң романтиказын эскерип, өөрүшкүнү тып ал билири онза чугула. Бо база шүлүкчүнүң лириказының өзек идеяла-рының бирээзи.

Күжүр кижги чуртталгага
Күзеп, чүткүп, ырлап чорда,
Чырык сеткил, ынакшыл-даа
Сылдысталып, чайнап чоруур.
(«Арыг сеткил күзеп турда»)

Шилип алган сылдызыңче
Чиге шиглээш, угаап бодап, ужугуп ор
Орук дургаар хуулгаазын хөй,

Оңун алдап, бедээннерге адааргава:
Өртемчейниң улуг биче сылдызы хөй,
Өлгөнгө-даа, диригге-даа шунту четчир
(«Сылдыс четчир»)

«Черниң эр ээзи» — Арапчорнуң лирикасында онзагай черни ээлеп турар чогаалдар. Бо өөрлөш шүлүктөрдө автор эр кижиниң ёзулуг идеалын чуруп көргүскөн. Изиг чүрөктиг, мерген угаанныг, уран холдарлыг, соругдаанын салбас, кадыг-бергеге чаныш-сыныш чок, элеришкен хөрөө-жен эжиниң, улус-чонунуң идегелдиг өңүү — эр кижиниң чечен четкен бо омур-хевирин, идеалын кижиге магадавас арга чок.

Эр кижиниң угаангыры
Эртем-билиг, бүдүжүндө —
Болдуммасты болдулар дээш,
Бодун кынып чурттаарында.

Кижилерге отту бергеш,
Хилинчекке шыдажыры —
Эр кижиниң күзөл долган
Эртип чурттаар чолу ындыг.
(«Эр кижиниң дидим чоруу»)

Шынап-ла, чуртталганың дынын тудуп, амыдыралга кол чөлөкчөмүн,
даянгыш болуру — эр кижиниң чаагай чолу.

Шүлүкчүнүң төрөөн чери-биле хан-дамыр тудуш сеткили бойдус
лирикасында онза күштүг илерээн.

Хилинчектин, чыргалды деп
Кижилерни ылгап турбас
Ажын-чөмин, аржаанныг суун
Артык чокка дөңгө үлээр
Ачылыг бай бойдус-иеэ
Авыралдап мөгөөр мен.

Бойдус-ие. Улусчу философиядан ужукталган бо идея Арапчорнуң лирикасында база-ла кол бооп турар. Шүлүкчү бойдус дугайында чогаалдарында ооң амыдыралга ачы-буянын, сеткилди сергедип кээр онзагай күжүн чуруп көргүсүпшөан, чамдык чазый-чилби кижилерниң бойдус-байлаанга кам-хайыра чок хамаарылгазын буруу шаап, лүгүрөлдөө, коңгазын кап турар.

Машинага сывыртаткан,
Балыг элик киискип чораан.
Аккыр харда удазын хан
Артче шөйлүп кызга берген.

Элик күжүр күжү төнгөн,
Боснуң огу сыгыргылап,
Эзим арга улам ыраан.
Мотор даажы улуп келген.

«Өскүс калыр төлдеримни
Өске кымнар кээргээрл?» деп,
Чажын аксып ыглаан элик
Чалынган дег хая көргөн...

Сеткилден ажык кыйгызы, харын-даа аарышкызы долган «Балыг элик» деп шүлүк бо кижиниң килең-кылыын хайныктырып, бодандырыл-тар күштүг.

А. Арапчорнуң лириказы хөй талалыг.

Ол, чогаалчы Э. Донгактың бижээни ышкаш, аныяк назын халыгы-нының аялгазын ырлап билир шүлүкчү. Ынакшылдың арыг-чаагайын, ыңды-сырыаына база кыс, херэежен кижиниң буянын эвээш эвес шүлүк-теринде алган ырлаан. Ылаңгыя херэежен кижиниң омур-хевириин фило-софчу деңгемге көдүрүп, ону өзүлүг-ла ыдыкшыткан деп болур.

Чаяаттыңан чуртталгамда
Салым-чолум кандыг-даа бол,
Күжүр бодум чарылбазым —
Хүнүм, черим, херээжемим.

(«Херээжеңге»)

Эки-бакты кады көрүп
Эдеришкен эргим эжин
Эр кижин аътанырда,
Эң-не сөөлгү бодап артар.
(Эр кижиниң херээжен эжин)

Амыдырал делегейин
Аргажыпкаш, чүрээ кыпкан —
Херээженниң чаражына
Хемчеп деңгээр чүве бар бе?

(«Херээженниң чаражы»)

Алексей Дүгерович — сөске, дылга кончуг камныг болгаш хынам-чалыг автор. Ынчанган-ла ыңдыг боор, ооң шүлүктериниң хемчээли кол кезинде кыскажак, оларда артык-дудуу сөстөр чок. Ол ыпкаш хары угда хөй санныг янзы-бүрү тема, идеялар хаара тудар дээн чүткүл эс-керттисмес. А. Арапчорнуң шүлүктери элээн каш-ла тодаргай тема, идея-ларга чагырткан. Ол болза, бирээде, төрөөн чер болгаш төрөөн бойдуу, ийиде, күш-ажыл, үште, чуртталганың кол ээлери — эр болгаш херээжен кижилер, оларның аразында харылзаалар, найырал, ынакшыл. Ожуктуң үш дажы дег, үш кол бөлүк.

Черле нянтизи-биле көөргө, А. Д. Арапчорнуң лириказы дыка бүдүштүг, чаңгыс аай системалыг, тодаргай идея туруштуг.

Шүлүкчүнүң кол идея-бодалдары чоннуң байлак амыдыралчы дур-жулгазынга, ооң философия болгаш мораль-этиктиг, эстетиктиг билиш-киннеринге даянган.

Бичизиден тура улустуң аас чогаалын дыңнап өскөн, ону черле

сонuurгаар база эки билир болгаш Алексей Дугерович бодунуң лириказынга аас чогаалының сюжеттерин, овор-хевирлерин, уран аргаларын ичтередгей ажылгап турар. Мааңа хамаарыштыр «Сааскан, Дилги болгаш Ус-куш», «Артык сеткил», «Аңчы болгаш ооң бугазы», «Моортай дарган» дээш өске-даа ажылдары адап болур.

А. Арапчор шүлүктен аңгыда, шүлүглел, баллада, сонет чижектиг хевирлерин, строфаларның аңгы-аңгы хемчээлдерин шиңгээдин алыр сорулга-биле чамдык шенелделерин кылгылаан. Бо талазы-биле ол тыва поэзияга чаа ажыдышкын кылбаан чадавас. Ынчалза-даа Алексей Дугеровичиниң илереткени бодалдарның, сеткил миннишкинвериниң улусчоннуу-бле хөөннешкээ, чогаалдарының ханы уткалыгы, бедик эстетиктиг доңделди, белең эскертинмес иштиги культуралыгы — ооң лириказының онзагай, күштүг, өскелерге (ылаңгыя эгелен чоруур аныяк авторларга) үлөгерлиг талалары.

ЧАҢГЫС ААЛДЫҢ ШҮЛҮКЧҮЛЕРИ

1994 чылда декабрьда Экер-оол Түлүшевич Кечил-оол биле Монгуш Кунгаевич Өлчей-оол 60 харлаан. Олар кайызы-даа амгы Чаа-Хөл кожуунга төрүттүнген, барык-ла чаңгыс аалдың оолдары, оькташ-чажыт шүлүкчүлөр. Ынчалза-даа оларның салым-хузуу демей эвес, чогаадыкчы чаяны бот-боттарындан ылгалдыг, кайызы-даа боду тускай үнүг шүлүкчүлөр бооп шылгарай бергеннер.

Экер-оол биле Өлчей-оол Сесегениң ол-бо талаларыга аразы элээн-даа болза, чаңгыс сумунуң аалдарына ча-согун кирижеп, чарыш аьды мувун, деңге ойнап өскен, Кызыл-Дагда эге школага кады өөренип кирген эжишчилер. Ынчалза-даа 1934 чылдың декабрь 22-де Сесеге ынды даг белинде хонашка төрүттүнген Өлчей-оол эге класстар безин дооспайн, от халап айылындан эндеп качыгдааш, өөредилгезин уламчылаар аргажок бооп, үр үеде

эмненип, аалындан үнмейн чыдар ужурга таваржып, чажыпдан-на инвалид апарган. Чыргадап-көргө-диз дээш, Монгуш Кунгаевич Өлчей-оол ундараваан, сагыш-сеткил саймаараваан дээр болза меге болур, чүгле харын эртем-билигже сундуккан күзелинден ойталаваанын ооң бүгү амыдыралы бадьсткаан.

Бичин Өлчей-оолдуң ынак өмүктери — ном биле солун болу берген. Ол үеде ховар турган ном, дептерлерни тып алганда Өлчей-оол дыка хандыкпыл-биле сундугуп номчуур, «Шын», «Аревэ шыны», «Хостуг арат» солунардан салдыкпас чораан. Ону шүлүкчү боду мынчаар сактып бижээн:

«...Өвүске четкилеп кээр солуннарны акыларым Сотнам биле Хураган-оол элчип-селчип ыткыр кылдыр номчуп кириптерлер. Дыка аяныг болгаш сааладыр номчуур эрлер боор! Сергей Шюрбюнуң

чанап каан шүлүктөрү база ында чоргулаар. Оларны ханы таалай-биле дыңнаарыңа, ооң соонда боданыңа ынак турган мен. Көрбөсүм чүүлдер караамга көстүп, дыңнавааным чүүлдер кулаамга дыңналып турган ышкаш апар! Ооң «Тулчуушкунче» деп неңтеректей ырызын дайын чылдарында улуг улус-биле кады ырап, «Кызыл көш» деп шүлүгүлелиниң төдүүш шээжи-биле чугаалаптар турган мен...

Бодум көдээге чогаал бижип эгелээм, көдээ кижип болганымда, төдүүш төп хоорайда чурттап чоруур улуг чогаалчылар-биле харылажыр хуу-салым меңээ турган эвес. Оларның чаңгызыңа-даа чогаалдарым көргүзүп чорбаан мен. Чүгүлө оларның номнарын номчуп, оон өөренип ап чордум. Кол-ла даяныр черлерим — солуннар редакциялары-ла турган-на болгай. Оларның амыранчыг деткимчези, ажыг шүтүмчүлөлдери-биле доругуп келген мен».¹

Эжер-оол биле Өлчөй-оол кайыс-даа 1953 чылда баштайгы чогаалдарын солуннарга парладып эгелээм. Оларның чогаалчы угаа-зылалының алыс дөстөрү болгаш кеңизинде угланышкынынары, чогаалдарының утказы база сос-доманың аяны черле аңгыланыш-как, ол ышкаш, тематиказы дөмөй эвес, улуг ылгалдыг болган. Монгуш Кунгаевич Өлчөй-оол, үстүндө бодунуң тодаргайлап чугаалаанын херекке алыр болза, бижик билбес тургаш-ла, тыва шүлүк чогаалының үндөзилекчилери С. Б. Пюрбю,

С. А. Сарыг-оолдуң чогаалдарын сонургап, олардан үлегер ап бижип эгелээм. Ынчанга ооң шүлүктеринде публицистика аяны, патриотчу болгаш йөрөөл лириказы колдап турган, хирези-ле ол — нийтизи-биле, тыва чогаалдың хөгжүлдөзүнүн деңгели ыңдыг турган. Ботодарадылганы ыңчаарда-ла уруглар чогаалыңа хандыкшып берген Эжер-оол Түлүшевич Кечил-оолдуң чогаалчы ажылының эге чылдарына база хамаарыштырып болур.

Өлчөй-оол Кунгаевич бодунуң кызымак чүткүлү-биле орус дылды чоорту өөренип, чогаал теориязы-биле чөпсөглөнип эгелээм. Орус дылдан шүлүктөр очулдуарының шенелделерин кылгылаан. Тарас Шевченконуң, А. Прокофьевтин, Д. Белинскийниң, Расул Гамзатовтуң утказы ханы, тургузуу нарын шүлүктөрүн, В. Тельпуговтуң кыры-биле көөрге бөдүүн ышкаш сагындырар чечен чугааларын очулдурган ооң бодунуң чогаалдарының уран-чечен деңгели бедидеринге, оларның тематиказын алгыдарыңа, сөс болгаш аян талазы-биле билиглерин ханыладырыңа дыка дөгүм болган.

М. К. Өлчөй-оолдуң шүлүктөрүниң баштайгы ному «Чаа-Хөлдүң айдыңында» деп ат-биле 1966 чылда парлаганын үнгөн. Дараазында ооң «Шүлүктөр» (1971), «Компалар» (1975), «Сүзүгүлелим» (1979), «Назын» (1981), «Кижип хөңү» «Демисел» (1987) деп шүлүктөр чыыдылары, «Хөөрээриң чугаалары» (1971) деп чечен чугаалар ному чырыкка көстүп келген.

¹ М. Өлчөй-оол, Аар деңгелиг, бөдүүн шүлүкчү. — «Улуг-Хем», № 5—6. — Кызыл: ТЫВНУЧ, 1993. — 137—138 ар.

М. К. Өлчей-оолдун шүлүктөрүн болгаш чечен чугааларын чуртталгага ынакшылдыг ырлары-дыр, ооң чогаадыкчы амыдыралы шудургу быжыг туруш болгаш чүткүлдүг ажыл-чымш-тыр, кызымаккай кара күш-биле чедип алган эртем-билгиниң түңнели-дир деп чогаал сайгарыкчылары болгаш номчукчулар бедии-биле үнөлээн.

Монгуш Кулгаевич Өлчей-оолдун шүлүктөрүн Ф. Фоломин, О. Дмитриев, М. Скуратов, С. Козлова, В. Потемкина ышкаш сурагжаан орус шүлүкчүлериниң очулдурганы, «Рассказы дедушки Хоорэра» деп ат-биле М. А. Хадаханэниң очулдурган ооң чечен чугааларын парлап үндүргени, шүлүкчүнү ССРЭниң Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнүгө хүлээп алганы—60 харлаан юбиларның дөртен ажыг чыл дургузунда бүдүргөн үүлезиниң үре-түңнелдиг болганының хөречизи-дир дээрэи чигиниң чок.

1934 чылдың декабрь 1-де Экер-оол Түлүшевич Кечил-оол төрүтүнген. Ынчаардагы Чөөн-Хемчик кожуунунга хамааржып турган Ак-Кожагар деп Сесеге сынының бедик шышының баарында Талдыг-Өзенден эгелээш Экер-оолдун орууна бергелер барык-ла таварышпаан деп болур: ай четкелекте арт ажылдыр көстүп келген Өлчей-оолга бодаарга, ол чеди чыл школазының соонда, башкы училищеин болгаш Кызылдың Күрүениниң башкы институтун доозуп алып аргалыг болган.

Чаңгыс чер-чуртташ ийи оолдун амыдыралының оруу Кызыл-Даг школазындан-на арай аңгыланы берзе-даа, хып дээн назынында олар шүлүкчүнүң шүүттүг ижин шилип

алганындан ол орук удатпайн каттап белдирлежип катгыжып келген.

Э. Т. Кечил-оолдун шүлүкчү сонуургалы чаңгыс чер-чурттажынынындан элээн ылгатдыг, бир янзы, арай өске угланышкынын болган. Чүге дээрге ооң чаш чагы доругуп, назылааже хевээр арткан, ийи талазында, ол республиканың кожууннарының школаларына элээн каш чыл ажылдап чораан. Ол ажыл — бичини уругларның психологиязын хандыр өөрениринге, оларның чечен чогаалдың кандыг хевирлеринге хар-назынын аайы-биле хандыкшырын билип алырынга дузалаан, чаш кижилериниң эстетиктиг негелделерин хандырап сорулганы шүлүк болгаш тоожулал чогаалдарга чедишкынниг шитпирлээр арганы аңаа берген. Шүлүкчү ынчангаш С. Маршактың, А. Бартояң, С. Баруздиниң, Н. Богдановтун уругларга бижээн чогаалдарын тыва дылче очулдурган. Ол ышкаш, Т. Шевченконун, С. Есениниң болгаш өске-даа шүлүкчүлериниң чогаалдарын, Н. Ггарин-Михайловскийниң «Көрөй тоолдарын», Ц.-Ж. Жимбиевтиң «Оттуг чылаң чылы» деп романын республиканың номчукчуларына бараалгатканы болза, Э. Т. Кечил-оол бодунуң чогаалчы мергежилин бедидер дээш үргүлчү оралдажып чоруурунун барымдаазы болур.

«Тываның аныяктары», «Шын» солуннарының редакцияларына, Тываның ном үндүрер чериниң чечен чогаал редакторунга үр чылдарда ажылдааны Э. Т. Кечил-оолдун чогаалдыкчы ажылынга база дөгүмнүг болганы чугаажок. Республиканың аныяк-өскениниң — школа-

чыларның болгаш культура ажыл-дакчыларының хүн-бүрүдө амыдыралы-биле быжыг харылзаа шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылынга хөй талалыг, янзы-бүрү темаларны ажыдып берип келген. Тыва уруглар чогаалын хөгжүдеринге көскү үлүүн киирген Л. Чадамбаның, О. Сувакпиттиң, Е. Танованың чогаалдарын ол кичээнгеиблиг хайгаарап чоруур.

Тыва уруглар чогаалының шапкынчыларының бирээзи Э. Т. Кечил-оол «Аңчы хартыга» деп баштайгы шүлүүн «Сылдысчыгаш» солунга парлаткан. Ону чогаал шинчилекчизи, критик А. К. Калзаң эки шүлүк-түр деп үнелээни аныяк авторну хей-аът киирген. Оортан бээр-ле бичии чаштарның амыдыралын, аажы-чаңын, ажыл-херээн, сонуургалдарын, күзелдерин илереткен дээре тыва чогаалдарның

санынга ооң бижээн шүлүктерэ кирип турар апарган.

Э. Т. Кечил-оол уругларга шүлүктерни, шүлүглелдерни болгаш чечен чугааларны бижиири-биле чергелештир солуннарга очерктерни, репортажтарны, медээлерни үргүлчү бижип чоруур. Ооң баштайгы ному — «Чечектерим» деп шүлүктер чыныдызы 1967 чылда парлаттынган. Ол — «Дээрде капуста» (1970), «Чарыш аъды мунгааным» (1973), «Хөглүг чай» (1975), «Экии, хүнүм» (1983) деп шүлүктер чыныдыларының, «Мээң олчам» (1981) деп чечен чугаалар номунуң автору. Тываның ном үндүрер чери 1993 чылда авторнуң шилемди шүлүктерин болгаш шүлүктөөн чаа чечен чугааларының номун парлап үндүрген. Э. Кечил-оолдуң шүлүктерин очулдурган, «Летающая загарда» (1977) деп ат-биле чырыкче үндүрген.

РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, шүлүкчү Алексей Дугерович Арапчорнуң 70 харлаанын таварыштыр база шүлүкчү болгаш тоожучу Монгуш Кунгаевич Өлчөй-оолдуң, уруглар чогаалчызы Экер-оол Түлүшевич Кечил-оолдуң 60 харлаанын жел-баштыр Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редколлегиязы оларга сеткилдиң агындан байыр чедирип, төгүп ханмас аас-кежикти, амыр-менди кадыкшылды болгаш чогаадыкчы улуг чедишкиннерни чүректиң ханызындай күзеп тур.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШИИЛЕР

Александр Даржай. Душтук дүнү. <i>Шүлүк-чугаалар.</i> . . .	3
Черлигоол Куулар. Кундус көвүрүү. Вот ары. Кажар каарганнар. Хайнак-Ала.	22
Алексей Нугуурак. Сибирь тайгазының хааны.	29
Куулар Аракчаа. Эзир биле Үгүжүк. Тевениң мөөрейин алысмань.	34
Иван Комбу. Аяа долган, аязы чаъзылган. <i>4 көжгелиг, 8 көргүзүглүг ши.</i>	43

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Салчак Молдурга. Салим акый. Ыраажымга миннишкин. Чалыы, чараш хевээр-дир сен.	67
Салим Сүрүңоол. Далажыр-ла, далажыр-ла... Элдеп чүве. Барыын-Хемчик. Та, та, авай. Чүү болду, тайга ээзи? Кижиле биле бойдус. Кирбиктер.	71
Алексей Арапчор. Эрги шүлүк кыдыраацтарындан.	78
Кечилоол Экериоол. Алдангы сын бединден. Таан оглу.	84
Монгуш Өлчейоол. Олар дээрге... Чугаалаптар турган болза. Төрүттүнген булуңумга. Кижилерниң сеткили бай. «Даай» джигир.	89
Юрий Кюнгегеш. Шүлүкчүге тураскаалды хайырлазын. Үндүр чалгып кааптар. Аагайлава.	95
Эдуард Мижит. Очалаң. Ыржым. Дамдылар. Эжиктер. Чырык болгаш хөлеге. Бир эвес. Ында бурган чурттап турар.	98
Өндар Бавуужап. Аккыр өргээ.	103
Осуроол Монгуш. Кыргыз башкы. <i>Автопортрет.</i>	104
Сергей Норбу. Көрген караң утказында. «Бижек чокта...». Акшып олар шырайында. Сырткыштады. «Улус чыгыр көскү черде...». «Эзиннедир хову кежир...». «Мактаптарга». «Кара черге меңге чурттап шыдаар эвес...». «Чакпа меңээ турган болза...»	106
Охемчик Ондар. Казыргы мен. Шоодайлап алырым кай. Хөөремик вертолет.	109

Г а л и н а Х о м у ш к у. Каргыраалап олуруптар. Ачам ыры эвес болза. «Чараш өңгүр чечек болуп...». «Чалыы шаамның ээргниш-телген хатчыгажы...»	110
Ш а њ г ы р - о о л Д о р ж у. Хүннер шууштур эвес-даа бол. Бажың-Алаак оолдары, кыстары бис.	112
С а а я М а й н а к. Карактап аар чоннуг болгаш. Ынакшылдың аагы. Ашкан хүн дег.	113
Н а д е ж д а С а р ы г л а р. Бүзүрээрим берге-ле боор. Эмин эрттир сырынналба. Салымым-дыр.	115
Ч а п Ч ү л д ү м. Чер ээзи.	116

ОЧУЛГАЛАР

Б р о н т о й Б е д ю р о в. 1. Үш харлаан чээнимге алгыш сөзүм. 2. Үш кыс. <i>Б. Казырыкпай очулдурган.</i>	120
А н т о н Ю д а н о в. Дошбу кырган-авайның коданының тоолдары. <i>Чадамба Монгуш очулдурган.</i>	122

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ САҢЫ

Л ю д м и л а М и ж и т. Бурунгу түрк үш одуруглуг бижиктер — тыва шүлүк хевири «Ожук даштарының» үндезин дөзү.	136
З о я М о н г у ш. Тывада күрүне библиографиязының байдалы.	143

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

М а р г а р и т а К у н г а а. Хоочун шүлүкчү дугайында сөс.	149
Чангыс аалдың шүлүкчүлери.	154

У Л У Г - Х Е М, № 5 (14/92)

1994

сентябрь—октябрь

*Литературно-художественный
и общественно-политический журнал
Союза писателей Тувы*

Редакторы выпуска К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш. Обложка художника М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Д. Х. Кунзегеш. Сдано в набор 15.10.94. Подписано к печати 25.11.94. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Физ. п. л. 10. Усл. п. л. 9,3. Усл. кр.-отт. 9,47. Уч.-изд. л. 9. Тираж 8000 экз. Заказ № 943.

Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Коминформпечати Республики Тыва, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

2-00